

**ГЛАГОЛНАТА СИСТЕМА В БЪЛГАРСКИТЕ ГРАМАТИКИ НА
НЕМСКИ ЕЗИК ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX И ПЪРВАТА
ПОЛОВИНА НА XX ВЕК**

Анета Стоянова Атанасова
редовен докторант по специалността „Български език“ в
Секцията за съвременен български език
на ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН

Научен ръководител: проф. д.ф.н. Владко Мурдаров

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД / 6

Обект и предмет на изследването / 8

Цел и задачи на изследването / 10

Теоретична рамка / 11

Методика / 12

Техническо оформяне на изследването / 12

Източници/ 14

ПЪРВА ГЛАВА. БЪЛГАРСКИТЕ ГРАМАТИКИ НА НЕМСКИ ЕЗИК ОТ 1852 – 1940 Г.

I. Кои са първите български граматики на немски език / 15

II. Кое обединява граматиките в процеса на описанието на българския език / 17

Авторите на граматиките / 17

Исторически предпоставки за създаването на граматиките / 18

Практически характер на граматиките / 20

Немско-български съпоставителен характер на граматиките / 23

Периодизация на граматиките / 23

Използваната от авторите на граматиките (научна) литература.

Предположения за това кой автор коя от останалите български граматики на немски език е познавал. Влияния / 25

III. Какъв е историко-лингвистичният контекст на създаване на граматиките / 28

IV. Какви са сведенията ни за граматиките и българистичната дейност на техните автори / 36

1. Граматиките от втората половина на XIX век

Антон и Драган Цанкови / 37

Grammatik der bulgarischen Sprache (1852) от А. и Д. Цанкови / 39

Франтишек Вимазал / 47

Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от Фр.

Вимазал / 53

Франтишек Хлеборад / 56

Bulgarische Grammatik (1888) от Фр. Хлеборад / 57

Адолф Щраус и Имре Дугович / 59

Bulgarische Grammatik (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович / 61

2. Граматиките от първата половина на XX век

Густав Вайганд / 65

Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд / 77

Димитър Гаврийски / 91

Bulgarische Konversations-Grammatik (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски / 93

ВТОРА ГЛАВА. ГЛАГОЛНИТЕ КАТЕГОРИИ, ПРЕДСТАВЕНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ГРАМАТИКИ НА НЕМСКИ ЕЗИК ОТ 1852 – 1940 Г.

I. Залог на глагола

Из описанието на категорията по време на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. / 99

1. Граматиките от втората половина на XIX век

Grammatik der bulgarischen Sprache (1852) от А. и Д. Цанкови / 101

Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от Фр. Вимазал / 105

Bulgarische Grammatik (1888) от Фр. Хлеборад / 107

Bulgarische Grammatik (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович / 112

2. Граматиките от първата половина на XX век

Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд / 116

Bulgarische Konversations-Grammatik (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски / 123

II. Вид на глагола

Из описанието на категорията по време на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. / 127

1. Граматиките от втората половина на XIX век

Grammatik der bulgarischen Sprache (1852) от А. и Д. Цанкови / 135

Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от Фр. Вимазал / 140

Bulgarische Grammatik (1888) от Фр. Хлеборад / 144

Bulgarische Grammatik (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович / 148

2. Граматиките от първата половина на XX век

Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд / 152

Bulgarische Konversations-Grammatik (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски / 174

III. Време на глагола

Из описанието на категорията по време на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. / 178

1. Граматиките от втората половина на XIX век

Grammatik der bulgarischen Sprache (1852) от А. и Д. Цанкови / 182

Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от Фр. Вимазал / 189

Bulgarische Grammatik (1888) от Фр. Хлеборад / 197

Bulgarische Grammatik (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович / 201

2. Граматиките от първата половина на XX век

Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд / 207

Bulgarische Konversations-Grammatik (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски / 221

IV. Наклонение на глагола

Из описанието на категорията по време на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. / 229

1. Граматиките от втората половина на XIX век

Grammatik der bulgarischen Sprache (1852) от А. и Д. Цанкови / 238

Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от Фр. Вимазал / 246

Bulgarische Grammatik (1888) от Фр. Хлеборад / 252

Bulgarische Grammatik (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович / 256

2. Граматиките от първата половина на XX век

Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд / 262

Der Admirativ im Bulgarischen (1925) от Г. Вайганд / 274

Bulgarische Konversations-Grammatik (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски /
281

ЗАКЛЮЧЕНИЕ / 289

Залог на глагола / 290

Вид на глагола / 292

Време на глагола / 294

Наклонение на глагола / 297

ИЗТОЧНИЦИ / 301

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА / 302

УВОД

Историята на българистичните езиковедски изследвания обхваща последните два века – време на активни промени от различен характер в страната ни. Благодарение на дейността на наши и чужди учени днес ние имаме цялостен поглед над проучванията на българския език и не само съзнаваме значението на историографските сведения за българското езикознание и необходимостта от всяка една информация за развитието на езиковото описание, но и носим отговорността тя да бъде обогатявана с проучвания на все още неизвестните моменти от процеса, довел българистиката до висотата, която познаваме днес. Усилие в тази посока представлява и настоящото дисертационно съчинение: то има за цел, първо, да представи обстойно глаголната система в българските граматики на немски език от втората половина на XIX и първата половина на XX век. И второ, според резултатите от изследването да определи мястото на тези граматики сред останалите описания на българския език. Защото граматиките на българския език от този период, предназначени за немскоговорещите читатели, като цяло остават извън вниманието на българската наука.

С оглед на дисертационната работа особено важни са следните обобщения. „Най-големите приноси за изследванията на старо- и новобългарския език през това време в немскоговорещото пространство имат учените August Leskien (1840 – 1916) и Gustav Weigand (1860 – 1930). Техните основополагащи изследвания в областта на българския език въобще, на българската граматика и литература оказват благотворно влияние върху следващите поколения слависти и българисти“ (Комати 2004: 188). „Към най-големите немски пионери на българистиката в Германия през XIX – XX в. могат да бъдат отнесени Август Шлайхер, Август Лескин, Густав Вайганд“ (Цайл 1981: 87; вж. също Zeil 1994: 374). „Учениците на А. Лескин в Лайпциг – градът, където се срещат прогресивните представители на немската и славянската култура, – осъществяват прогресивните традиции на германо-славянското и по-точно на немско-българското сътрудничество“ (Цайл 1981: 90). „Как тези

„липискани“, или както ги нарекъл Стоян Романски на шега „лайпцигани“, действуват заедно със свои колеги в рамките на българистиката в широкия смисъл на думата, е демонстрирано от поредицата „Bulgarische Bibliothek“, издадена от д-р Иван Парлапанов и под редакцията на Густав Вайганд в Лайпциг от 1915 до 1918 г.“ (Валтер 2004б: 294).

Появата на първите написани на немски език български граматики съвпада с изключителни политически сътресения и военни събития на Балканите, които за сравнително кратък период не само ще начертаят нова държавническа карта в югоизточната част на Европа, но и ще върнат поробените в продължение на векове народи от този регион към политическите и културните традиции на Стария континент, включително и по отношение обмена на литература, филологическия интерес и пр. В този исторически контекст вниманието на немското общество е привлечено към България по повод кървавите събития около потушаването на Априлското въстание. Случилото се през 1876 г. предизвиква възмущението както на Германия, така и на други европейски страни. България задържа интереса към себе си и с развоя на Руско-турската освободителна война (Комати 2004: 190). Така едва през XIX в. Европа разбира за страдащия в пределите на Османската империя славянски народ – българския. Този непознат народ заинтригува с борбата си за политическо освобождение и започват да се създават учебници по български език от чужденци за чужденци, сред първите от които са написаните на немски език граматики на Фр. Хлеборад, А. Щраус и Ем. Дугович, Г. Вайганд (Първев 1986а: 259; вж. също Куцаров 2007: 9).

В Германия видимо се повишава научният интерес към българския език и култура след освобождението на България от османско владичество през 1878 г. и с възстановяването на българската държава (Zeil 1994: 372). През 1911 г. в рецензията си на българските граматики на професорите Г. Вайганд и В. Щепкин българският учен Б. Цонев отбелязва: „Нашият народ и език възбуждат от ден на ден сè по-голям интерес извън България, било у чужденците, било у сродните нам славянски народи. Този интерес се проявява не само в научни работи за България, не само в литературни произведения, чийто сюжет бива

зиман от сегашния или минал живот на българския народ, но и в това, че ръководствата за изучаване българския език извън пределите на България стават сè по-многобройни. Ето и тия две граматики, които ще разгледаме тука, са пак резултат от такъв интерес към нашия български език“ (Цонев 1911: 113).

Своеобразна част от развоя на немската българистика представлява обектът на настоящото изследване – **първите** шест известни ни немски граматики на **съвременния** българския език, чиито автори са, от една страна, българи и чужденци, от друга, славяни и неславяни. Граматиките са създадени през втората половина на XIX и първата половина на XX в. – преломния период, в който у нас активно се проучва говоримият български език и се работи по формирането на единна книжовноезикова норма. Именно след този период се появяват първите научни описания на българския език – тези от 30-те години на XX в.

Обект и предмет на изследването

Обект на изследването са първите български граматики на немски език от втората половина на XIX и първата половина на XX век. Първата написана на немски език граматика на българския език е *Grammatik der bulgarischen Sprache* (1852) от А. и Д. Цанкови, която е заслужила високата оценка на много съвременни изследователи на езика¹ за разлика от другите три все още непроучени български граматики на немски език, излезли от печат до края на същия век – граматиките на Фр. Вимазал (1887), на Фр. Хлеборад (1888) и на А. Щраус и Ем. Дугович (1895). Тези четири граматики са предходници на *Bulgarische Grammatik* (1907, 1917) на Г. Вайганд и на *Bulgarische Konversations-Grammatik* (1910, 1923, 1940) на Д. Гаврийски, на първата от които също е обърнато внимание в немалко научни публикации. Така обект на настоящата дисертационна работа са следните шест граматики:

¹ Вж. Първев 1975, Валтер 1988, Куцаров 1994; 2007, Мурдаров 2002, Алексова 2003, Вълчев 2004; 2008, Щайнке 2004б, Steinke 2006 и др.

1. *Grammatik der bulgarischen Sprache*. Wien, 1852 (*Граматика на българския език*) от А. и Д. Кириако Цанкови;

2. *Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen*. Wien. Pest. Leipzig, 1887² (*Изкуството българският език да се изучи лесно и бързо*) от Фр. Вимазал;

3. *Bulgarische Grammatik*. Wien, 1888 (*Българска граматика*) от Фр. Хлебобрад;

4. *Bulgarische Grammatik. Ein Handbuch zur Erlernung der modernen bulgarischen Schrift- und Verkehrssprache. Zum Gebrauche für Lehrer und Lernende*. Wien und Leipzig³, 1895 (*Българска граматика. Ръководство за изучаването на модерния български книжовен и разговорен език. За ползване от преподаватели и учещи*) от А. Щраус и Ем. Дугович;

5. *Bulgarische Grammatik*. Leipzig, 1907; 2. Aufl. 1917 (*Българска граматика*) от Г. Вайганд;

6. *Bulgarische Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht*. Heidelberg⁴, 1910; 2. Aufl. 1923; 3. Aufl. 1940 (*Българска разговорна граматика за училищни и самостоятелни занятия*) от Д. Гаврийски. Към всяко от изданията на граматиката от печат излиза и книжка с отговорите на задачите, например: *Schlüssel zur Bulgarischen Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht*. Heidelberg, 1910 (*Ключове към Българска разговорна граматика за училищни и самостоятелни занятия*).

Предмет на изследването е глаголната система в първите български граматики на немски език от втората половина на XIX и първата половина на XX век, и по-точно: категориите залог, вид, време и наклонение на българския глагол. За езиковедската ни наука би било особено интересно да се види най-богатата на форми и най-сложната за интерпретиране система на българския език през погледа на тези граматичности. Дори наличието на

² Годишната на издаване на граматиката не е отбелязана върху самата книга и днес разполагаме само с отделни догадки. В дисертацията условно приемам предположението на изследователя на Вимазаловото творчество О. Блаха, че въпросната година е 1887-ма (Bláha 2004: 96).

³ За по-голямо удобство граматиката е цитирана в дисертацията с по-краткото заглавие *Bulgarische Grammatik*.

⁴ За по-голямо удобство граматиката е цитирана в дисертацията с по-краткото заглавие *Bulgarische Konversations-Grammatik*.

преработени издания на граматиките на Г. Вайганд и Д. Гаврийски позволява авторите концепции да бъдат разгледани в развитие. Докато мястото, което Г. Вайганд заема в историята на българистиката, е известно отдавна и немският професор е получил приживе признанието и уважението на българския народ, то участието на българския учен в изследването и описанието на езиковите ни процеси се оказва встрани от българското езикознание и граматиката му не предизвиква съвременен научен интерес. В настоящата дисертация ще бъде направен опит в определено отношение да се запълни тази празнина в българистичната историография.

Цел и задачи на изследването

Целта на настоящата работа е да се представи глаголната система в граматиките на А. и Д. Цанкови, на Фр. Вимазал, на Фр. Хлеборад, на А. Щраус и Ем. Дугович, на Г. Вайганд и на Д. Гаврийски, за да се определят мястото им в граматическата традиция и приносът им в развитието на науката за българския език.

За изпълнението на тази цел пред изследването стоят следните **задачи**:

- * да се обобщят резултатите от описанието на българския глагол, до които са достигнали българските граматисти в края на Възраждането;

- * да се опише и анализира глаголната система в шестте български граматики на немски език от втората половина на XIX и от първата половина на XX в. като следходен етап на възрожденските граматики;

- * по време на анализа на глагола в българските граматики на немски език да се проследи приемствеността им, от една страна, с възрожденските граматики, и от друга, между самите тях;

- * на фона на историко-лингвистичния контекст на създаването на шестте български граматики на немски език от втората половина на XIX и от първата половина на XX в. да се определи научната парадигма, към която те се отнасят;

- * да се обобщят приносите на авторите на шестте граматики в процеса на описание на българската глаголна система.

Теоретична рамка

Първите български граматики на немски език са отдалечени от нас по време, а това придава и исторически характер на изследването. Тъй като според мене анализът на една творба не би бил пълноценен, ако е изведен от контекста на всичко, свързано с творческия акт, в ПЪРВА ГЛАВА представям сведенията си за българистичната дейност на авторите и за обстоятелствата около появата на българските им граматики.

Трябва да отбележа, че поради времевата отдалеченост на граматиките, както и поради факта, че повечето от тях не са били обект на специално проучване и коментар, сведенията ми не са изчерпателни и не дават в еднаква степен информация за авторите, за условията на написването на граматиките и за отзвука им в научните среди.

Общ и надежден източник на информация, свързана с написването на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г., е традиционно включваното предисловие към всяка една от тях. Предисловието изпълнява специална роля – обикновено в него авторът излага разсъжденията си върху състоянието на българския език и споделя липсата на предходни творби, които биха могли да улеснят работата му; посочва повода да се захване с това трудно за него начинание и моли за снизхождение към допуснатите слабости. За нас днес тези редове имат също специална стойност – можем да кажем, че те са нашият директен контакт с автора. Поради това смятам за необходимо в първа глава на дисертацията да се спра по-подробно на предисловията на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.

Във ВТОРА ГЛАВА е изложена същинската част на дисертацията. Чрез представянето на категориите залог, вид, време и наклонение е обхваната глаголната система в българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. Описанието на всяка категория в тези трудове е въведено с нейния преглед в

граматическата ни литература по това време, за да може да се проследят релациите между българската и немскоезичната граматическа мисъл.

От същинско значение за целта на дисертацията да определи мястото на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. в историята на описанието на българския глагол биха били релациите между тях и други граматики на българския език. След проведеното проучване аз мога да говоря не за категорични влияния между авторите на шестте граматики и други автори, а за сходни мнения и общи постановки, които съм отбелязала в хода на изследването.

Методика

Основните подходи в настоящата работа са описателно-аналитичният и обобщителният. Описанието и анализът на глаголните категории в шестте български граматики на немски език заемат централно място в дисертацията. Като краен резултат от това се явяват изводите и обобщенията, пряко свързани с целта и задачите, които си поставя изследването.

В дисертацията се следва и хронологичният подход. Последователността на написване на граматиките би могла да даде обективна представа за начина на оформяне и посоката на развитие на отделни авторови концепции, тъй като всеки един граматически труд е продукт на своето време, което означава, че стои в пряка връзка, от една страна, със състоянието на българския книжовен език, и от друга, с науката за него. Извършването на анализа на отделните граматики в поредността на тяхното написване, като се има предвид цитирането на предходните в следващите граматики, дава основание да се градят хипотези за влияния между авторите и да се обособяват етапи в процеса на описание на езика.

Техническо оформяне на изследването

Относно техническото оформяне на дисертацията ще направя няколко уточнения.

1. За да бъде по-непосредствен контактът на читателя с изследваните граматики, от които ни дели повече от столетие, различията в правописа на българските текстове в отделните граматики не се коментират, изписването е изцяло според днешната графика и във възможната степен – според днешната правописна норма, макар по този начин да се допуска известен компромис с оригиналността на текстовете. Ударенията, отбелязани в граматиките, не са отбелязани в дисертацията.

На по-особена „редакция“ е подложена българската част от *Grammatik der bulgarischen Sprache*, 1852 на братя Цанкови. От една страна, за улеснение на немскоговорещия читател двамата автори изписват на латиница и примерите на български език, при което се виждат принудени да използват много диакритични знаци. В дисертацията, обратно – за улеснение на българския читател съм подложила на кирилска транскрипция частта на български език така, както съм разбрала значението на всеки един диакритичен знак, запазвайки регионалния облик на Цанковия език. В труда си авторите предават основно особеностите на централните балкански говори и промяната при доближаването им до книжовния език, което съм целяла при останалите граматики, би била по-голяма от допустимата.

От друга страна, при изписването на примерите на български език братя Цанкови следват станалия под сръбско влияние популярен и сред славяните в Австрия фонетичен принцип. Така те отбелязват асимилацията, краесловното обеззвучаване, редукцията. При предаването на съгласните в дисертацията е запазен морфологичният принцип на изписване, тъй като фонетичният не отговаря на българската езиковата действителност дори на диалектно ниво.

2. Преводите от немски език в дисертацията са мои. В случаите, когато намирам текста за особено важен или прочита на оригиналния текст – за необходим, към превода прилагам и цитиране под линия.

3. За да постигна по-голяма яснота в твърде абстрактната по своята същност проблематика, предавам изводите си в систематизиран вид – в описанието си на всяка от четирите глаголни категории във всяка от българските

граматики на немски език представям формите в таблица и завършвам въпроса с обобщения по точки.

Източници

Източниците, посочени в края на настоящото изследване, са следните шест труда:

1. *Grammatik der bulgarischen Sprache*. Wien, 1852 от А. и Д. Кириак Цанкови;
2. *Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen*. Wien. Pest. Leipzig, 1887 от Фр. Вимазал;
3. *Bulgarische Grammatik*. Wien, 1888 от Фр. Хлеборад;
4. *Bulgarische Grammatik. Ein Handbuch zur Erlernung der modernen bulgarischen Schrift- und Verkehrsprache. Zum Gebrauche für Lehrer und Lernende*. Wien und Leipzig, 1895 от А. Щраус и Ем. Дугович;
5. *Bulgarische Grammatik*. Leipzig, 1907; 2. Aufl. 1917 от Г. Вайганд;
6. *Bulgarische Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht*. Heidelberg, 1910; 2. Aufl. 1923; 3. Aufl. 1940 от Д. Гаврийски.

След източниците в дисертацията е посочена и използваната литература, която представлява списък от 198 публикации.

ПЪРВА ГЛАВА

БЪЛГАРСКИТЕ ГРАМАТИКИ НА НЕМСКИ ЕЗИК ОТ 1852 – 1940

Г.

I. Кои са първите български граматики на немски език

Като изключим труда на Д. Гаврийски⁵, предходните пет граматики – на А. и Д. Цанкови, на Фр. Вимазал, на Фр. Хлеборад, на А. Щраус и Ем. Дугович и на Г. Вайганд – са установените и посочени в различни публикации стари български граматики на немски език. Предстои да уточня кои са авторите на тези публикации и в какъв ред те представят заглавията на граматиките – забелязва се различна подредба на граматиките, за което причините може да са свързани с последователността на появата им, със значението, което им се отдава, или с някакви други лични съображения.

В своите рецензии на Вайгандовата граматика Л. Милетич (1910) и Б. Цонев (1911) упоменават предходните български граматики на немски език. Л. Милетич (1863 – 1937) осведомява, че граматиката на проф. д-р Г. Вайганд (1907) е петата написана на немски език практическа граматика на българския език след граматиките на Цанкови (1852), на Вимазал, на Хлеборад (1887) и на Щраус – Дугович (1895) (Miletič 1910: 604).

Според Б. Цонев българските граматики на немски език са на А. и Д. Цанкови (1852), на д-р Фр. Хлеборад (1888), на Фр. Вимазал (1886), на „Polyglott-Kuntze“ (авторът не е посочен) (1891), на Адолф Щраус и Ем. Дугович (1895), на Густав Вайганд (1907).

Едно допълнително заглавие обаче намираме както в този списък, така и в представените български граматики на немски език от А. Д. Пиронков: *Polyglott-Kuntze, Schnellste Erlernung jeder Sprache: Bulgarisch. 1891 (Най-бързо изучаване на всеки език: Български език)* (Цонев 1911: 114), или *Polyglott-Kuntze – schnellste*

⁵ Повечето от авторите, които изреждат заглавията на тези граматики, правят това в посветени на Г. Вайганд публикации, за да отбележат предходните на неговата граматика.

Erlernung jeder Sprache ohne Lehrer. Bulgarisch. Mit genauer Angabe der Aussprache, Köln, Bonn u. Leipzig, 30 стр. (Най-бързо изучаване на всеки език без учител. Български език. С точни указания за произношението) (Пиронков 1906: 159). За съжаление, в своята работа над дисертацията не попаднах на тази книга и не бих могла да я включа в изследването си. Единственото сведение за нея са следните няколко думи от А. Д. Пиронков: „Между изданията на „Polyglott-Kuntze“ за „изучаване бързо всеки език без учител“ има „Български“, 1891 – малка и с малко грешки книжица“ (Пиронков 1906: 159).

В проучването си на чуждите описания на българския език А. Д. Пиронков представя и немските граматики, излезли до 1906 г. Това са граматиките на А. и Д. Кир. Цанкови (1852), на Фр. Хлеборад (1888), на „Polyglott-Kuntze“ (1891), на П. Хр. Булгаров (1892), на проф. А. Щраус и Е. Дугович (1895) и граматиката на Фр. Вимазал. „Хубаво практично помагало за паралелно изучаване български, френски и немски има от П. Хр. Булгаров (псевдоним?) „Ръководство за френско-бълг.-немски разговор“ София. 1892⁶“ (Пиронков 1906: 159). А. Д. Пиронков споменава и *Първа българо-немска граматика* от В. Берон: „От подобни двумислени наслови не може ясно да се разбере, за каква цел е назначена книгата – дали за изучаване български или друг език. Така напр. от В. Берон имаме *Първа българо-немска граматика* – за изучаване немския език“ (Пиронков 1906: 159, бел. 5 под линия).

Х. Шалер също предоставя информация за излезлите до Вайгандовата граматика описания на езика от тази поредица, те са от: Антон Цанков и Драган Цанков (1852), Франтишек Хлеборад (1888), Франтишек Вимазал, А. Щраус и Е. Дугович (1895), Густав Вайганд (1907) (Schaller 1980: 62). По-късно към списъка от заглавия Х. Шалер добавя и второто издание на граматиката на Г. Вайганд – от 1917 г. (Schaller 1988a: 61 – 62). В. Цайл само споменава, че Вайгандовата граматика от 1907 г. е петата практическа граматика на българския език, написана на немски (Zeil 1980: 719).

От авторите на българските граматики на немски език единствен Г. Вайганд посочва предходниците на труда си: граматиката на Цанкови (1852), на

⁶ Guide de la conversation française – bulgare – alleman de par. P. Chr. Bulgarow, София, 334 стр. (1892).

Хлеборад (1887), на Вимазал, на Щраус и Дугович (1895) (Weigand 1907: III). Преди него само граматиката на А. и Д. Цанкови (1852) споменават Фр. Вимазал (Vymazal 1887: 71) и Фр. Хлеборад (Chleborad 1888: V).

II. Кое обединява граматиките в процеса на описанието на българския език

В настоящата дисертация аз приемам тезата, че шестте написани на немски език български граматики очертават една линия в процеса на изследването и описанието на българския език, тъй като притежават общи характеристики: степента на близост на авторите към българския език и в известна степен към езикознанието, повода за създаването на граматиките, техния практически и немско-български съпоставителен характер.

Авторите на граматиките

Българският език е роден само за авторите на първата и на последната граматика – съответно А. и Д. Цанкови и Д. Гаврийски. Останалите граматички описват езика като чужд, и то извън българска езикова среда и без пряк контакт с родните българистични изследвания. Г. Вайганд обаче лично е провеждал научни експедиции на българоезична територия, а при изготвянето на труда си е разчитал на двама български студенти за коректив за „правилността, употребяемостта на един израз, ударението и произношението“ (Weigand 1907: IV – V) на примерите в граматиката. Тези двама студенти са бъдещият професор славист Стоян Романски и Димитър Михов и помощта, която те оказват на немския професор, получава заслужената оценка на Б. Цонев (Цонев 1911: 113 – 114). А. Щраус също многократно е провеждал пътувания из България, по време на които е събирал български народни песни.

По въпроса за отношението на авторите към езикознанието и тяхната научна подготовка трябва да се каже следното. Наред с Й. Копитар, Фр. Миклошич и А. Шлайхер професор д-р Г. Вайганд е един от бащите на

балканското езикознание (Hinrichs 1999: 1), той е най-големият радетел за познанието не само на румънския, но и на българския и албанския език, а с това и един от най-ревностните изследователи в областта на югоизточноевропейското езикознание в Германия. Неговата изследователска и преподавателска работа се разгръща и извън университета (Schaller 1999: 101 – 102). Опитът му през 1917 г. да създаде първия Балкански институт в Германия, е неуспешен, но все пак води до създаването на лайпцигския Югоизточен институт през 1925 г. **Вайгандовата граматика на българския език се определя като първата немска научна практическа граматика на българския език.**

Икономист, фолклорист и преподавател по българска история и етнография в Унгарската кралска търговска академия е професор А. Щраус. Специалист по немска филология, философия, педагогика и политическа икономия, университетски преподавател по немски и по български език е професор д-р Д. Гаврийски.

За останалите автори можем да кажем, че не са филолози, но притежават богата обща култура, интерес към езикознанието и осведоменост за неговото актуално състояние на европейско ниво. За изготвянето на граматиката на А. и Д. Цанкови видимо влияние оказва големият славист Фр. Миклошич; тя служи за източник на илюстративен материал както на неговата сравнителната граматика на славянските езици, така и на много други автори и е сред първите трудове, които представят на Европа непознатия български език. Братя Цанкови полагат основите на проучванията на преизказността и конклузивността, а Г. Вайганд – на адмиратива, като това са от характеристиките на българския глагол, около които се разсъждава в езикознанието ни и днес. Известно участие в съставянето на граматиката на Фр. Вимазал има и професор К. Иречек.

Исторически предпоставки за създаването на граматиките

Появата на шестте граматики е продиктувана от новите социално-икономически и общественно-културни условия в преломен за историята на България период. Това са последните предосвободенски и първите

следосвобожденски десетилетия, когато на част от територията на Османската империя започва изграждането на новата българска държава. България се намира на Балканския полуостров, който е от стратегическо геополитическо значение за Европа. Постепенно през XIX в. нашият народ влиза в търговски и културни отношения с народите на запад и съвсем естествено възниква нуждата от преодоляване на езиковите граници. И докато представителите на българската интелигенция могат да получат образованието си в различни европейски университети⁷, от които най-чест избор са немските, то чужденците са изправени пред проблема, че съвременният, говоримият български език не е включен в европейските курсове на обучение и липсват граматика на българския език. Този исторически момент А. Д. Пиронков представя по следния начин: „Откак България се освободи и заживя нов, самостоеен политически живот, чуждите народи, вън и вътре в страната, почувствуваха нужда и от практическо усвояване на официалния език на новооснованата държава. Така се появиха цял ред практически помагала, методични ръководства и пр. на разни езици“ (Пиронков 1906: 158). „Ако съдим по количеството на издадените писмени помагала, можем да твърдим, че най-голям интерес към нашия език са показали русите, подир тях немците [...]. Зимам в съображение само *практическите* помагала, защото по тях може най-добре да се съди, доколко в масата на един народ се явява нужда да усвоят чужди език“ (Пиронков 1906: 162 – 163).

Сред тези помагала са и тук разглежданите шест немски учебника по български език. Те представляват синхронни описания на езика и са предназначени за обучението по български като чужд език така, че получените знания да бъдат приложими във всякакъв вид дейност. Това обуславя практическата същност на граматиките⁸.

⁷ Първите български университетски професори са и първите българисти (Попов 1981: 117).

⁸ А. Д. Пиронков определя *Notes on the Grammar of the Bulgarian Language. Smirna, 1844* на Е. Ригс като първата практическа граматика на езика ни: „... на английски бе напечатана първата практическа българска граматика в 1844 г., която се оказа незадоволителна“ (Пиронков 1906: 157).

Практически характер на граматиките

С практическия характер на граматиките трябва да бъде съобразен техният анализ, когато се търси точната им оценка. Основната задача на поредицата немски описания на българския език е да се ограничи теоретизирането на езиковите въпроси и отделните езикови единици да се представят подкрепени с богат илюстративен материал.

За първата от шестте граматики Вл. Мурдаров пише: „Изграден на високо научно равнище, този труд поставя за пръв път сред българските граматики много въпроси във връзка с подчертано практическата си насоченост и на основата на съпоставката с немския език, на който е написан“ (Мурдаров 1988: 17). От своя страна Б. Вълчев смята, че названието *Упражнения (Übungen über ...* (напр. *das Zeitwort*) на материала след отделните дялове на граматиката е причина всички проучватели на граматиката да мислят, че тя е практическа и е предназначена за изучаването на българския език от чужденци. Според него това не са упражнения, каквито има в един учебник, а са изречения и текстове, които са само илюстративен материал към теоретичните въпроси. Също така той е на мнение, че по това време в чужбина едва ли е съществувала необходимост от учебник по български език. Б. Вълчев вижда целта на Цанковата граматика формулирана в уводните думи на самите автори: да изяснят на света, че българският език произхожда от силно езиково семейство – славянското, а не е някакъв неизвестен говор. С това двамата братя целят да постигнат признание и уважение към родния им език (Вълчев 2008: 409).

В този ход на мисли ще разгледам мненията и на останалите автори за характера на граматиките им и практическата част на всяка от тях. Фр. Вимазал определя граматиката си като практическа⁹. Теоретичните въпроси в нея завършват с примерни изречения на български, които също бих определили единствено като илюстративен материал. Рядко присъства подкана от автора читателят да упражни например някое спрежение на глагола. Подобно на него А.

⁹ Нещо повече – книгата му започва с думите: „Една практическа граматика би трябвало да предложи колкото се може по-малко теория и повече материал за упражнения“ (Vymazal 1887: VI).

Щраус и Ем. Дугович изтъкват намерението си да създадат практическа граматика¹⁰, и завършват теоретичните въпроси с примерни изречения, но при двамата автори те са озаглавени *Übung* (*Упражнение*). Същото състояние на въпроса намираме и у Фр. Хлеборад – т.нар. упражнения представляват примерни изречения, но тук те, както в Цанковата граматика, вече са обособени в отделни части под свое заглавие: *Упражнение за четение и за писание*.

Г. Вайганд започва първото издание на книгата си с преглед на предходните граматики от този тип във връзка с констатацията си, че с основаването на Института за български език в Лайпциг възниква необходимостта от практическа българска граматика. По този начин той изразява мнение, че неговата и граматиките на Цанкови, на Хлеборад, на Вимазал и на Щраус и Дугович са практически (Weigand 1907: III). Относно същността на упражненията (*Übung*) във Вайгандовата граматика мога да кажа, че в преобладаващата си част те отново представляват илюстративен материал към граматическата теория. Едно по-различно упражнение е това, в което след примерните изречения-въпроси авторът отправя заръката да се отговори писмено на въпросите и отговорите да се сравнят с думите от предното упражнение (Weigand 1907: 26).

Второто издание на Вайгандовата граматика също започва с идеята за практическата ѝ същност – авторът осведомява, че новото в това издание се състои предимно в увеличаване на броя на упражненията. Добавени са изречения на немски за превод на български – упражнението, което води до най-доброто усвояване на чужд език. И в този увод Г. Вайганд нарича граматиката си „практическа“¹¹. В преработения вариант на Вайгандовия труд упражненията отново представляват примерни изречения, като българските са увеличени и са добавени немски. Рядко срещаме друг тип упражнения, например като това, в което задачата е дадени страдателни форми да се поставят в различни времена (Weigand 1917: 82).

¹⁰ „Ние искахме да създадем тъкмо практическа граматика“ (Strausz – Dugovich 1895: III).

¹¹ „За една **практическа** граматика е от значение единствено полезността, **историческата** гледна точка трябва да е на заден план“ (Weigand 1917: IV).

Последният от интересуващите ни автори – Д. Гаврийски – на свой ред започва първото издание на книгата си с уточнението, че това е практическа граматика на българския език, предназначена за немци¹². Практическата ѝ част следва прецизно изградена схема – граматическите въпроси в първата част на книгата завършват с по три упражнения: *Übung* (Упражнение), *Aufgabe* (Задача) и *Sprechübung* (Упражнение за говорене), които включват съответно изречения на български, изречения на немски и въпроси и отговори на български език. Във втората част на книгата упражненията са по две: *Aufgabe* (Задача) и *Sprechübung* (Упражнение за говорене), като след тях е включен и откъс от текст на български. Упражненията в книгата стават все по-големи. Този на пръв поглед илюстративен материал е предназначен за превод – това става ясно от книжката с отговори към граматиката, където преводите са направени.

Измененията във второто издание на граматиката са и в практическата ѝ част – всички упражнения са наречени *Aufgabe* и са разширени със задачи, като: „Спрегни *мия се* и *моля се* в имперфект и перфект! Преведи на български“ (Gawriysky 1923: 65). По този начин за първи път в преработеното издание на граматиката на Д. Гаврийски се наблюдава разнообразяване на упражненията, които в граматиките дотук представляват предимно материал за илюстриране на граматическите въпроси или за превод.

Предговорът на третото издание на граматиката започва по традиция с уточняване, че в него са нанесени подобрения както в граматическата част, така и в упражненията, но въпреки това граматиката си остава практическа¹³. За трите издания мога да кажа, че следват една и съща схема на упражненията, като второто и третото издание са подобрени и почти еднакви. А за практическия характер на шестте граматики от поредицата бих обобщила, че той е бил цел на авторите и че по всяка вероятност преобладаващият тип упражнения през този период е било илюстрирането с изречения, които читателят може да превежда.

¹² „Настоящата книга трябва да бъде чисто практически учебник по български език за немци“ (Gawriysky 1910: III).

¹³ „... Моята граматика и сега е само един практически учебник по български език, а не строго научно произведение“ (Gawriysky 1940: IV).

Немско-български съпоставителен характер на граматиките

Друга обединяваща за тази поредица граматики характеристика е, че всички те са предназначени за чужди читатели, говорещи немски език. Това полага езиковия анализ на съпоставителна двуезична основа, която предопределя неговата посока: в представянето на българската граматика авторите приемат за отправна точка природата на явленията в немския език, т.е. за изпълнението на целите на граматиките те избират сравнителния метод, изразяващ се в търсене на съответствията в новия, непознатия език на явления от познатия език, „тъй като при изучаването на който и да било чужд език трябва да се изхожда от познатото и да се преминава към непознатото“ (Шаур 1989: 45). Този подход, както ще стане известно в хода на изложението, дава отражение на начина, по който авторите интерпретират някои особености на българския език и който ги отдалечава от позицията на родните граматични по съответните въпроси.

Периодизация на граматиките

Родството между граматиките е основание в дисертацията да се приеме условна периодизация на тяхната история и глаголната система в тях да бъде разгледана в хронологически взаимовръзки. Поради липсата на сведения около създаването на граматиките изводите за влиянията между тях са направени въз основа на граматическия анализ и имат стойността на хипотези. Отбелязани са и отделни мнения на авторите за някои граматични от поредицата.

В периода на публикуването на граматиките – 1852 – 1940 г. – различавам два етапа, чиято граница е границата между двата века. Докато четирите граматични от първия етап са продукт на времето, когато българският език, от една страна, присъства само със старобългарската си фаза в европейските програми на обучение по славистика и липсват изследвания върху новобългарската му фаза, а от друга страна, родните книжовници, творци и в последните десетилетия на века езиковеди полагат усилия да фиксират неговата книжовна норма, то с появата на Вайгандовата *Bulgarische Grammatik* „започва

нов етап в развитието на българистичните изследвания в немскоезиковото пространство“ (Мурдаров 2002: 104 – 105). Както вече беше казано, Г. Вайганд е основател на първия в Европа Институт за български език (към Лайпцигския университет) и за лекциите си в него създава това описание на съвременния български език. Неговата *Bulgarische Grammatik* има практически, но и системен характер. Трябва да се отбележи, че именно в нея за пръв път се предлага обособяване на предположително наклонение в български език (Куцаров 2007: 214). В своя по-късна статия Г. Вайганд пръв поставя въпроса за българския адмиратив (Алексова 2003: 13). Съвременник на немския професор, Б. Цонев изказва следното мнение: „... граматиката на Вайганда е съставена пак най-вещо и най-внимателно от сички досегашни немски учебници за български език. Това си обясняваме освен с умението на автора да се държи само о най-главното и типичното, още и с това, че в тая си работа е имал добри помощници“ (Цонев 1911: 122). Подобно мнение изказва и нашият съвременник Х. Шалер: той твърди, че граматиките преди Вайгандовата по никакъв начин не отговарят на научните изисквания, какъвто е случаят с Г. Вайганд (Schaller 1980: 62). В. Цайл обобщава българистичните задачи, които си поставя Г. Вайганд: „Към най-важните цели той отнася разработването на българска граматика, на българско-немски и немско-български речник и на етимологичен речник на българския език, подкрепата на българската диалектология, по-специално на изследването на отношението на македонските диалекти към българския език, изясняването на отношението на българския език към другите балкански езици, предимно към румънския, изследването на влиянието на други езици върху българския, научното установяване на румънско-българските взаимни влияния в областта на езика и фолклора, събирането на фолклорен материал, изследването на топонимите, както и на взаимоотношенията на балканските езици на лексикално, синтактично и стилистично ниво“ (Zeil 1980: 717 – 718).

Втората граматика, която отнасям към този етап, е *Bulgarische Konversations-Grammatik* от професор Д. Гаврийски. Водени от научните си търсения, Г. Вайганд и Д. Гаврийски продължават работата си над граматиките и публикуват техни подобрени издания. Последното издание на *Bulgarische*

Konversations-Grammatik се появява в периода на първите научни описания на българския език, едно от които самият автор препоръчва в увода си – *Граматика на българския език. София, 1939* от Ст. Младенов и Ст. Попвасилев.

Използваната от авторите на граматиките (научна) литература.
Предположения за това кой автор коя от останалите български граматики на немски език е познавал. Влияния (в табличен вид)

Таблица 1

Автори на български граматики на немски език	Използвана литература в българските граматики на немски език	Сведения за останалите български граматики на немски език	Влияния
А. и Д. Цанкови			1. Предполага се, че Фр. Миклошич оказва влияние върху написването на Цанковата граматика.
			2. Много автори използват Цанковата граматика за източник на информация: а) А. Матценауер, П. А. Безсонов, Р. Бранд, Ч. Морс, А. Пастори, Я. Вагнер; б) Фр. Вимазал, А. Хлеборад, А. Щраус и Ем. Дугович, Г. Вайганд.
Фр. Вимазал	1. Сравнителната граматика на Фр. Миклошич (Виена, 1852 – 1874) 2. Граматиката на Ян Вагнер (Прага, 1879) 3. Граматиката на Т. Икономов (Пловдив, 1882)	Граматиката на А. и Д. Цанкови	1. Фр. Вимазал се ползва от: а) съветите на К. Иречек при съставянето на българската си граматика; б) ръководството по старобългарски език на А. Лескин (Ваймар, 1871) при съставянето

			на старобългарската си граматика (Прага, 1900).
			2. Фр. Вимазал смята, че българската му граматика е ползвана от Ян Бодуен де Куртене.
Фр. Хлеборад	1. Граматиката на Ив. Момчилов (Русчук, 1869) 2. Българска библия (Константинопол, 1871) 3. Български списания 4. Граматиката на Т. Икономов (Пловдив, 1882) 5. Граматиката на Сирманов 6. Първият наръчник по синтаксис	Граматиката на А. и Д. Цанкови	
А. Щраус и Ем. Дугович	В граматиката няма цитирани заглавия, но се казва, че са използвани най-добрите бълг. литературни творби, и се говори за учебниците за гимназиите в София и за теории за езика.	Граматиката на А. и Д. Цанкови (не е цитирана)	
Г. Вайганд	1. Синтаксисът на Ат. Илиев (Пловдив, 1888) 2. „Бай Ганю“ на А. Константинов 3. Български вестници 4. Ръководството по български правопис (първа част) на Кл. Карагюлев (Пловдив, 1905) ¹⁴	Граматиките на: 1. А. и Д. Цанкови 2. Фр. Вимазал 3. Фр. Хлеборад 4. А. Щраус и Ем. Дугович	Г. Вайганд познава лекциите на А. Лескин по старобългарски език. В своята статия за българския адмирал Г. Вайганд поставя началото на научните изследвания върху

¹⁴ На първите страници на граматиката Г. Вайганд обсъжда произношението и правописа: „И в правописа всичко още е в движение; аз се водех по предназначения за училищата правопис, който обаче в никакъв случай не се е наложил“. Към тези думи под линия е посочено *Ръководството* на Климент Наумов Карагюлев (Weigand 1907: 3 – 4; 1917: 3). А ето и казаното по въпроса в предговора на Карагюлевото

			него.
Д. Гаврийски	В предисловието на третото издание на граматиката си (януари 1940) авторът споделя, че неотдавна е излязла от печат най-задълбочената и добра научна граматика до момента – тази на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев (София, 1939). От своя страна, предговорът на граматиката на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев завършва със списък на по-важните граматички на българския език и сред тях са граматиките на братя Цанкови и на Г. Вайганд (1907).	Грамматиката на А. Щраус и Ем. Дугович (не е цитирана)	1. В дисертацията доказвам влиянието на граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович върху Д. Гаврийски. 2. Ото Хайлиг съдейства в изготвянето на немския текст на граматиката. 3. В своите спомени (1935) от обучението си в Казанлъшкото педагогическо училище (1896 – 1899) Д. Гаврийски обръща специално внимание на ръководствата по български правопис на учителя си Кл. Карагюлев, едно от които е използвал в изготвянето на граматиката си и Г. Вайганд ¹⁵ .

Ръководство по правописа на български език. Част I. Звукословни и етимологични бележки. Казанлък, 1896, по-ранното издание, с което аз разполагам: „... не можах да не накарат мнозина да потърсят причините, които по един или друг начин спъват обучението по български език. Посочиха се доста важни пречки за това, а особено се изтъкна – че нямаме добре подготвени учителски сили, че се лишаваме от какви-годе свестни ръководства и помагала по предмета, па се обърна внимание и на най-важното спъвало – неустановеността на правописа“ (Карагюлев 1896: I).

¹⁵ Д. Гаврийски казва за учителя си следното: „Климент Карагюлев ни влюби в родния език и в литературата. Неговите ръководства по българския правопис си остават и до днес най-ценният принос в тази област. Вдъхновените му слова за произведенията на великите писатели от всички времена и народи сгряваха сърдцата ни и ни караха да искаме да станем по-големи и по-добри. Темите, които ни даваше за домашна работа, ни заставяха да мислим самостоятелно и да изпитваме силите си. [...] Карагюлев, Байданов и особено Борис Митов всякога се вслушваха в думите ни и даваха отговори на задаваните от нас въпроси. По цели часове ни разказваха за неща вън от учебния материал и, вярвам, всички техни ученици, като мене, са им останали за това много благодарни“ (Гаврийски 1935: 108 – 109).

III. Какъв е историко-лингвистичният контекст на създаване на граматиките

На следващите страници ще представя историко-лингвистичния контекст на създаване на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.

Характерно за немските българисти от втората половина на XIX и началото на XX в. е положителното отношение към славянските народи и заслуженото признание на техния принос към световната култура и наука. Научният стремеж е насочен към опознаване на българския народ, културата, езика му. През този период, и дори до средата на XX в., българистичните изследвания са предимно лингвистични, с превес към изучаването на старобългарския език (Zeil 1988: 390). Постепенно те разширяват обхвата си с проучвания из областта на фолклористиката, литературата, историята на българския народ и с изучаването на средно- и новобългарския език. Всички тези научни направления представляват съставна част от основния интерес на немското езикознание – индоевропеистиката (Цайл 1981: 86).

За начало на научното езикознание се счита средата на XIX в., когато започва сравнително-историческото изследване на родствениите езици. Второ поколение компаративисти след основателите на сравнително-историческото езикознание Р. Раск, Фр. Боп и Я. Грим, който полага основите и на германистиката, са представителите на младограматизма – лингвистично направление, възникнало през 70-те години на XX в. в Германия и разпространило се в световен мащаб¹⁶.

Тази Лайпцигска школа получава леко ироничното си име от по-старите колеги поради самоувереното си и понякога в известен смисъл нетолерантно поведение. Дори и често да си поставя непостижими цели, групата без съмнение упражнява голямо влияние върху следващите школи. Самият основател на модерния структурализъм Ф. дьо Сосюр и многобройни представители на модерната американска лингвистика са получили образованието си в

¹⁶ За младограматизма вж. също Ахманова 1966: 235; Bußmann 1983: 225 – 226; Glück 1993: 289; Большой энциклопедический словарь 2000: 302.

университети като тези в Лайпциг и Гьотинген и силно са повлияни от младограматическата група. С голяма любов към детайла младограматиците исторически анализират отделните езикови явления. При това един от изтъкнатите представители на школата – Х. Паул – в своите *Prinzipien der Sprachgeschichte, 1880 (Принципи на езиковата история)* шокира както част от съвременниците си, така и следващите поколения изследователи, като казва, че всяко неисторическо езикознание е ненаучно (Nickel 1979: 48 – 49). Ф. дьо Сосюр слуша лекции по славистика и по литовски език при А. Лескин в Лайпциг, „основната крепост на младограматизма“ (Бояджиев 1982: 87), „един от най-големите езиковедски центрове по онова време“, където остава през 1876 – 1878 г. Лайпцигският период на Ф. дьо Сосюр е свързан с обнародването на монографията му *Изследване върху първоначалната система на гласните в индоевропейските езици. Лайпциг, 1979*, в която поставя основите на цялостното обновление на историческата лингвистика (Бояджиев 1983: 84; 2007: 268 – 269).

Младограматизмът тръгва от Лайпцигския университет и става модерен в световен мащаб – една от причините „на XIX в. да се гледа като на златен век на сравнителното езикознание“ (Nickel 1979: 52). Младограматическата школа „по това време се ползва с огромен авторитет и допринася за превръщането на езикознанието в точна наука“ (Шалер 2007: 11). „Тезата за безизключителността на фонетичните закони, формулирана от (някои от) младограматиците, е изиграла несъмнена роля за утвърждаването на компаративистиката“ (Бояджиев 1992: 52), макар и да е много оспорвана впоследствие. Стожери на младограматизма са психологизмът, индивидуализмът, емпиризмът и особено историзмът (Бояджиев 2007: 316). Младограматиците акцентират на диахронното изследване на индоевропейските езици, основано на прецизното тълкуване на фактите в сравнителен план.

Младограматическите методи на изследване се въвеждат в езикознанието от няколко млади учени, които стават гордостта на немските университети: слависта А. Лескин, индоевропеиста К. Бругман, германистите Е. Сиверс от Лайпциг и Х. Паул от Мюнхен. Тяхна цел е изоставянето на дотогавашното чисто схематично изучаване на езика. Като младограматик А. Лескин обръща

внимание на състоянието на новобългарския език, тъй като смята живия език за по-благонадежден източник на информация от старите писмени паметници (Шалер 2007: 12 – 13).

Делото на голяма група от младограматиците представлява отговор и отрицание на схващанията на сравнително-историческото езикознание, чиито корени са в Романтизма. Младограматиците отричат биологичните теории в езикознанието, напр. тази на А. Шлайхер, не приемат идеята за реконструирането на т.нар. *праезик* и подхождат към езика като към предмет на естествознанието. Приемат за вярно само това, което може да се наблюдава непосредствено: локализирания в индивида език, т.е. идиолекта. Обект на тяхното описание е формата, а не съдържанието на езиковите средства и те стигат до идеята за звуковите закони като универсално действащ фактор в развитието на езиците. Отук идва историзмът на младограматиците, различен от този на сравнително-историческото езикознание (Валтер 2008: 7 – 8).

Получили научната си подготовка в чужбина, първите български езиковеди са силно повлияни от идеите на младограматиците. Л. Милетич учи славянска филология в Загреб при чешкия славист Л. Гайтлер и в Прага при Я. Гебауер. Б. Цонев следва славянска филология във Виена при В. Ягич, а в Лайпциг посещава лекциите на А. Лескин и К. Бругман. Ал. Теодоров-Балан учи в Прага при М. Хатала и Я. Гебауер и също посещава в Лайпциг лекциите на А. Лескин и К. Бругман (Шалер 2007: 11; за влиянието на младограматизма върху постановките на първите български езиковеди вж. също Валтер 2008: 8 – 11).

Х. Шалер различава три фази на влияние на младограматизма върху българските езиковеди: 1. Приемане на младограматическите принципи преди Първата световна война от Л. Милетич, Ст. Романски, Д. Матов и Ал. Дорич в Лайпциг. 2. Използване на младограматическите принципи в България в публикациите по история на българския език (старо-, средно- и новобългарски език) между двете световни войни от Л. Милетич, Ст. Романски, Б. Цонев и най-вече Ст. Младенов. 3. Късен младограматически период на българското езикознание, представен преди всичко от К. Мирчев, Ст. Стойков и М. Младенов (Шалер 2007: 13).

Възниква обаче и проблемът за мястото на историзма в обучението по роден български език – обучение, което не може напълно да се обосновава с младограматическите принципи, разработени с чисто научни цели, защото по това време езиковедите в България имат задачи с преобладаващо практически характер: „те са били призвани да дадат теоретическа и методическа основа на езиковата политика на младата българска държава и на практическото обучение по майчин език в училищата. Затова само концепцията на младограматизма за описанието на езика наистина не е можела да бъде единствена основа за решаването на тези задачи. Така може да се обясни, че произведенията на българските езиковеди се отличават, от една страна, с един вид прагматично обоснован теоретично-методологически еkleктизъм и, от друга страна, с висока емпирична и практическа стойност“ (Валтер 2008: 9, 12).

А ето какви историческо-лингвистични процеси протичат и в родината на А. Щраус и Ем. Дугович. През 70-те години на XIX в. в унгарското езикознание се възприема сравнително-историческият метод на младограматическата школа (Пейковска 2003: 66). Унгарските езиковеди започват проучвания на прабългарските и славянобългарските заемки в унгарския език. Учените изследват езика на прабългарите и старобългарския език от VIII – X в. и историческите връзки между прабългарите и старомаджарите. Публикуват трудове, които хвърлят светлина дори върху спорни въпроси от областта на прабългарската и на средновековната българска история.

Унгарската българистика продължава своето развитие и в следващия век. От второто десетилетие и през първата половина на XX в. в Унгария се лансира туранската идея за етническото родство на народите, дошли от Средна Азия – турци, татари, българи, унгарци и др., вследствие на което акцентът в хуманитарните науки между войните пада върху общия тюркски произход на унгарците и българите, на древната им туранска култура и държавническо начало. Обект на историческите проучвания най-често са прабългарите.

През второто десетилетие на XX в. българският език се изучава в университета в Будапеща все още като старобългарски, и то от малко студенти. Едва през 1937 – 1938 г. българският емигрант Димо Боюклиев организира два

курса по съвременен български език при Туранското общество, а през 1939 г. е първият български лектор в Будапещенския университет, където през 1943 г. е открит Институт по българистика с директор историка Петър Миятев.

Унгарско-българските отношения в периода 1880 – 1940 г. в сферата на образованието имат различен политически облик преди и след Първата световна война, но обединяваща черта на целия период е това, че за тях не се сключва културна спогодба между двете страни и всичко постигнато се дължи на добрата воля и личната инициатива на отделни унгарски и български интелектуалци, общественици, политици.

П. Пейковска обобщава по следния начин значението на унгарската българистика от последната четвърт на XIX в. и първата половина на XX в.: постиженията на изтъкнати унгарски учени популяризират в Западна Европа българската култура; всестранно се изследват прабългарите; изучава се културата на банатските българи (наречени от унгарските учени „южноунгарски българи“) още през XIX в., когато в България не се проявява интерес към тях, и тези сведения остават единствените за периода.

В началото на XX в. в Европа се оформя нов дял на езикознанието. Големият славист Фр. Миклошич се интересува и от влиянието на гръцкия, турския, румънския и южнославянските езици върху българския език, както и от състоянието на българския език извън българската езикова територия (Мурдаров 1988: 16). Така балканското езикознание¹⁷ се заражда в недрата на славистиката вследствие изследването на особеностите на славянските езици на Балканския полуостров по отношение на останалите славянски езици, а негови основатели са Б. Копитар и Фр. Миклошич¹⁸, които обръщат внимание на общите черти на балканските езици. Г. Вайганд обаче е този, който насочва целия си творчески

¹⁷ Х. Шалер изказва мнение, че определени направления в езикознанието са свързани с определени страни. Така сравнително-историческото езикознание се свързва с Германия, с Лайпциг, в славянския свят с А. Лескин. Генеративната граматика, произлизаща от структурализма, се свързва с американското езикознание, с Ноам Чомски. Пражкия структурализъм – с Чехословакия. А българското езикознание се счита за водещ център в изследването на старобалканските, индоевропейските езици и на балканския езиков съюз (Шалер 2007: 15 – 16).

¹⁸ В началния стадий от развоя на балканското езикознание се правят опити сходствата на балканските езици да се обяснят с въздействието на един общ, но неуточнен субстрат. Пръв изразител на тази идея е Фр. Миклошич, според който въпросният субстрат е илирийският или тракийският език, т.е. езикът на предците на албанците. Миклошичевата хипотеза е възприета от Г. Вайганд (Асенова 2002а: 9).

устрем към съпоставителното изследване на балканските езици, за каквито смята румънския, българския и албанския език, и постига първите успехи в тази научна област. Неговата гледна точка към явленията в трите езика като към част от цялото предопределя някои от постановките – обект на описание в настоящата дисертация. Пример за това е адмиративът, който първи Г. Вайганд разпознава в българския език, изхождайки от представата си за общата картина на балканските езикови явления.

Като младограматик Г. Вайганд отдава значение на живия език и особено на диалектите и говорите. Познанието за историята на езика дава представа и за историята на народа. Езикознанието и езиковите познания в тясна връзка с изследването на народокултурата и литературата способстват за истинското опознаване на балканските народи – това е програмата на Г. Вайганд (Zeil 1980: 715). Така Г. Вайганд изучава не само езиците на балканските народи – всички диалекти на румънския език, български, албански, гръцки, сръбски и турски език – но и бита и културата им. „Тъй като Г. Вайганд е последовател на младограматическата школа, той е убеден защитник на идеята за постоянно сътрудничество на всички научни дисциплини“ (Александрова 1997: 7).

Младограматическите си виждания Г. Вайганд разкрива още в първата практическа граматика, която съставя – *Praktische Grammatik der rumänischen Sprache*, 1903; 2. Aufl. 1918 (*Практическа граматика на румънския език*). В предисловието авторът споделя мнението си изобщо за оформянето на единния национален език и метода си на работа като граматик: „Тя е първата **обективна** граматика на румънския език, тя представя езика така, както той живее в устата на масата от румънския народ и е записан в произведенията на най-добрите румънски прозаисти“ (Weigand 1903: III).

Г. Вайганд обосновава решението си да обърне внимание само на явленията с особено честа употреба, за да не се обърка учещият в множеството варианти. Немският учен вижда истинската природа на езика в неговата народна форма: „Но аз намирам за задължение на граматика да акцентира на изключително гъвкавите и многообразни изразни възможности на народния език, още повече че със съжаление трябва да се отбележи, че тъкмо най-

обстоятелствените и най-неестествените изрази и форми се предпочитат в книжовния език. По-доброто познаване и близостта на писателите до народния език биха били и предимство за все още образуващия се всеобщ книжовен език и биха го предпазили от погрешния развой да стане чужд език за народа, какъвто е случаят напр. с новогръцкия книжовен език“ (Weigand 1903: V)¹⁹.

Един от изтъкваните недостатъци на Вайгандовата българска граматика е това, че авторът ѝ не прави изричното за една практическа граматика разграничение между книжовния език и народните говори. Тази допусната от Г. Вайганд слабост трябва да свържем с общата ситуация в българистиката от последната четвърт на XIX и първите две десетилетия на XX в., обобщена от Вл. Мурдаров по следния начин: „Относно съвременното състояние на българския език е нужно да се припомни, че равнището на науката в този момент, не само в Германия, но и в самата България е такова, че като негови застъпници се разглеждат най-вече диалектите, без да се обръща внимание на формирация се национален книжовен език. В това отношение е показателен фактът, че под влияние на действащите принципи на европейската славистична наука дори и българските учени възприемат като свои сериозни научни изследвания тъкмо онези, които са ориентирани към историята. В същото време прякото си участие в книжовноезиковите процеси като езикови строители те разглеждат като особен вид „приложна дейност“ (Мурдаров 1991: 26). През т.нар. Ягичев период в славистиката българистиката, както и цялата славистика, се намира „под знака на диалектологията“ (Младенов 1979: 45).

В своята изследователска работа Г. Вайганд обръща особено внимание на българската диалектология, като специално отношение проявява към „македонските диалекти“ на българския език. Това проличава и в *Bulgarische Grammatik* (Schaller 2005: 302). Но въпреки че в работата си следва младограматическите принципи, поставяйки си за цел да създаде практическо ръководство, Г. Вайганд се стреми да опише българския книжовен език. Може би наред със споменатата по-горе тенденция на времето склонността му към

¹⁹ Г. Вайганд преодолява шаблоните на латинските учебници и представя румънския език с отличен метод, задълбочено и от нови гледни точки. С далеч по-малък позитивизъм е посрещната по-късно Вайгандовата българска граматика (Schaller 1986: 47 – 48).

обстоятелственост, към предаване на възможно по-обширна картина на езиковите явления е една от причините в труда си да обхване и редица диалектни особености. Все пак за рецензентите му е ясно, че докато например братя Цанкови и Фр. Миклошич описват българския език в неговата народна форма, защото по това време книжовната му още не е изградена, то обект на Вайгандовото описание е вече формираният се български книжовен език „и книгата му, основана на безупречни източници, дава добра представа както за нея (книжовноезиковата формация – А. А.), така и за разговорния български език“ (Мурдаров 1991: 37 – 38)²⁰.

Шестте български граматики на немски език се появяват в доста широк период в лингвистиката: това е времето на установяването на сравнително-историческото езикознание, на разцвета на младограматизма, на налагането на структурализма. Поради този голям времеви диапазон не може да се каже, че граматиките се отнасят към една и съща научна парадигма. Прегледът на глаголната система в тях позволява да се заключи, че те се придържат към синхронното описание на българския език и че проявяват белезите на структурно-функционално изследване, но с различна степен на задълбоченост както в рамките на отделните граматики, така и една спрямо друга. В това

²⁰ От позициите на историзма – господстващата научна парадигма в езикознанието от средата до края на XIX в. – книжовният език се възприема като изкуствено образувание за разлика от естествено обособилите се в хода на историята езици, каквито са диалектите (Станчева 2008: 346). Такова мнение изказва и Б. Вълчев: „Това, което младограматичите не успяват да видят, е същността на книжовния език. За тях „истинският език“ е диалектът, народният език, възникнал естествено в процеса на съществуване на даденото население. Книжовният език на съвременното според тях е изкуствено творение, „дирижирано“ по волята на отделни личности. Като негови създатели те виждат книжовните творци – главно писателите, поетите и под. Те не успяват да видят колектива (народа, общността, обществото) като действителен творец на книжовния [...] език, а смятат, че цялостната система е конструктор, който има сравнително произволен характер“ (Вълчев 2009: 184).

Б. Вълчев продължава: „Една специфична българска особеност е свързана с реалните исторически условия у нас: първите наши академично образовани професори (Ал. Теодоров (-Балан), Л. Милетич, Б. Цонев; за поддържането от тримата български учени на младограматическото направление в езикознанието вж. също Бъркалова 1994: 46; Жерев 2006: 101, 104; Шалер 2007 – А. А.) усвояват постановките на младограматизма тогава, когато в европейската наука той вече е в своя залез, и донасяйки го у нас, го превръщат в основен филологически подход, който за дълго време ще доминира филологическите изследвания“ (Вълчев 2009: 184).

Към това ще добавя и думите на Т. Бояджиев: „Научните си възгледи Л. Милетич оформя под влияние на големите слависти, живели и работили през XIX в., като Добровски, Ягич, Миклошич. На тях, на идеите на младограматизма и на времето, в което живее и работи, той дължи широките си научни интереси в областта на българската и славянската филология“ (Бояджиев 1983а: 117). А дисертацията на Б. Цонев *За източнобългарския вокализъм* Т. Бояджиев определя като опит за историческа фонетика на българската народна реч и образец за прилагане на историческия подход при разглеждане на езиковите факти (Бояджиев 1983б: 120).

отношение се отличава Вайгандовият труд: макар авторът изначално да декларира ориентираността на граматиката към практиката, той показва видим стремеж към обстойно и прецизно представяне на езиковите факти. За реализацията на авторовите цели недвусмислено говори мястото, отредено на граматиката в историята на българистиката – Вайгандовата *Bulgarische Grammatik* се счита за първата научна българска практическа граматика, написана на немски език.

Може да се обобщи е, че авторите на шестте граматики приемат за научен труд този, който носи характеристиките на историческо изследване, защото „синхронният подход към езика по онова време изглежда несъвместим с мярката за научност“ (Станчева 2008: 346), и в тази връзка, вероятно за да не бъде изтълкуван като слабост, те изтъкват, че практическият характер на граматиките им е съзнателно търсен. Като цяло обаче теоретизирането на въпросите е сведено до минимум и аз не бих причислила граматиките не само към историческите описания на езика, но и към онези трудове, които разкриват „синхронията като област, поддаваща се също толкова добре на научно описание в рамките на системния и функционалния подход към езика, колкото и диахронията от позициите на сравнително-историческия подход и младограматизма“ (Станчева 2008: 346). Вследствие на това моето мнение за характера на шестте граматики е, че те са синхронни описания, които се доближават до постиженията на школските и са само предшественици на научните граматики на българския език.

IV. Какви са сведенията ни за граматиките и българистичната дейност на техните автори

Обединени от езика, на който са написани, българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. будят изследователския интерес с различната национална принадлежност на авторите си, с появата си във време на различни в живота на техните народи исторически и обществено-политически процеси и на различни развойни темпове на българското, чешкото, унгарското и немското

езикознание. Специален интерес представляват взаимните влияния в науката. За изключително ценна смятам преценката на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г., особено предвид оскъдния брой на всякакви коментари и ограничения достъп на съвременния български читател до тях. Но най-вълнуващ намирам непосредствения контакт с личността на авторите на граматиките, в какъвто може да влезе всеки читател, запознавайки се с уводните думи, отправени към самия него. Ще представя някои от тези обстоятелства, свързани с появата на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.

В статията си, имаща за цел да направи обзор и да даде оценка на публикуваните на други езици български граматики и учебници, А. Д. Пиронков се изказва критично, като незадоволителното ниво на чуждите помагала той обяснява със слабостите в родните граматически изследвания. Неговото мнение има пряко отношение към споделената от почти всички автори на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. трудност в съставянето на граматическо описание без помощна литература: „... Какви учебници и граматики имаме ние: дреболиите в тях, смесените понятия, дефиниции и термини на граматиките и празнотиите, които срещаме и до днес из учебните ни ръководства по матерния ни език, показват, че у нас предстои още много да се върши, проверява, разработва и преработва. И тогава ще имаме негли повече право да изискваме по-добро нещо и от чужденците“ (Пиронков 1906: 163).

1. Граматиките от втората половина на XIX век

Антон и Драган Цанкови

Антон и Драган Цанкови са автори на първата българска граматика, написана на немски език.

Антон Цанков (1823 – 60-те год. на XIX в.)²¹ учи в родния си град Свищов и в Атина. Владее гръцки и немски, публикува преводи. Макар да живее повече в чужбина, е голям патриот.

²¹ Данните за братя Цанкови са от Вълчев 2008: 399 – 401 и Стоянов 1976: 248.

Драган Цанков (1828 – 1911) е личност от обществена значимост. Той също учи в Свищов, после продължава учението си в Елена (при Ив. Момчилов) и в Габровското училище. След това учи в Семинарията в Одеса и в Духовната академия в Киев. Отива при брат си във Виена, където изучава печатарско дело и слуша лекции в университета. През 1858 г. заминава за Цариград и развива просветна и обществено-политическа дейност. Няколко пъти е народен представител и министър. През 1883 – 1884 г. е министър-председател, а през 1902 – 1903 г. – председател на Народното събрание.

Д. Цанков е дописен, а от 1884 г. и почетен член на Българското книжовно дружество. Създава учебници и преводи на художествена литература. Интересува се от езиковите въпроси и се вълнува от състоянието на българския книжовен език. В Русия попада в езиковата среда на друг славянски език, но в различни от българските условия – на държавност. Заминава за Виена с тези впечатления и с нови познания, които е придобил от контакта с руската филологическа общност. Антон Цанков е съпричастен към вълненията на брат си, свързани с езика. Той е запознат с обществено-културната ситуация и с обсъжданията на филологическите въпроси в Австрия и се предполага, че идеята за създаването на *Grammatik der bulgarischen Sprache* е негова. По различни предположения друг вдъхновител на тази идея е първият корифей на австрийската славистика²² Фр. Миклошич, с когото двамата братя са във връзка във Виена (Мурдаров 1988: 17). Със сигурност се знае единствено това, че Фр. Миклошич е ползвал граматиката за източник на илюстративен материал към своя публикуван във Виена тритомен труд *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen* (*Сравнителна граматика на славянските езици*) (Фонетика, 1852; Морфология, 1856; Синтаксис, 1868 – 1874). Следователно може да се направи заключението, че решаващи за създаването на твърде прогресивната за времето си Цанкова граматика са интересите на двамата братя към филологическата наука в чужбина и емоционалната им връзка с родния български език.

²² Тази висока оценка на Фр. Миклошич дава словенският славист Матия Мурко (по цит. на Мурдаров 1988: 14).

***Grammatik der bulgarischen Sprache* (1852) от А. и Д. Цанкови**

През 1852 г. братя Цанкови публикуват във Виена *Grammatik der bulgarischen Sprache. Wien, 1852* (*Граматика на българския език*), която Ив. Куцаров нарежда сред първите учебници по български език, притежаващи и сериозни научни достойнства (Куцаров 2007: 6). Като първа българска граматика, написана на немски език, тя се явява единственото актуално описание на българския език, до което има достъп немскоговорещата научна общност. Граматиката не е издадена на български език, защото има конкретната цел да представи българския език в Европа. От нейното популяризиране в научните среди може да се заключи, че тази цел е постигната. В четвъртото издание на английската *Енциклопедия Британика* (1876) граматиката на братя Цанкови е посочена като първата българска граматика²³, макар всъщност първата българска граматика да е *Българска граматика* (1835) от Н. Рилски.

За съжаление, Цанковият труд не придобива популярност в България и това го лишава от възможността да бъде част от родните българистични изследвания в „годините на големите филологически спорове за българския език в самата България“ (Мурдаров 1988: 17; 1999: 59). Въпреки това граматиката получава висока оценка от редица видни учени – от нейни съвременници в чужбина и от наши и чужди езиковеди в по-ново време. Показателна е похвалната рецензия от бележития индоевропеист и основател на германската филология Я. Грим. След отпечатването на граматиката братя Цанкови я изпращат на големия езиковед, той я проучва и само след няколко месеца публикува своята рецензия (Костов 2006). Я. Грим отбелязва, че граматиката на братя Цанкови излиза от печат след трудовете *Notes on the Grammar of the Bulgarian Language. Smirna, 1844* на Е. Ригс, *Първичка българска словница. Стамбол, 1848* на Ив. Богоров и *Lautlehre der bulgarischen Sprache. Wien, 1851* (*Фонетика на българския език*) на Фр. Миклошич. Описанията на Е. Ригс (вж. също Пиронков 1906: 157) и на Ив.

²³ Encyclopaedia Britannica a Dictionary of arts, sciences, and general literature ninth edition. Volume IV. MDCCCLXXVI (цит. по Вачкова 1989: 50).

Богоров той преценява „като много незначителни постижения“, а оценката му за тези на братя Цанкови и на Фр. Миклошич е ласкава (Мурдаров 1999: 68).

Връзката между Фр. Миклошич и братя Цанкови е от въпросите, около които се разсъждава в научните среди при разглеждането на българистичните им изследвания. Вл. Мурдаров вижда взаимно влияние в следните аспекти. Той допуска, че „устните съобщения“, които австрийският професор използва в *Lautlehre der bulgarischen Sprache. Wien, 1851*, са от А. Цанков. След това в първия том на сравнителната си граматика на славянските езици Фр. Миклошич вече цитира Цанковата граматика, когато твърди, че в книжовния български език не се срещат сричкотворни *л* и *р*, а групите *лъ*, *ръ* и *ъл*, *ър* и че неудареното *е*, произлязло от ятовата гласна, не трябва да се отбелязва с *и*. Използваните материали в първия вариант²⁴ на първия том на сравнителната граматика са основно от граматиката на Цанкови. Не само това, Фр. Миклошич заимства цялата част *Фонетика* от техния труд (Мурдаров 1999: 69 – 70). Двете граматики са били съставени успоредно и в сътрудничество. Важно е да се уточни в какво точно се е състояло влиянието на големия учен върху създаването на Цанковата граматика, за да получи свършеното от авторите ѝ заслужена оценка. В монографията си Вл. Мурдаров проследява различните мнения и доводите за днешните изводи. За такова влияние говорят П. А. Безсонов и В. Ягич, а К. Иречек смята, че граматиката е написана изцяло под ръководството на големия словенски учен. Имайки предвид идеите в предговора на излязлата малко преди граматиката книга с преведени от А. Цанков житейски съвети²⁵, Вл. Мурдаров вижда доразвиването им в граматиката и прави извода, че възгледите за важността на езика в историята на един народ, за богатството на българския

²⁴ В преработения втори вариант на *Vergleichende Lautlehre (Сравнителна фонетика)* от 1859 г. и в излязлата през 1883 г. *Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen (История на означенията на звуковете в българския език)* Фр. Миклошич вече има нови виждания и изоставя някои от теоретичните постановки от Цанковия труд, но българските автори, на които най-много се позовава в *Geschichte...*, са двамата братя (Мурдаров 1999: 71, 73).

²⁵ През 1845 г. А. Цанков публикува във Виена книгата *Пътеводител към щастливия живот*, която представлява превод от немски на гръцки език на подбрани мисли на писатели и философи. В предговора авторът разкрива своя български произход, обръща се с призив към България да спомага със съчинения за обработването на богатия си език, и към родния Свищов да пръска светлината на просветата и в това да показва първенството си сред околните градове. Този факт, както и финансирането на издаването ѝ Вл. Мурдаров посочва като аргумент срещу подценяването на участието на А. Цанков в създаването на граматиката (Мурдаров 1999: 64).

език, за преимуществото на народните говори, за необходимостта от установяване на книжовноезикова норма, и то на народна основа, са неразривно свързани със схващанията именно на двамата братя. Тяхната идея книжовният български език да се формира на базата на народните говори, вероятно се дължи на индиректното въздействие на тогавашната родна книжнина (Murdarov 1988: 413). Най-точна се оказва оценката на големия хърватски славист В. Ягич, според която влиянието на Фр. Миклошич е в сферата на филологическите въпроси: както в решаването на правописните проблеми, свързани с избора на фонетичния принцип и на графиката на латиницата²⁶, така и в изграждането на граматически постановки, които имат научна стойност и днес (Мурдаров 1999: 63 – 65). Вл. Мурдаров обобщава: „Връзката на братя Цанкови с Фр. Миклошич е много полезна, но най-същественото в нея е, че именно словенският учен е водещата фигура при съвместната работа“ (Мурдаров 1999: 71). И все пак трудът на А. и Д. Цанкови представлява особено оригинално произведение, тъй като литературата ни по това време не е разполагала с друго като него (Murdarov 1988: 413; Мурдаров 2008: 52). Избирайки народния език за обект на своето описание, двамата братя съставят съвсем нова граматика: „Авторите не се придържат о никоя дотогавашна българска граматика, а „о народния говор“ (Volkssprache), защото той се запазил много по-чист“ (Пиронков 1906: 157).

Цанковата граматика се превръща в надежден източник на информация за много други изследователи на българския език (Пиронков 1906: 157), сред тях са А. Матценауер, П. А. Безсонов, Р. Бранд, Ч. Морс, А. Пастори, Ян Вагнер и авторите на следващите български граматики на немски език, които са обект на настоящото изследване: Фр. Вимазал, А. Хлеборад, А. Щраус и Ем. Дугович, Г. Вайганд (Мурдаров 1999: 60). К. Щайнке сравнява граматиката на А. и Д. Цанкови с *Додатъка* на В. Караджич – според него тя замества *Додатъка* и дълго време е „първичен извор на чуждестранната българистика за българския език“ (Щайнке 2004б: 83). В статията си, посветена на фонетичната част на труда на двамата братя и на неговия преработен и преведен на латински от А. Пастори

²⁶ Първоначалната нагласа на родна почва към Цанковата граматика е била негативна поради схващането, че авторите правят опит да въведат латиницата в българския език (Мурдаров 2008: 51).

вариант, К. Щайнке определя Цанковото описание на българската звукова система като най-обхватното през Възраждането (Steinke 2006: 270). Поради това твърде високо за времето си ниво на граматиката авторът на статията се съгласява с изказаното от Вл. Мурдаров предположение за влияние на Фр. Миклошич. Във всеки случай, добавя К. Щайнке, със своята обхватност на информацията за българския език, и то на този ранен етап, граматиката е била истинско щастие за европейската славистика (Steinke 2006: 273).

Граматиката завършва с речник, обхващ 62 страници и около 6 070 думи, а ако се вземат предвид и думите, които са преведени в цялата граматика, общият им брой ще нарасне до над 6 600. Всъщност това е първият български речник, и то значителен по големина (Стоянов 1976: 254), най-големият за времето си (Вълчев 2008: 401). А. Д. Пиронков информира за публикуван от А. и Д. Цанкови първи дял на българско-немски речник (София, 1881): „Bulgarisch-deutsches Wörterbuch, I; II + 110 стр. Тук българските думи са предадени с кирилица. Словарчето е допълнено с някои нови думи, но фонетично страдат много“ (Пиронков 1906: 161).

Цанковата граматика заема специално място в изследванията на Вл. Мурдаров. Той изтъква две нейни предимства, които я открояват сред родните описания на езика: тя се опира на постиженията на западноевропейската лингвистична мисъл и дава приоритет на актуалното състояние на българските говори пред книжовно-писмената традиция (Мурдаров 2002: 103). Граматиката представлява модерно описание на българския език от средата на XIX в. и разкрива условията, при които протича установяването на неговата книжовна форма. Граматиката е на високо научно равнище (Мурдаров 1999: 60). В своята монография Вл. Мурдаров цитира думите на някои учени за нея. Според Е. Бернекер тя представя „напълно чудесно постижение за времето си“ (Мурдаров 1999: 60), макар в нея и в съпоставителните изследвания на Фр. Миклошич да е обхванат народният език с определени диалектни черти – характерна за периода особеност, свързана с все още неизградения новобългарски книжовен език (Мурдаров 1991: 37 – 38). Йозеф Рил кодифицира нормата на езика на банатските българи въз основа на граматиката, защото е „основателна работа“,

„писателят ѝ е учен човек“ и в нея се откриват отговорите на всички възникващи въпроси. В *История славянской филологии. Санкт Петербург, 1910* хърватският славист В. Ягич също изтъква това, че изследваният от братя Цанкови език е народният говор без черковнославянски елементи и че авторите застъпват фонетичния принцип на изписване в унисон с идеите на В. Караджич и Дж. Даничич.

Всъщност още първата обширна рецензия на труда, публикувана само месеци след неговата поява, е признание за научната му стойност. Като самата граматика и тя остава почти непозната в България. Рецензията е на И. Е. Шмалер, редактор и издател на *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft. Bautzen* (*Годишници за славянска литература, изкуство и наука*) (Мурдаров 1999: 61). В нея авторът дава своя принос както към делото на Цанкови относно целта им да популяризират българския език на Запад – цел, която те категорично посочват в увода на книгата си, така и към всичко онова, което е свързано с действащата по това време, особено сред западните славяни, идея за славянската взаимност. И. Е. Шмалер обръща внимание на кодификаторската дейност на авторите на граматиката. Относно решението им да заменят кирилицата с латиница, за да направят по-ясно произнасянето на българските звукове, той смята, че успех е постигнат само със съгласните. А по повод застъпването на фонетичния правописен принцип рецензентът изказва мнение, че е добре да се знае как народът произнася думите, но той допуска и грешки, „които образованият човек не бива да си позволява“ (Шмалер 1852: 50 – цит. по Мурдаров 1999: 62). Сам с кодификаторски опит в установяването на правописната норма на горнолужишкия език, И. Е. Шмалер препоръчва за звуковите промени в началото и в края на думите да се следва морфологичният правописен принцип, защото е важно думите да се разбират в писмен вид от всички, а не да се знае точният им изговор в народните говори²⁷.

Изборът на латиницата за предаване на българските текстове в Цанковата граматика не е одобрен и от Фр. Хлеборад, за когото това е единствената

²⁷ Според други предположения, тъй като рецензентът не е подписан, той е самият Фр. Миклошич (вж. напр. Стоянов 1976: 256). Това води до различни предположения и за това в какво точно се състои влиянието на Фр. Миклошич върху изготвянето на Цанковата граматика.

написана на немски граматика на българския език. Според него латиницата прави граматиката неизползваема (Chleborad 1888: V). Много по-късно и М. Стоянов изказва мнение, че не е било правилно Цанкови да предадат цялата българска част на латиница – трябвало е поне граматическите образци да бъдат дадени с българско писмо. От друга страна, за следването на фонетичния принцип двамата братя прилагат твърде сложна транскрипция, което не улеснява изучаването на българския език, а тъкмо обратното – превръща го в „мъчно четиво“. Според М. Стоянов е добре, че за немската част на граматиката те не избират готическото писмо²⁸, както прави по-късно В. Берон в своята българо-немска граматика, т.е. български учебник по немски език (Стоянов 1976: 250 – 251).

Вл. Мурдаров обръща внимание и на факта, че ролята на по-големия брат А. Цанков в изготвянето на граматиката съвсем незаслужено се игнорира от някои автори. Литературната дейност на А. Цанков отпреди публикуването на граматиката е основание да се предполага сериозно авторско участие от негова страна (Murdarov 1988: 413). На А. Цанков М. Стоянов отдава „правилния и изискан немски език“ на граматиката, тъй като по това време Д. Цанков едва ли вече го е научил така добре (Стоянов 1976: 248).

Но Ч. Морс, Й. Рил и К. Иречек посочват Д. Цанков за единствения автор на граматиката (Мурдаров 1999: 63). В статията си за политическата дейност на Д. Цанков Ив. Шишманов отбелязва, че малко хора знаят за заслугите на Д. Цанков и към науката като автор на *Grammatik der bulgarischen Sprache*, от която неведнъж се е ползвал големият славист Фр. Миклошич и която не е загубила значението си и днес (Шишманов 1928: 27 – 28). Към това Ив. Шишманов добавя и оценката на Е. Бернекер, представена по-горе в превод на български език от Вл. Мурдаров: „eine für ihre Zeit ganz vorzügliche Leistung“ (Berneker 1908: 376).

²⁸ М. Стоянов намира за твърде сложно и представянето на глаголното спрежение – парадигмите в граматиката са много, не са подредени методично (не се започва от спомагателния глагол *съм*, а с *бода* и неговите производни) и включват неясни форми за българската глаголна система и терминология, напр. форми на задоволително действие (*Formen der Sättigung*) (Стоянов 1976: 253). Авторът казва също, че „глагола [...] Пастори е изложил по-сполучливо и от Цанкови, понеже, вземайки от тях само примерите, е следвал ясната и проста форма на спрежението на латинския глагол“ (Стоянов 1976: 260).

Ето още някои мнения за Цанковата граматика.

През 1908 г. големият славист А. Лескин казва, че най-доброто помощно средство за изучаването на днешния български език е граматиката на Цанкови²⁹.

В увода на своята българска граматика Г. Вайганд твърди: „Граматиката на Цанкови (Виена 1852), първата написана изобщо за немци, съдържа действително съвсем добро представяне на произношението и флексията на източнобългарския език в латинска графика, но като учебник на българския книжовен език не може да се използва. Същото важи и за граматиките на Хлеборад (Лайпциг 1887) и Вимазал (Виена, Хартлебен) и за гъмжащата от грешки граматика на Щраус и Дугович (Виена, 1895)“ (Weigand 1907: III).

Е. Бернекер смята, че Вайгандовата оценка „съвсем добро“ е твърде ниска за Цанковата граматика, която е прекрасно постижение за своето време. Но тя отдавна е изчерпала ролята си. Освен това, разбира се, не отразява съвременния книжовен език, тъй като при тогавашните отношения, когато езикът още не е достигнал „до книжовна консолидация“, авторите сигурно с основание са се придържали изключително към народния език, и то към източния диалект (Berneker 1908: 376 – 377).

Според Л. Милетич още след публикуването си Цанковата граматика се оказва непрактична, но ще запази и в бъдеще своето изцяло научно значение, защото фактически представя доста добре източнобългарския диалект на Свищов. Едва петата поред немска граматика на българския език – тази на Г. Вайганд – е граматика на книжовния език (Miletič 1910: 604).

Б. Вълчев е друг наш съвременен автор, отделил специално място в публикациите си на братя Цанкови и техния труд. Той прави важното обобщение, че в Цанковата граматика „в много отношения е наличен един помодерен научен подход, отколкото това може да се наблюдава в предхождащите я. [...] Практически тя е първата българска граматика, която интегрира до голяма степен филологическите постижения на средноевропейската наука с

²⁹ „Das beste Hilfsmittel zum Erlernen der heutigen Sprache ist Cankof, „Grammatik der bulgar. Sprache“ (Wien 1852)“ (In: Brockhaus` Konversations-Lexikon. 14. vollständig neubearbeitete Auflage. Neue Revidierte Jubiläums-Ausgabe. Dritter Band, Leipzig 1908, S. 685-686: Bulgarische Sprache und Litteratur.) (цит. по Schaller 1988a: 37).

установената домашна традиция“ (Вълчев 2008: 409), „в *Граматиката* на братя Цанкови се откриват и редица напълно нови за българската филологическа мисъл от средата на XIX в. описания и разсъждения“ (Вълчев 2008: 402).

Grammatik der bulgarischen Sprache, 1852 от Антон и Драган Кириак Цанкови е включена в списъка на „по-важните граматики на новобългарския език“, представен в Академичната граматика на съвременния български книжовен език (Граматика 1983: 8).

Ето какво казват самите автори на граматиката в нейното предисловие (*Vorrede*).

Те молят за снизходителност в оценяването на труда им, тъй като не са литератори и не суетата на такива ги е водила в това начинание.

Водило ги е желанието да представят на света скъпия си роден език и да му осигурят заслужено признание. Всеки добре осведомен читател и особено този, който владее някой славянски език, би забелязал веднага, че българският език е част от голямото и силно славянско езиково семейство. Незначителните отклонения, като употребата на члена, липсата на инфинитива, не трябва да заблуждават. Авторите се надяват вече да няма твърдения, че българският език е скитско, татарско или бог знае още какво наречие.

Съпътстващите работата им трудности са били твърде големи за тях. Липсата на каквито и да било предишни образци в литературата и нестабилното състояние на писмения език³⁰, в който всеки свободно използва чужди думи, форми и конструкции, са били причина авторите да се обърнат към народния език, тъй като той се е съхранил много по-чист от езика на и без това малкото издадени книги. Това е смел подход и Цанкови го осъзнават, но те са на мнение, че до истинската природа на езика, чиято книжовна форма все още не е установена и който се бори с чужди елементи, може да се достигне именно чрез народните говори.

³⁰ До 1850 г. на български език излизат граматиките на Н. Рилски (1835), Н. Хилендарски (1835), Хр. Павлович (1836) и Ив. Богоров (1844). В тях е отразено колебанието в изграждането на граматичната ни система и терминология и те не са били от полза в работата на братя Цанкови, „които сигурно са ги имали под ръка“ (Стоянов 1976: 249).

Авторите споменават, че българският език си служи с кирилското писмо, но за по-голяма достъпност на граматиката те ще използват латинското.

Накрая двамата братя препоръчват няколко книги за тези, които имат интерес към българската етнография, история и литература (Cankof 1852: V – VI).

Казаното от братя Цанкови можем да обобщим в следните няколко пункта. 1. В духа на епохата, както и поради това, че нямат филологическо образование, двамата автори се извиняват за несъвършенствата на работата си³¹. 2. Основният повод за създаването на граматиката е техният патриотизъм: те се гордеят с произхода на родния си език и се бунтуват срещу това, че Западният свят нехае за този важен исторически факт. 3. Отбелязват двата проблема, с които са се сблъскали: липсата на предишни описания на езика, с които да си помогнат, и все още неустановената книжовна езикова норма. 4. Осъзнават, че могат да бъдат критикувани за това, но за своето описание избират състоянието на народните говори, които според тях представляват автентичният български език. 5. За по-широко разпространение на труда си заменят в общи линии непознатата кирилица с общоупотребяваната латиница. 6. В желанието си да разширят интереса към езика в интерес към народа, препоръчват одобрени от тях книги за България.

Франтишек Вимазал

Франтишек Вимазал (František Vymazal) (1841 – 1917) получава не филологическо, а инженерно образование, но впоследствие се отдава на езиковедските си интереси. Макар липсата на филологическа научна подготовка да е повод трудът му като цяло да не е оценяван високо, Фр. Вимазал не спира да пише ръководства на много чужди езици, които сам е владеел много добре. Той

³¹ Относно изразената скромност на авторите по повод филологическата им подготовка, както и относно липсата на предходни образци, които биха могли да следват в работата си, Б. Вълчев смята, че това не е само познатата възрожденска поведенческа стилистика и тези думи трябва да се имат предвид в анализа на Цанковата граматика. Въпреки това той изтъква явната „филологическа начетеност, информираност за съвременните тенденции в лингвистиката и следването на различни по-ранни постановки“ (Вълчев 2008: 402).

и авторът на следващата от българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. Фр. Хлеборад са сънародници и личната им идея да посветят трудове на нашия език, се съотнася с друга идея – обща, с исторически измерения.

Славянската идея, която се противопоставя на следването на гръцкия културно-просветен образец в книжовната ни дейност от началото на XIX в., се явява обединителен център за различните славянски народи, навлезли в епохата на своето национално Възраждане. От българска страна гордостта от принадлежността към великия славянски род, както видяхме, е изразена от братя Цанкови в увода на граматиката им. Запознавайки се с увода на българската граматика на Фр. Хлеборад, ставаме свидетели на силно изразено чувство за славянско единородство с българите и от чешка страна. От авторите на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. Фр. Хлеборад и Фр. Вимазал са другите автори славяни – и двамата чехи³².

В ангажираността си към живота на българите емблематична е личността на К. Иречек. От увода на Вимазаловата граматика разбираме, че обмяна на мнения по свързани с българския език въпроси е имало и между К. Иречек и Фр. Вимазал.

Фр. Вимазал също води научна кореспонденция по повод различни лингвистични проблеми. В своя статия Х. Шалер го нарича **езиковед** и цитира откъс от писмо до него от 1883 г., в което А. Лескин споделя застъпничеството си за названието *старобългарски език*³³. Както ще видим по-нататък, А. Щраус и Ем. Дугович³⁴ започват граматиката си с един от основните въпроси в славистиката – старобългарски ли е първият писмен славянски език.

³² Граматиката на братя Цанкови се радва на голяма популярност в Чехия. Поради това, че е написана на немски език и така става достъпна за централноевропейските лингвисти, тя е един от първите източници на информация за българския език наред с трудовете на първите слависти Й. Добровски, Й. Копитар, П. Й. Шафарик, В. Караджич и др. След Освобождението важна роля за чешката българистика придобиват изследванията на българските езиковеди, като нейният интерес постепенно се пренасочва от старобългарския към проявленията на новобългарския език – диалекти и книжовна норма (Вачкова 1989: 52, 54).

³³ „Daß Leskien aber grundsätzlich an der Bezeichnung „Altbulgarisch“ festhielt, geht aus einem Brief hervor, den er am 29. April 1883 an den tschechischen **Sprachwissenschaftler** František Vymazal richtete und in dem er sich gegen die Auffassung Miklosichs aussprach“ (подчертаването е мое – А. А.) (Schaller 19886: 124 – 125).

³⁴ „Die erste und älteste literarische Bewegung unter den slavischen Völkern ging von dem südslavischen Volksstamm aus, der unter dem Namen Bulgaren heutigentags bekannt ist“ (Strausz – Dugovich 1895: III).

Откъс от същото писмо на А. Лескин до Фр. Вимазал цитира В. Цайл, като нарича чешкия автор **учен**³⁵. От В. Цайл разбираме, че през десетилетието, в което Фр. Вимазал създава *Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen. Wien. Pest. Leipzig, 1887*, А. Лескин поддържа кореспонденция с него³⁶.

Фр. Вимазал проявява отношение към българистичната дейност и на свои сънародници: той е предоставил текстовете, коментирани в увода на граматиката на старобългарския език (1885) от Б. Попелка (Schaller 1988б: 126), а така също публикува рецензия на *Граматика на българския език* (Прага, 1883) от Ян Вагнер.

Фр. Вимазал е ученик на слависта А. Матценауер. Следва инженерство, но работи като редактор и коректор.

Името на Фр. Вимазал³⁷ се свързва с авторството на поредица популярни езикови наръчници с подзаглавие *Лесно изучаване*, с практическа насоченост и написани на обикновен език, който предполага лекота на четенето. Изводите на чешкия автор се основават на тълкуването на богат езиков материал, събиран цял живот. Това особено важи за наръчниците му по немски и славянски езици – общо около десет езика, за които неговите съвременници свидетелстват, че говори свободно. Фр. Вимазал съставя граматики на книжовните славянски езици в периода на тяхното формиране – последната четвърт на XIX и началото на XX в. Ръководствата му са на общо двадесет и осем езика. Най-голямо внимание от славянските езици авторът обръща на руския.

³⁵ „An den tschechischen **Gelehrten** František Vymazal schrieb er in diesem Zusammenhang unter Anspielung auf Miklosichs Meinung am 29. April 1883: „An der Hypothese, daß das Altkirchenslawische Bulgarisch und nicht Pannonisch-Slowenisch sei, halte ich fest, weil sich die Slowenizität sprachlich nicht beweisen läßt und die historischen Gründe gegen die Annahme des Pannonisch-Slowenischen von seiten der Slawenapostel durchaus sprechen, auf der anderen Seite aber der Bulgarizität der Kirchensprache kein durchschlagender sprachlicher Grund entgegensteht, sehr starke Gründe aber dafür sprechen“ (подчертаването е мое – А. А.) (Zeil 1994: 380 – 381).

³⁶ Zeil, W. Deutsch-slawische Wissenschaftsbeziehungen im Spiegel der Briefe August Leskiens an František Vymazal aus den Jahren 1882–1901 (цит. по Zeil 1994: 381, бел. 588 под линия).

³⁷ Статията *Slovanské jazyky v díle moravského polyglota a spisovatele Františka Vymazala, 2004* (*Славянските езици в произведенията на моравския полиглот и писател Франтишек Вимазал*) (вж. в: http://www.upol.cz/fileadmin/user_upload/Veda/AUPO/moravica/Moravica_2_str1-232.pdf) на д-р Ондржей Блаха, преподавател в Катедрата по бохемистика във Философския факултет на Университет „Ф. Палацки“ в Оломоуц, Чехия, е източник на сведения за езиковедската дейност на Фр. Вимазал, които са от съществено значение за настоящата дисертационна работа и ще бъдат изложени в тази част от нея.

Специално внимание Фр. Вимазал обръща и на българския език. Още през 1879 г. той предлага на издателство във Франкфурт на Майн българска граматика – кратко въведение в езика, което излиза в *Počátkové slovanštiny. Brno, 1884* (*Начала на славянския език*) и на което В. Ягич пише рецензия в *Archiv für slavische Philologie* (*Архив за славянска филология*) (1886). Не след дълго Фр. Вимазал издава на немски сравнително сполучливо практическо ръководство по български език: *Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen. Brunn, 1887* (Bláha 2004: 92). Това е Вимазаловата граматика – обект на настоящото изследване – и за нея, макар и с дребни забележки, М. Мурко пише похвална рецензия в *Österreichisches Literaturblatt, 1888* (*Австрийски литературен вестник*) (Bláha 2004: 92). И в двете работи, както и в *Bulharsky v patnácti úlohách. Praha, 1913* (*Български в петнадесет урока*) (Bláha 2004: 92) Фр. Вимазал обсъжда въпроси от българския правопис, около който по това време има много спорове и чийто главен недостатък според чешкия автор е това, че за изписването на една гласна понякога се използват повече знакове. Ангажиран с правописните проблеми на българския език, през 1881 г. Фр. Вимазал изпраща на пражкото сдружение на българските студенти „Седянка“ предложенията си за реформи. Идеите му обаче не биват приети, за което вероятно оказва влияние и това, че той нарича българския правопис „компиляция“. В следващия половин век в българския правопис се осъществяват и правописни реформи, предложени от Фр. Вимазал, но той не е бил упоменат.

Фр. Вимазал публикува на немски още едно ръководство по български език: *Praktisches Lesebuch der bulgarischen Sprache. Wien, 1905* (*Практическа читанка на българския език*) (Bláha 2004: 92). Всички учебници от Фр. Вимазал спомагат за усвояването на произношението, граматиката и лексиката на българския език. Принципа на аориста и имперфекта той обяснява чрез опозицията на въпросите „Какво е станало?“ и „Какво е започнало?“. В ръководствата има също обща информация за българските наречия, включително за тези, на чиято основа след 1946 г. е кодифициран писменият македонски език. По време на българистичните си занимания Фр. Вимазал обича да използва сравнителната граматика на Фр. Миклошич (Виена, 1852 – 1874), а

така също и българската граматика на Я. Вагнер, написана на чешки (Прага, 1879), и граматиката на Т. Икономов (Пловдив, 1882). За намирането на помагала и хора, чийто роден език е българският, Фр. Вимазал получава помощ от Й. Зубати. Много е важна и информацията, предоставена му от К. Иречек между 1886 и 1887 г. – това е времето след петте години, през които известният историк и славист натрупва опит в управлението на България. К. Иречек оценява качествата на Вимазаловата граматика. Самият Фр. Вимазал смята, че тя е ползвана от Я. Б. де Куртене в преподавателската му работа в университета в Дерпт.

О. Блаха определя като курioз сред останалите ръководства малкия учебник *Лесно и бързо* по старобългарски език, който Фр. Вимазал публикува: *Staroslověnsky (starobulharsky) snadno a rychle. Praha, 1900* (Bláha 2004: 92). В него авторът използва същите практически тълковни методи като в граматиките на живите езици, опира се на езиков материал от най-старите паметници: Зографското евангелие, Клоцовия сборник, Асеманиевото евангелие, за да извлече граматическите правила, и понякога сам съставя изречения. За това използва наръчника по старобългарски език на А. Лескин *Handbuch der albulgarischen (altkirchenslawischen) Sprache. Grammatik, Texte, Glossar. Weimar, 1871* (*Наръчник на старобългарския (староцърковнославянския) език. Граматика, текстове, речник*) (Bláha 2004: 93). Със старобългарския език Фр. Вимазал се занимава и в *Počátkové slovanštiny. Brno, 1884*, както и в своите допълнения към не особено сполучливата Попелкова граматика. Допълненията са трактат на Фр. Вимазал за произхода на старославянския език, бележки относно тълкуването на някои думи и граматически конструкции, читанка с увод и обяснителни бележки. Но тези трудове на Фр. Вимазал имат компилативен характер и поради някои съществени грешки в тях са оценени като по-скромни постижения в сравнение с ръководствата на останалите славянски езици.

Оценката на Вимазаловата работа не винаги е била ласкава: към него е било проявявано пренебрежение в научните среди и на места в творбите си той дава израз на своята обида. Вероятно в отговор на констатацията в увода на първото издание на Вайгандовата граматика, че всички предходни български

граматики, написани на немски, сред които е упомената и Вимазаловата, не са подходящи за обучение по книжовния български език (Weigand 1907: III), Фр. Вимазал противопоставя разбираемостта на своите граматики и учебници на прокламираната твърде усложнена и тромава *Bulgarische Grammatik. Leipzig, 1907* от Г. Вайганд и заявява, че авторът ѝ „се надува, но който я е ползвал, не знае много“³⁸.

Независимо от липсата на филологическа подготовка Фр. Вимазал твори с такъв интерес към езиците и с такова желание да бъде полезен на другите с този интерес, че успява да създаде изключително богато творчество. С брошурите, а така също и с отделните преиздания на едни и същи ръководства, които понякога се припокриват, е трудно публикациите му да се преброят, но сам Фр. Вимазал ги изброява на сто и петдесет (Bláha 2004: 89). Неговата активна творческа дейност се радва на отзвук в международния орган на европейската славистика *Archiv für slavische Philologie*, като лично В. Ягич пише многобройни рецензии на ръководствата му и изразява одобрение³⁹, което е достатъчно признание за работата на Фр. Вимазал по написването на ръководствата за изучаване на чужди езици⁴⁰. Едно от тях е *Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen. Wien. Pest. Leipzig*, към която ще насоча вниманието си сега.

³⁸ Думите на Фр. Вимазал „... nafukuje, ale kdo ho probral, moc neumí“ са цитат от *Bulharsky v patnácti úlohách. Praha, 1913*, с. 57 (Bláha 2004: 97, бел. 38).

³⁹ Вж. бележките 1 – 81 в края на статията на О. Блаха: Bláha 2004: 95 – 98.

⁴⁰ О. Блаха обобщава по следния начин научния принос на чешкия автор: „Макар Фр. Вимазал да няма филологическо образование, неговите практически и теоретически знания, свързани със славянските езици, са отлични. Освен практически ориентираните учебници по различните езици с обичайното подзаглавие „лесно и бързо“ той пише и издава – особено в първите десетилетия на творческата си дейност – граматически ръководства на по-високо научно ниво. Тяхната стойност е оценена и от големи езиковеди, като Ян Бодуен де Куртене, В. Ягич, Й. Зубати. Книгите на Фр. Вимазал имат следните предимства: написани са прегледно, езиковият материал в тях е съвсем актуален и най-важното – техният метод на обучение се състои в това чрез прецизно подобрени изречения, които читателите трябва да наизустят, да се получават стабилни знания по основните граматически въпроси и като лексика. Фр. Вимазал съставя ръководства на всички славянски езици, с изключение на белоруския и македонския, чиито книжовни езици в края на XIX и началото на XX в. още не са установени“ (Bláha 2004: 99).

***Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от
Фр. Вимазал***

В увода на дисертацията споменах, че не е известна годината на издаване на Вимазаловата *Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen. Wien. Pest. Leipzig (Изкуството българският език да се изучи лесно и бързо)*. Според учените граматиката се е появила през 80-те години на XIX в. А. Д. Пиронков, Г. Вайганд (Weigand 1907: III), Л. Милетич (Miletič 1910: 604), Х. Шалер⁴¹ споменават Вимазаловата граматика без годината на издаването ѝ. Имайки предвид участието на К. Иречек в нейното съставяне, Вл. Мурдаров смята, че публикуването ѝ е около 1880 г. (Мурдаров 2002: 104). В самата граматика Фр. Вимазал споменава хрестоматията на Вазов и Величков от 1884 г., от което можем да заключим, че граматиката е публикувана след тази година (Vymazal 1887: 71). Б. Цонев отбелязва 1886 г. като година на издаване на Вимазаловата граматика без никакво обяснение за това (Цонев 1911: 114).

Лично аз не разполагам с възможност да достигна до категорично заключение за това кога е публикувана граматиката, но тъй като се налага хронологично да определя мястото ѝ сред българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г., в дисертационното съчинение съвсем ориентировъчно приемам тезата на О. Блаха, че *Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen. Wien. Pest. Leipzig* е излязла от печат през 1887 г. Тази година самият О. Блаха е поставил до заглавието на граматиката единствено в бележка 32 след края на статията си (Bláha 2004: 96). Спирам се на това предположение по следните причини. Статията респектира с обхвата и задълбочеността си; нейният автор е имал преимущество да проучва делото на Фр. Вимазал като сънародник; съвсем убедително звучи казаното от О. Блаха, че за граматиката К. Иречек предоставя важна информация в периода 1886 и 1887 г., т.е. след петте години, които е прекарал в България, и че рецензията от М. Мурко на Вимазаловия труд е публикувана през 1888 г. Така със сигурност може да се

⁴¹ След заглавието на граматиката Х. Шалер отбелязва, че няма данни за годината на издаването ѝ: „о. J.“ (Schaller 1980: 62; 1988a: 62), „ohne Jahresangabe“ (Schaller 2005: 303).

заклучи, че граматиката е написана след 1884 г., тъй като тази година присъства в нейното изложение, и не след 1888 г., когато е публикувана рецензията ѝ.

В своите публикации А. Д. Пиронков и Х. Шалер не споменават годината на издаване на Вимазаловата граматика, но дават кратки сведения за нея. А. Пиронков коментира второто, преработено издание: *Die Kunst, die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen. Von Fr. Vymazal. Zweite, neubearbeitete Auflage. Wien, Pest, Leipzig*. „Учебникът е нагоден по Ановата метода. При съставянето му е помагал на автора д-р К. Иречек“, което се разбира от предговора. Има и немско-български малък речник. Не се различават големият ер, малкият ер и голямата носовка. Употребяват се много „небългарски“ изрази, като *Учителът на математиката*. Фр. Вимазал е автор и на руска граматика: *Russische Grammatik. Brünn, 1880* (Пиронков 1906: 160).

В статията си от 1980 г. Х. Шалер отбелязва сред библиографичните данни на граматиката, че това е петото ѝ издание (Schaller 1980: 62), а в библиографията след края на книгата му от 1988 г. откриваме ценни сведения за Вимазаловата граматика. Граматиката има пет издания с фиксирани години, като само първата година е приблизителна: първото издание е от около 1895 г., второто е преработено и е от същата 1895 г., третото е от 1909 г., петото е от 1925 г. Х. Шалер цитира две различни заглавия:

„VYMAZAL, F.: *Die Kunst, die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen. Wien – Leipzig um 1895. VII, 183 S. (= Die Kunst der Polyglottie. 9.)*.

2. *neubearbeitete Auflage 1895*.

VYMAZAL, F.: *Praktisches Lehrbuch der bulgarischen Sprache für den Selbstunterricht. 3. Aufl. Wien – Leipzig 1909. VII, 183 S. (= Kunst der Polyglottie. 9.). 5. Aufl. 1925*“ (Schaller 1988a: 135).

Предисловието (*Vorwort*) на Вимазаловата граматика включва следните моменти.

Авторът започва с изясняване същността на практическите граматики: те трябва да предлагат колкото се може по-малко теория и колкото се може повече материал за упражнения.

Дали Вимазаловият опит, който не е нищо повече от навлизане в българския език на практика, е сполучлив, очевидно ще покаже единствено резултатът от самообучението.

Работата на Фр. Вимазал не е била лесна, защото липсват надеждни български ръководства, както научно-теоретични, така и практическо-граматически. Той не е разполагал и с български речници, а езикът и правописът показват много колебания.

Накрая авторът изказва благодарност към университетския професор д-р К. Иречек, който е прегледал някои граматически части още в ръкопис и е отправил ценни забележки (Vymazal 1887: VI).

От това кратко предисловие научаваме твърде малко за Фр. Вимазал. 1. Той започва с уточнението, че на вниманието на читателите предлага практическа граматика и оценката ѝ трябва да се търси в резултата от обучението по нея, а не в теоретичното представяне на въпросите. 2. Авторът е срещнал трудности в работата си – според него липсват каквито и да било български ръководства⁴² и езикът все още не разполага със стабилна норма. 3. К. Иречек има известно участие в изготвянето на граматиката и Фр. Вимазал споделя това и му благодари.

Сведения за състоянието на българския език и българистичната литература, която авторът е познавал и най-вероятно е използвал в работата си, получаваме от заключителните бележки (*Schlussbemerkungen*) на граматиката. При представянето на въпроса за прегласа в българския език той препоръчва ползването на някаква българска фонетика, напр. тази на Фр. Миклошич, която е част от цялостната му сравнителна граматика на славянските езици.

В следващия въпрос – този за българската лексика – Фр. Вимазал споменава и граматиката на братя Цанкови, следователно той е познавал и нея (Vymazal 1887: 71). Коментарът относно Цанковата книга е твърде кратък – речникът към нея е донякъде архаичен.

⁴² За обяснение на характерното за българския език краесловно обеззвучаване Фр. Вимазал използва откъс от граматиката на Т. Икономов (1882) (Vymazal 1887: 42).

В този въпрос авторът изразява мнение, че българският книжовен език е в процес на формиране и му предстоят по-големи промени, отколкото на старите европейски културни езици. Необходимо е въвеждането на много нови наименования, които да отговарят на потребностите на времето. В тази връзка авторът коментира заемките в езика и създадените речници. Според него все още няма български речници на необходимото научно ниво.

Най-известният е българско-френският и френско-българският от Богоров (Виена, 1871). Неговата първа част е окачествена в христоматията на Вазов и Величков (1884) като слаба и Фр. Вимазал се присъединява към това мнение. Другият споменат речник е един малък българско-немски и немско-български речник (1881), публикуван в София в печатницата на Б. Прошек. Първата му част според Фр. Вимазал не е нищо друго освен небрежно извлечение от приложения към граматиката на братя Цанкови речник.

В последвалия въпрос за българския правопис авторът споменава и речника на Фр. Миклошич във връзка с неговия опит да постигне опростяване на българския правопис чрез въвеждане на латински знаци. И за този речник Фр. Вимазал казва, че българската му част не е изцяло надеждна.

Що се отнася до българския правопис, според чешкия автор той показва по-големи колебания и от самия език. Всеки български писател има свой правопис и свои възгледи за езиковото развитие. Необходимо е да се определят прости и ясни принципи и въз основа на тях да се създаде български правописен речник.

Франтишек Хлеборад

Франтишек Хлеборад (František Ladislav Chleborad) (1839 – 1911) завършва гимназия в Прага и следва право и икономика. За него професор Франтишек Венковски казва, че на полето на икономическата просвета той е бил национален просветител на народа така, както са били други просветители в областите на езика и на културата.

***Bulgarische Grammatik* (1888) от Фр. Хлеборад**

Хлеборадовата *Bulgarische Grammatik. Wien, 1888* (*Българска граматика*), издадена през 1888 г. във Виена, е включена в обзора на чуждите български граматики от А. Д. Пиронков. За нея той казва, че е „претрупана с излишни общи съждения и дефиниции“, че са допуснати много грешки и че авторът се е ползвал от българските граматики на Момчилов, Икономов и Сирманов (Пиронков 1906: 159).

От предисловието (*Vorrede*) на *Bulgarische Grammatik* научаваме за обстоятелствата около нейното създаване.

Авторът споделя, че през 1879 г. е бил поканен на служба в управлението на Източна Румелия. Изпитвайки силно желание да предаде опита си в областта на народното стопанство на „братята славяни от другата страна на Балкана“, и смятайки, че до сърцето на един народ се стига само ако се познава неговият роден език, Фр. Хлеборад започва обучение по български език (Chleborad 1888: V)⁴³.

Авторът се натъква на „най-голямата от всички трудности“: липсата на българска граматика. Единствената написана на немски език е граматиката на братя Цанкови, но Фр. Хлеборад я окачествява като неизползваема заради латинската графика, с която са предадени българските текстове. Запознат с кирилската графика от дотогава си с руския език, авторът ползва една българска библия, излязла от печат в Константинопол през 1871 г. Тази библия той определя като първия си източник на знания по езика, нужни му впоследствие да разбере написаната на български език прекрасна граматика на Ив. Момчилов, а така също и български списания. След това Фр. Хлеборад се обучава по отличните граматики на Икономов и Сирманов и по първия наръчник по синтаксис.

Авторът заключава, че книгата му е скромно доказателство за неговата симпатия към българския народ. Граматиката е написал в малкото свободно

⁴³ Срв. със: „... Само владееенето на езика е мостът, който води до опознаване своеобразието на един чужд народ“ (Weigand 1917: IV).

време от тежката му професия и трябва да послужи на синовете на голямата нация от мислители, които по някаква причина биха искали да влязат в контакт с българи отсам и оттатък Балкана. Граматиката, от една страна, ще ги запознае с елементи от хубавия български език, включително и с неизбежния въпрос за ударението, а така също и с прекрасни оригинални творби от младата българска литература, между които произведения на Л. Каравелов и Ив. Вазов, и от друга страна, ще спечели благоразположението им към съдбата на изпълнения с надежда славянски народ. Това е единствената причина Фр. Хлеборад да се нареди сред граматиките, и той моли за снизхождението и помощта им при евентуални грешки.

В края на увода си авторът отново насочва внимание към моралните ценности, като състрадание, обич към славянството, добросъсърдечност, уважение към жертвоготовността на българския народ, и се надява посвещението на книгата му да бъде възприето като слабо доказателство за тези негови неизменни възгледи.

Предисловието на Хлеборадовата граматика съдържа следните моменти.

1. То е изключително емоционално. Чувството за родство с българския народ и чувството на обич към него (изразено в съпричастност към тежката му съдба и във възхищението от устойчивостта на народностните добродетели) са изразени във всяка една част от текста, те са като основа, върху която авторът поставя своите уводни думи и излага мотивите си да създаде българска граматика – това е авторство на текст от чужда за него научна област, за чужд за него език. Но народът носител на този език не му е чужд.
2. От предисловието получаваме биографични данни за фактите, които свързват Фр. Хлеборад с България. Дейността му в страната е поводът да започне изучаването на българския език, и макар назначението му всъщност да не се осъществява, той продължава заниманията си по езика.
3. И този автор определя за най-голяма трудност в работата си с българския език липсата на българска граматика. Но владеейки кирилицата от руския език, той се е запознал с български граматики и други текстове. Изказва високата си оценка за граматиките на Ив. Момчилов, Икономов и Сирманов и отрицателното си отношение към избора на латинската

графика за българския език в Цанковата граматика, т.е. Фр. Хлеборад е познавал предходната написана на немски граматика на българския език. Неговият съотечественик, другият автор на такава граматика – Фр. Вимазал – не е споменат в предисловието. По всяка вероятност двамата са изготвили граматиките си по едно и също време. 4. Хлеборадовата идея за славянското семейство буди умиление у читателя, но това не компенсира погрешността на твърдението, че българският език е най-младият от славянските езици⁴⁴. 5. Авторът посочва целта, с която се е заел да напише учебник по български език – учебникът трябва да послужи на чужденците в контакта им с българите. Граматиката съдържа и информация за проблемното българско ударение. Тя включва и образци от младата българска литература. 6. Само с тази цел Фр. Хлеборад съставя граматически труд и моли специалистите за по-смекчена критика. Това негово авторство е осъществено в малкото свободни часове от напрегнатата му работа. Преди всичко то е скромен израз на Хлеборадовата симпатия към българския народ.

Адолф Щраус и Имре Дугович

Авторите на следващата от българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. са Адолф Щраус (Adolf Strausz) (род. 1850) и Имре Дугович (Em.⁴⁵ Dugovich).

Най-голямата заслуга за установяването на траен интерес в Унгария към българската култура през последното десетилетие на XIX в. е на българската секция при Унгарското етнографско дружество. Дружеството е създадено през 1889 г., а първият председател на българската секция (до 1890 г.) е известният икономист и фолклорист А. Щраус (Пейковска 2003: 66).

От 1891 до 1917 г. научна дейност в Будапеща развива Унгарската кралска търговска академия. Академията служи на икономическо-културните интереси

⁴⁴ „.... sie die jüngste Schwester meiner Muttersprache – des Čechoslawischen sei“ (Chleborad 1888: VI).

⁴⁵ Собственото име на втория от двамата унгарски автори, Дугович, се среща в литературата в различни варианти – Имре, Емануил, а у Х. Шалер – и Емил (Schaller 1988a: 62). На самата граматика *Bulgarische Grammatik. Ein Handbuch zur Erlernung der modernen bulgarischen Schrift- und Verkehrssprache. Wien und Leipzig, 1895* името е Em. Dugovich и това съкращение използвам и аз в дисертацията.

на Унгария към Изтока и в това учебно заведение за първи път българознанието се разширява като научна дисциплина. Обучението включва не само икономически предмети, но и курсове, чиято тема са балканските традиции, история и езици. Българският език се преподава от О. Ашбот, а българската история и етнография – от А. Щраус. По това време най-изтъкнатите унгарски българисти преподават в тази академия. В съавторство с Ем. Дугович етнографът и фолклорист А. Щраус създава българска граматика: първо на унгарски език (1893) – за нуждите на академията (Пейковска 2003: 66), а след това на немски (1895) и на френски език – за популяризирането на българския език.

Унгарският интерес към българистиката идва и от друга посока – развитието на науките в страната. През 70-те години на XIX в. в Унгария се развива и фолклористиката. По време на многократните си пътувания из България А. Щраус събира народни песни и със съдействието на българското правителство ги публикува в *Сборник българска народна поезия, 1892*. Предговорът на сборника е написан от българския фолклорист и литературен критик Ив. Шишманов, който казва, че този „българо-маджарски сборник“ е „единствен в европейската литература по разкошността на своето издание и богатството на своето съдържание“ (цит. по Пейковска 2003: 70). След това А. Щраус публикува *Български народни вървания, 1897*. За да бъдат популяризирани в Австро-Унгария и Германия, фолклористичните трудове на А. Щраус излизат и на немски език във Виена и Лайпциг: *Bulgarische Volksdichtungen. Wien-Leipzig, 1895* (*Български народни песни*) и *Die Bulgaren. Ethnographische Studien. Leipzig, 1898* (*Българите. Етнографски студии*).

На състоящата се от 500 страници *Bulgarische Volksdichtungen. Wien-Leipzig, 1895* В. Ягич пише рецензия, в която казва, че книгата въвежда българската народна поезия в немската литература по по-обхвaten начин от досега и има голям принос в приближаването на народната поезия на чуждите народи към света на западноевропейската култура чрез посредничеството на немския език⁴⁶. Мнението на Х. Кайперт е, че произведението на А. Щраус е не

⁴⁶ V. Jagić, Rezension zu A. Strausz, Bulgarische Volksdichtungen. Wien-Leipzig 1895. In: Archiv für slavische Philologie 17, 1895, S. 620 (Zeil 1994: 404 – 405).

само по-богато по съдържание от едноименния сборник на Г. Розен, но има и предимството да стъпва на станалата междувременно по-сигурна основа на филологическо-фолклористичните изследвания. Преводът е сполучлив и поднесен на разбираем език. В обширното въведение авторът се позовава на български изследвания и дава израз на симпатията и разбирането си към българската народна поезия (Zeil 1994: 405).

В предговора на също така богатите по съдържание етнографски студии *Die Bulgaren. Leipzig, 1898* А. Щраус съобщава за тесните си връзки с български учени, най-вече с Д. Матов и Ив. Шишманов, а така също и с украинския учен Михаил Драгоманов, който от 1889 г. ръководи Катедрата по обща история в Софийския университет (Zeil 1994: 405). На страниците на *Zeitschrift für Slavische Philologie* (*Списание за славянска филология*) Х. Леви прави интересни паралели между описаните от А. Щраус в *Die Bulgaren* български народни вярвания и обичаи и тези от минали времена и от други националности (Lewy 1932).

А. Щраус публикува също *Großbulgarien. Posen – Leipzig, 1917* (*Велика България*) (Zeil 1994: 405).

От посветената на най-важните преводи в областта на белетристиката публикация на А. Щраус *Die deutsche Literatur in Bulgarien* (*Немската литература в България*) в *Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte* (1894, с. 475 – 476) (*Списание за сравнителна история на литературата*) става ясно, че в България има видим интерес към немската литература (Schaller 1988a: 85).

***Bulgarische Grammatik* (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович**

Вече беше изяснено, че за обучението по български език на студентите в Унгарската кралска търговска академия в Будапеща, както и в помощ на индустриалци и търговци с подкрепата на съветника в тогавашното Министерство на просвещението в България Ив. Шишманов А. Щраус и журналистът преводач Ем. Дугович издават първата българска граматика на унгарски език: *Българска граматика за училищни нужди и самообразование въз*

основа на най-новите граматики. Будапеща, 1893. Това е „първата по рода си в Западна Европа систематична българска граматика“ (Peykovska 2000: 235; Пейковска 2003: 67). С помощта на Ив. Шишманов А. Щраус се свързва с „бащата на модерната българска литература“ Ив. Вазов с молба да напише увода на граматиката, както и да участва в превода на български на използваните като примери унгарски стихотворения. Ив. Вазов превежда *Лудият* от Петьофи. Две години по-късно – през 1895 г. – граматиката е публикувана и на немски език във Виена и Лайпциг (вж. също Zeil 1994: 405), от печат излиза и издание на френски.

А. Д. Пиронков включва в своя обзор на чуждите български граматики и тази: *Българска граматика, ръководство за изучаване модерния български писмен език* (*Bulgarische Grammatik, ein Handbuch zur Erlernung der modernen bulgarischen Schrift- und Ursprache. Zum Gebrauche für Lehrer und Lehrende verfasst von Prof. Adolf Strausz und Em. Dugovich. Wien und Leipzig, 1895*), съставена от проф. А. Щраус и Е. Дугович. Книгата страда от правописни грешки, в предговора ѝ накратко е разказана историята на България, а накрая има читанка и малък речник. Дадени са няколко правила по синтаксис. В същата 1895 г. А. Щраус е издал и *Български народни песни* (*Bulgarische Volksdichtungen*) (Пиронков 1906: 159 – 160).

Х. Шалер дава следната информация за граматиката. *Bulgarische Grammatik* от А. Щраус и Ем. Дугович, появила се през 1895 г. във Виена и Лайпциг при Вилхелм Браумюлер, има повече практическо, отколкото научно значение, което се разбира и от подзаглавието *Ein Handbuch zur Erlernung der modernen bulgarischen Schrift- und Verkehrssprache* и *Zum Gebrauche für Lehrer und Lernende* (Schaller 1991: 59).

А ето и казаното от А. Щраус в предисловието (*Vorwort*) на самата граматика.

Първата книжовна дейност сред славяните се осъществява от южнославянския народ, известен в днешно време като български. Но колкото важна в религиозно отношение с последиците си е българската писменост, толкова по-голяма е загубата от падането на народа под продължително

мюсюлманско владичество. През първите десетилетия на XIX в. българският народ е трябвало изцяло да бъде преоткрит. След като обаче България става княжество и има щастието да притежава неуморен и загрижен монарх, във всички посоки в страната разцъфтяват културата и науката. Българската търговска и книжовна дейност стават важен фактор в Югоизточна Европа. Така възниква и необходимостта от добри помагала за изучаването на българския език.

Въз основа на знанията си из областта на народния български език и на най-добрите български литературни творби⁴⁷ двамата автори са се опитали да предоставят наръчник както за начинаещи, така и за учители. Според тях българският книжовен език почти не се различава от народните говори.

Авторите са отдали по-малко значение на филологическо-граматическите обяснения, тъй като от опит знаят, че те натоварват и демотивират в езиковото обучение. Вместо това двамата унгарци са се постарали да предложат известно количество изрази от ежедневието, които ще се усвоят лесно благодарение на преводите им на немски и които ще направят възможно по-нататъшното самообучение. Целта на авторите е била да създадат именно практическа граматика (Strausz – Dugovich 1895: III).

Народният български език според двамата автори е индивидуално произведение на народната душа и нейно огледало. За да се проникне в нея, е необходимо да се опознаят обичаите и дори вярванията на народа, а пряко свързана с тях е немалка част от българската фразеология. За разлика от немския, използван като международен език, за българския са характерни метафорични изрази с природна лексика.

Предисловието си А. Щраус завършва с това, че сред текстовете за четене са включени едно стихотворение на Петьофи и *Леноре* на Бюргер, преведени на български. Авторът цитира казаното за превода на *Леноре* от д-р Ф. С. Краус, един истински познавач на българския език и на душевността на българския народ. А. Щраус и Ем. Дугович са избрали този текст с надеждата с него

⁴⁷ Вл. Мурдаров причислява А. Щраус и Ем. Дугович към учените и авторите, за които граматиката на братя Цанкови е била източник на сведения за българския език (Murdarov 1988: 409).

изразителният български език да спечели сърцата на читателите (Strausz – Dugovich 1895: IV).

Ще направя следното обобщение върху увода на граматиката. 1. Предисловието започва с кратък преглед на най-важните исторически събития, довели до появата на тази граматика: началото на славянската книжовна дейност, поставено от българите, фаталното за тях падане под мюсюлманско владичество и възстановяването на културата и науката в страната след Освобождението, резултат от което е това, че България придобива важно значение като страна от Югоизточна Европа. 2. Авторите не показват ниско самочувствие в работата си върху граматиката. А. Щраус заявява, че народният български език не се различава особено от официалния и че познанията на двама им по езика заедно с ползването на някои литературни образци са били достатъчни да създадат учебно помагало не само за учещи се, но и за обучаващи. 3. Целта на авторите е била да създадат практическа граматика – това означава, че акцентът в обучението по нея няма да е в строго научното изучаване на българските граматически правила, а в усвояването на ежедневната лексика, което би могло да продължи и без преподавател. 4. Лексиката представлява фразеология от областта на природата, тъй като според А. Щраус това е характерно за българския език. И в тази връзка е наложително приближаването до духа на народа, до неговите обичаи и вярвания. 5. Представянето на готовите изрази и текстове е съпроводено с техни преводи, с което би трябвало както да се улесни възприемането им, така и да се постигне въздействие върху читателите благодарение на художествената стойност на произведенията.

За науката трудовете на А. и Д. Цанкови, Фр. Вимазал, Фр. Хлеборад, А. Щраус и Ем. Дугович, които определям като първи етап в съставянето на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г., остават встрани от описанията на българския език, съдържащи постановки с приносен за лингвистиката характер и имащи отношение към развойните процеси в българистиката. Основна причина за това е ориентираността им към немскоговорещите читатели във време, когато грамотността не е отличителна

черта на българина, а на българските граматисти се налага да правят първи стъпки в езикоописанието. Ето защо изложената в тази дисертационна част информация, съдържаща впечатляващи факти за високата образованост на авторите на четирите граматисти и положителните оценки на трудовете им в западноевропейските научни среди, според мене е сериозно основание да се отправи един нов поглед към тези малки граматисти на българския език, останали в далечното ни минало. И да се приемат за предпоставка за появата на следващите две български граматисти, написани на немски език – тези на Г. Вайганд и на Д. Гаврийски.

2. Граматиките от първата половина на XX век

Густав Вайганд

От авторите на българските граматисти на немски език от 1852 – 1940 г. Густав Лудвиг Вайганд (Gustav Ludwig Weigand) (1860 – 1930) е единственият, който се утвърждава като бележит езиковед, нещо повече – с времето неговите научни постижения не губят значение и дори актуалност⁴⁸. Г. На личността и дейността му са посветили изследвания много европейски учени. Сред българските и немските автори на публикации за Г. Вайганд са Л. Милетич, Б. Цонев, Ст. Романски, Ст. П. Василев, М. Младенов, К. Косев, Б. Симеонов, В. Йорданов, Х. Шалер, Х. Валтер, В. Цайл, В. Банер, К. Бохман, Г. Щатмюлер, Р. Шльосер, Й. Крамер, В. Дамен.

През 1878 г. в Лайпциг е основано Славянско-академично дружество, което благодарение предимно на участието на А. Лескин, В. Волнер, Р. Шолвин и Г. Вайганд свързва студентите от славянски произход с лайпцигската академична славистика. По това време университетът в същия град – Лайпциг – е един от водещите в света, той е важно средище на немско-славянска дейност в областта на културата и науката, превръща се в най-важния немски център по

⁴⁸ По повод Първия интернационален конгрес по българистика (София, 1981) е показан голям интерес към Лескиновата *Граматика на старобългарския (староцърковнославянския) език* и Вайгандовата *Етнография на Македония* (Schaller 1988a: 41)

българистика в империята и привлича бъдещи значими български учени да получат или усъвършенстват образованието си. Това се дължи най-вече на учени като А. Лескин и Г. Вайганд⁴⁹ (Zeil 1981: 225 и сл.; 1994: 374 – 375, 393 – 394; Валтер 2008: 6 – 7).

Под влияние на А. Шлайхер А. Лескин насочва вниманието си към балтийските и славянските езици, той става един от основателите на лингвистичното направление младограматизъм. „Основно и трайно влияние върху българското езикознание упражнява Аугуст Лескин“, негов последовател в научните му схващания и дирения е „лайпцигският романист и балканолог **Густав Вайганд, който е основоположник на немската българистика**“ (подчертаването е мое – А. А.) (Шалер 2007: 13). С изключение на 1876 и 1912 г. в Лайпциг няма учебна година, в която А. Лескин да не е разглеждал под една или друга форма старобългарския език, въпреки това модерният български език се преподава редовно в Лайпциг едва от 1905 г. именно от Лескиновия ученик Густав Вайганд (Schaller 1988a: 36).

„Между немските учени Густав Вайганд в Лайпциг, познавач на балканските езици, въз основа на собствени наблюдения, направени по време на пътешествия, допринесе за определяне на най-югозападните граници на българския език, писа върху българската фонетика и звателни имена [...] и състави една практическа граматика на българския език, която излезе и във второ издание“ (Младенов 1979: 48).

За приноса си към българистиката и загрижеността си към народа Г. Вайганд печели не само признанието на българите, но и обичта им, което особено добре успява да предаде В. Йорданов: „Българският народ винаги ще си спомня с особно чувство за участието, което бележитият Лайпцигски проф. д-р Густав Вайганд взе в неговата съдба. Това участие, най-непринудено и сърдечно, твърде дълбоко и обширно, е основано на едно убеждение, което не познава освен науката, правдата и справедливостта, убеждение, което не се смуга от

⁴⁹ В науката техните имена се нареждат след това на А. Шлайхер, който още в средата на XIX в. изяснява спецификата на старобългарския език, определя отношението му към индоевропейските езици и чрез разработките на последователя си А. Лескин поставя историята на българския език сред основните интереси на немската славянска филология (вж. Мурдаров 1991: 17; 2003: 40).

никакви странични влияния. Професор д-р Густав Вайганд, възплъщение на обективния немски дух, в продължение на повече от 35 години, непрестанно работи, от своята катедра в Лайпциг, действува, учи, проповядва за правата участ на българското племе, за развитието на българската наука, за повдигане на българското съзнание. Влиянието и въздействието на Вайганда по отношение на делото на България, следователно, е тъй дълбоко и трайно и тъй преданно, че той едва ли не се явява като същински български уроженец, като същински български учен и книжовник. Затова той ще остане и най-близко до българското сърце“ (Йорданов 1938: 62 – 63).

Особена заслуга за развитието на балканистиката през следващото столетие има Г. Вайганд: „В течение на около петдесет години балканското езикознание е така проникнато от неговата дейност, че с основание този първи, предварителен период⁵⁰ може да бъде наречен „период на Вайганд“ (Асенова 2002а: 7 – 9).

През 1887 г. Г. Вайганд тръгва за Южна Македония. Там се запознава с живота и езика на арумъните около Олимп. Завръща се в Германия и при Адолф Еберт и Аугуст Лескин защитава дисертация: *G. Weigand, Die Sprache der Olympto-Walachen, T. 1: Lautlehre, Lpz. 1888* (*Езикът на власите от Олимп, Т. 1: Фонетика*) (Zeil 1980: 713). Преценката на А. Лескин за труда е, че дава представа за езиковата ситуация на Балканския полуостров като цяло.

През 1890 – 1891 г. Г. Вайганд следва в Париж. След това се хабилитира в Лайпцигския университет с проучване на открития от него мегленитски: *Vlacho-Meglen. Eine ethnographisch-philologische Untersuchung. Leipzig, 1891* (*Влахо-Меглен. Етнографско-филологическо изследване*)⁵¹. Отново сред рецензентите е

⁵⁰ Балканското езикознание се обособява през 30-те години на XX в. (Асенова 2002а: 14).

⁵¹ Вайгандовата хабилитация се среща под две различни заглавия в научните изследвания:

„В 1891 год. се хабилитува в Лайпциг с *Grammatik der romanischen Sprachen* и от 1896 год. е редовен професор в Лайпцигския университет“ (Поменик 1934: 25; Младенов 1980: 114).

„1891 habilitierte sich Weigand mit der Arbeit „Vlacho-Meglen“ für die *Grammatik der romanischen Sprachen*“ (Zeil 1980: 713).

„След завръщането си в Германия със своята *„Grammatik der romanischen Sprachen“* (*Граматика на романските езици*) той става доцент (1891 г.) в Лайпцигския университет. През 1892 г. публикува *„Vlacho-Meglen“* – труд върху мегленорумъните, а от 1896 г. е професор по романски езици“ (Александрова 1997: 10).

Из написаната на ръка биография на Г. Вайганд: „През 1891 г. се хабилитирах в Лайпциг със съчинението за „Влахомегленитите“, през 1893 г. станах директор на Института за румънски език, през

А. Лескин, който дава положителна оценка на работата на Г. Вайганд (Zeil 1980: 713). На следващата година (1892) трудът е публикуван. През 1893 г. К. Иречек публикува в *Archiv für Slavische Philologie* своята оценка на Вайгандовия труд, в която изтъква, че книгата представлява много важен принос към познанието на южните, македонските румънци (Schaller 1980: 65).

В периода 1896 – 1928 г. Г. Вайганд е професор по романска филология в Лайпцигския университет, след което се пенсионира (Schaller 1988a: 61).

По време на своите пътувания Г. Вайганд излиза от чисто научните си интереси и започва да изпитва приятелски чувства към българския народ. Той симпатизира на българите, на техния стремеж към образование, на културата и езика им. Според него България е една способна, амбициозна страна, имаща пълно право да се надява на най-доброто (Zeil 1980: 716). Истинско приятелство свързва Г. Вайганд с България и българите и когато управляващите кръгове на Германия губят благоразположението си към българския народ поради русофилската политика на правителството му. Немският учен намира за съвсем естествени русофилските настроения на болшинството от народа, който дължи благодарност на освободителите си, и противното би било срам за него⁵². Още в изнесения от Г. Вайганд на 5/17 януари 1898 г. в Лайпциг доклад *Die nationalen Bestrebungen der Balkanvölker. Leipzig, 1898* (*Националните стремежи на балканските народи*) проличава неговата будна и чиста съвест на учен, интересуващ се само от истината. Той „изнесе на свят българския характер на Македония и се противопостави на сърби и гърци“ (Йорданов 1938: 65).

В своето научно съобщение за 70-годишнината на Г. Вайганд Л. Милетич поставя акцента на българистичната дейност на немския професор върху верността му към истината за националния характер на населението в Македония. „Когато в 1895 год. Вайганд, в съчинението си върху „Аромъните“ изнесе пред света любопитни подробности за ромънския елемент в Македония,

1896 г. – нещатен извънреден професор, през 1902 г. – щатен извънреден професор по романски езици“ (цит. по Schaller 1980: 60; 1988a: 55). „Im Jahre 1891 schloß sich die Habilitation G. WEIGANDs an der Leipziger Universität an“. Тук има препратка под линия: „Vlacho-Meglen. Eine ethnographisch-philologische Untersuchung. Leipzig 1892“ (Schaller 1986: 42; вж. също 1996: 12). „1891 folgte seine Habilitation, ebenfalls an der Universität Leipzig, aufgrund seiner Arbeit über „Vlacho-Meglen“, die im folgenden Jahr 1892 veröffentlicht wurde“ (Schaller 2005: 300).

⁵² Weigand, G. Die nationalen Bestrebungen der Balkanvölker. Leipzig, 1898, S. 22 (цит. по Zeil 1980: 716).

той не пропусна да разкрие и сеяните от противобългарската пропаганда на сърби и гърци заблуждения, като заяви, че „масата на населението в Македония не се състои нито от гърци нито от сърби, а от българи, след които по численост първом идат турците“. След това в статия в *Globus* (1897, № 4) Г. Вайганд казва, че македонците масово се чувстват българи, каквито всъщност са (Милетич 1929: 160, вж. също Младенов 1980: 115).

Педантично точен в работата си, немският учен разчита на живия контакт по време на научните си експедиции, при които не използва преводачи. В този контакт установява отношения на приятелство и уважение. Резултатът от големия му труд е огромна и много ценна за езикознанието и етнологията продукция – изследванията му са повече от сто и двадесет.

За българския език Г. Вайганд обнародва *Beitrag zur Kenntnis der bulgarischen Dialekte*. Т. XV, 1909 (*Принос към опознаването на българските диалекти*) и *Die bulgarischen Rufnamen, ihre Herkunft, Kürzungen und Neubildungen*. Т. XXVI – XXIX, 1921 (*Българските собствени имена, техният произход, съкращения и новообразувания*), преведено на български език изследване през 1926 г.

В *Beitrag zur Kenntnis der bulgarischen Dialekte* са представени резултатите от пътуването на автора в България през 1905 г., когато обект на проучване са били румънците и арумъните. Следвайки метода на лингвистичната география, немският учен описва 16 западнобългарски и 6 източнобългарски селища. Програмата му включва предимно думи, които отразяват исторически фонетични промени, като ятов преглас, носовки. Г. Вайганд обръща внимание на това, че никъде не е попаднал на отбелязване на разликата между номинатив и акузатив, която някои се опитват да наложат в книжовния език. Придобил опит при описването на румънските диалекти, с тази своя статия авторът поставя основите и на българската научна диалектология (Александрова 1997: 133 – 134).

Die bulgarischen Rufnamen, ihre Herkunft, Kürzungen und Neubildungen също е нова по рода си публикация, тъй като до момента не е правено друго подобно изследване. Г. Вайганд разказва, че част от румънските фамилни имена

всъщност са български лични имена и че първоначално е смятал да ги извади от речника на Найдено Геров, но се увлякъл и решил да разгледа произхода им – от различни житейски области и културни кръгове – общославянски, християновизантийски, старобългарски и тюркски. Немският учен установява многообразие от поетични наименования от растителния и животинския свят и изобилие от български топоними на албанска земя. Разглежда словообразователния процес.

Помощната литература, която авторът използва, са речникът на Н. Геров, *Български алманах, 1911* от Икономов и Дамянов и *Държавната адресна книга* от Ив. Парлапанов. Г. Вайганд изследва значението, произхода, кратките форми, разпространението на личните имена. Интересни негови изводи са, че в градовете се срещат предимно библейски имена, че с времето имената губят честота на употреба, че същински фамилни имена по-рано не е имало и че обратно на западноевропейците българите разбират под име собственото, а не фамилното име. От суфиксите с определено значение се образуват форманти, които не означават нищо. В българския език изборът на форманти е много по-голям, отколкото в немския, затова личните имена са твърде много (Александрова 1997: 136 – 138).

Вл. Георгиев прави важния извод, че студията *Die bulgarischen Rufnamen, ihre Herkunft, Kürzungen und Neubildungen* поставя на научна основа българските антропонимични проучвания⁵³, а Т. Балкански – че Г. Вайганд е име и период в българската ономастика, който трябва да бъде отчитан от всеки неин историк⁵⁴. Студията остава най-значимата в българската антропонимия чак до появата на *Речник на личните и фамилни имена у българите. София, 1969* от Ст. Илчев и тя е включвана като материал във всички следващи големи трудове от тази област (Александрова 1997: 140).

В своето въведение в българската ономастика за изучаващите езикознание (Търново, 1982) Н. П. Ковачев определя Вайгандовата студия като първата

⁵³ Георгиев, Вл. Българска етимология и ономастика. София, 1960, с. 19 (цит. по Александрова 1997: 140).

⁵⁴ Балкански, Т. Густав Вайганд като ономаст-българист. – В: Състояние и проблеми на българската ономастика. 3. В. Търново, 1996, с. 64 (цит. по Александрова 1997: 140).

сериозна научна работа в тази област⁵⁵. Ив. Дуриданов също споменава този Вайгандов труд в своя обзор на историята на българското изследване на имената, като отбелязва, че структурата на българските лични имена е представена обширно, при което са разкрити характерните за българския език модели и те са разделени на четири типа според образуващия формант, а именно с консонантни и с йотувани основи⁵⁶.

За да се докоснем до емоционалността на немския изследовател, ще цитирам без съкращения краткия предговор на студията в превод *Българските собствени имена. Произход и значения. София, 1926*: „Книгата ми е предназначена за българския народ. Който би пожелал да узнае значението на името си – много често толкоз осакатено чрез съкращение, че се е отдалечило до неузнаваемост от първоначалната си форма – или който иска да проникне в произхода му, достатъчно е да го подири между азбучно наредените имена в тоя сборник.

Намирам, че ще е полезно да се прибавят датите според християнския календар, понеже не е рядкост някой, който има доста осакатено име, да не знае, кога да празнува именния си ден. Непълнотиите в това отношение могат да бъдат дотъкмени от черковните власти, които, спазвайки и народния обичай, да определят дни за чествуване на онези славянски и други имена, които нямат светец.

Материала съм събрал от речника на Н. Геров, от алманаха на д-р Ив. Парлапанов и от разни сборници и вестници.

Изказвам своята благодарност на всички, които ми помогнаха при обяснението на материала и при издаването на тази книга.

Поправки и допълнения ще се приемат с благодарност“ (Вайганд 1926: 3).

В. Йорданов споменава своята рецензия⁵⁷ на *Българските собствени имена. Произход и значения*. Приходът от тази „трогателна книжка“ на Г. Вайганд е предназначен за бежанците. Според В. Йорданов с тази малка книжка

⁵⁵ Н. П. Ковачев. Българска ономастика. Спецкурс. Велико Търново, 1982, с. 149 – 150 (цит. по Schaller 2005: 305 – 306).

⁵⁶ I. Duridanov, in: *Namenforschung*, 1, Berlin – New York, 1999, S. 239. (цит. по Schaller 2005: 306).

⁵⁷ В сп. “Училищен преглед“, 1926, с. 951.

Г. Вайганд пръв осветлява българските собствени имена и дава идея за осмислянето им (Йорданов 1938: 69 – 70). За нея Х. Шалер изтъква: „Малката книжка „Български собствени имена, произход и значения“ е публикувана през 1926 г. в София с държавна поръчка. **Това е първата немска студия с езиковедска проблематика на български език**“ (подчертаването е мое – А. А.) (Шалер 2007: 13).

Изследвайки румънския език, Г. Вайганд стига до извода, че за пълното му проучване е необходима съпоставката му с българския и с албанския език (вж. Zeil 1994: 388), и решава, че Румънският институт трябва да се разшири в Институт за балканските езици, включващ изучаване и на български и албански език. Немският учен мечтае в Института по балканистика учени от всички балкански страни да работят съвместно и с разбирателство. Надеждите му включват дори Сърбия и Гърция.

През 1906 г. немският професор основава Институт за български език към Лайпцигския университет, а през 1925 г. – Институт за албански език. Макар българският и албанският институт да не достигат румънския по значимост (албанският има по-слабо значение и от българския), с изследователската работа в трите института немският учен осъществява силното си желание за сравнително изучаване на балканските езици.

Когато става професор в Лайпцигския университет, Г. Вайганд се запознава с лекциите на А. Лескин по старобългарски език, а от българските си студенти получава сведения и за съвременния български език. През зимния семестър на 1895/96 г. Г. Вайганд чете една лекция по българска граматика във връзка с отношенията ѝ с румънската, а през летния семестър на 1896 г. следва ежеседмична едночасова лекция по новобългарски. Немският изследовател извършва научни експедиции из България през 1897, 1898 и 1907 г., вследствие на които задълбочава знанията си по езика (Schaller 1988a: 56 – 57; 1991: 64; 2005: 302; Zeil 1994: 388).

Основната задача на Българския институт е да бъде център за усвояване и научно изследване на новобългарския език, както и да бъде източник на знания за всичко свързано с българския народ. С подкрепата на Ст. Романски, Ал.

Дорич и М. Арnaudов Г. Вайганд чете лекции и провежда упражнения, чиято тема са новобългарският език, историята на езика, отношението на македонските диалекти към българския език, българският сред останалите балкански езици, фолклорните връзки между българския и румънския език, топонимията, литературни и фолклорни произведения.

До Първата световна война институтът е най-значимият център по българистика в Германия.

Във връзка с откриването на Българския институт Г. Вайганд съставя *Bulgarische Grammatik. Leipzig, 1907; 2. Aufl. 1917 (Българска граматика)*. За изготвянето на граматиката съдействие получава от българските студенти Ст. Романски и Д. Михов. Назрява моментът за изготвянето и на първия българско-немски речник. Г. Вайганд планира да състави малък речник с помощта на Ст. Романски към издателство Лангеншайд, Берлин, но от печат излиза *Bulgarisch-deutsches Wörterbuch, 1913; 2. Aufl., 1918; 3. Aufl., 1923 (Българско-немски речник)* от Г. Вайганд със съдействието на Ал. Дорич към издателство Ото Холце, Лайпциг, а така също и *Deutsch-bulgarisches Wörterbuch, 1918; 2. Aufl., 1926 (Немско-български речник)*⁵⁸ от Ал. Дорич със съдействието на Г. Вайганд⁵⁹. Двата речника имат няколко издания с подобрения и десетилетия наред са единствените български речници за немци⁶⁰.

В съставянето на българско-немския речник Г. Вайганд се опира на големия българско-руски речник на Н. Геров. И тук както в българската си граматика немският автор представя лексика не само от печатни български произведения, но и от народния език (Schaller 1986: 48; 2005: 304 – 305). В речника са отбелязани турцизмите в българския език, включително отпадналите от езика ни. Авторът препоръчва тяхната употреба да се избягва, защото те се срещат само в по-старата литература и в народните говори. На думите, които не са чуждици, е отбелязан произходът, т.е. речникът има и етимологичен характер.

⁵⁸ Тези години на последвалите издания на двата речника са по Поменик 1934: 27.

⁵⁹ Намерението двата речника да излязат през 1913 г., не се осъществява – немско-българската част на речника излиза със закъснение, тъй като Ал. Дорич участва като български войник в Първата световна война и съвместната работа на двамата автори по време на войната е била невъзможна. Предговорът е написан на южния фронт през 1918 г. (Schaller 1980: 64; 1988a: 65 – 66; 1993: 68).

⁶⁰ Следващите речници на българския език в Германия са съставени от Х. Валтер.

По това време навлизат много руски думи в българския език и Г. Вайганд съветва при изучаването на българския да се използва руско-немски речник (вж. също Schaller 1993: 68 – 69).

В *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, 1913 (S. 147) (*Австрийски ежемесечник за Ориента*) в годината на първото издание на Вайгандовия речник излиза негов коментар от неизвестен автор: „Практическият и евтин речник на страната, която може би ще играе важна роля на Балканския полуостров и която безспорно върви към едно значимо икономическо бъдеще, ще бъде посрещнат с радост от всички, имащи нещо общо с България. Г-н проф. Вайганд, ръководител на българския семинар към Лайпцигския университет, с помощта на големия българско-руски речник на Геров и на български специалисти създава речник, който със стегнатото си оформление и други помощни средства събира на малко място голям материал. Трудностите при народните идиоми са преодоляни чрез тактиката на обединяването на две сфери – народния език и печатната литература... Книгата има практическа стойност и за изучаващите говоримия език – за правилния изговор е важно мястото на ударението, предадено в речника“ (цит. по Александрова 1997: 136).

През 1915 г. Г. Вайганд изказва важно за науката мнение: „Българите могат да се гордеят, че притежават литература още от IX век, чийто разцвет е през X и XI век. Влиянието на старобългарския книжовен език се разпростира върху славянските православни държави, където той е подложен на слаби локални промени и навлиза така дълбоко, че в Русия и Румъния е не само църковен, но и административен и литературен език; в тези съвременни езици и до днес са запазени много старобългарски думи“⁶¹.

Също с помощта на Ал. Дорич за немската част и на Ст. Романски за българската част Г. Вайганд превежда на немски *Бай Ганьо*: „*Baj Ganjo*“ von A. Konstantinov, herausgegeben, übersetzt und erläutert von Prof. Dr. G. Weigand. Leipzig, 1908; 2. Aufl. 1918. Книгата съдържа и българския текст, и немския превод. Авторът сам обяснява в предговора защо е избрал за превод точно тази

⁶¹ Schaller, H. Gustav Weigand. Sein Beitrag zur Balkanphilologie und zur Bulgaristik. München, 1992, S. 93 (цит. по Александрова 1997: 134).

българска книга: от една страна, тя има успех като никоя друга, от втора, има изключително възпитателно въздействие и от трета, съдържа специфични народни езикови образи, каквито не се срещат другаде в литературата ни⁶².

През 1916 – 1919 г., по време на Първата световна война, когато Германия е съюзник на България, немският учен организира отпечатването на *Bulgarische Bibliothek* (Българска библиотека) от издателството на д-р Иван Парлапанов в Лайпциг (вж. Zeil 1994: 391).

Идеята на инициативата сам Г. Вайганд разкрива в предисловието на първия том: *Bulgarien, Land und Leute, 1916 (S. V – VIII, Vorrede)* от проф. д-р Иширков. Намерението е на немските читатели да се предложи поредица от помощни средства, които да заместят трудно достъпните за немците поради езика български извори и да дадат надеждна информация из всички области на обществения живот, историята, етнографията, народознанието, т.е. за всичко специфично българско (Ischirkoff 1916: V – VIII, предговор от Г. Вайганд).

От *Bulgarische Bibliothek* излизат общо девет тома (Йорданов 1938: 68; Zeil 1980: 722 – 723; Schaller 1980: 69). През 1921 г. Г. Вайганд споделя желанието си в помощ на студентите му да бъде издадена библиотека със съвременна българска художествена литература (Zeil 1980: 718 – 719). В наши дни Вайгандовата *Bulgarische Bibliothek* се радва на продължение (вж. Schaller 1980: 69; 2005: 300) – от печат излизат нови книги под редакторството на В. Геземан, П. Мюлер, Х. Шалер и Р. Златанова: *Bulgarische Bibliothek, begründet von G. Weigand. Neue Folge. Marburg/München: Biblion (seit 1996)*. „На проф. Шалер се дължи възстановяването на основаната от Густав Вайганд поредица *Светът на славяните* (Die Welt der Slaven) от 1974, *Българска библиотека* (Bulgarische Bibliothek) от 1977“ (Влахова 2007: 125). От 1996 до 2009 г. са публикувани 14 тома. „До наши дни няма друга така богата специализирана библиотека“ (Schaller 2005: 302).

⁶² За изследването си *Die Verba reflexiva in den slavischen Sprachen. Heidelberg, 1924* (Възвратните глаголи в славянските езици)⁶² А. Маргулиес (1897 – 1928) използва не само диалектен материал, както е характерно за този период, но и материал от художествени произведения, т.е. от вече формираните славянски книжовни езици, и вероятно заради Вайгандовия превод на немски той избира *Бай Ганьо* за един от източниците на материал от българския език (Мурдаров 1991: 48 – 49).

„Прогресивната, хуманистична позиция на Вайганд спрямо българския народ, неговите изключителни постижения в областта на българистичните изследвания и обучение, както и заслугите му в пропагандирането на българската култура в Германия са поводът Българското книжовно дружество (от 1911 г. Българска академия на науките) още през 1902 г. да го избере за свой дописен член“ (Zeil 1980: 716).

За българистичната дейност на немския учен може да се обобщи, че тя допринася изключително много за популяризирането на българския език в Европа и за разкриването на нерадостната съдба на българския народ. Преди дейността на Г. Вайганд българистиката е била слабо развита в Германия, малко на брой учени са се занимавали с българския език – Я. П. Йордан, А. Шлайхер, А. Лескин, В. Ягич. Освен това до момента изследванията са били насочени към старобългарския език, което прави работата на Г. Вайганд върху новобългарския още по-ценна: благодарение на немския учен Лайпцигският университет става най-важният център за изучаването на български език в Германия.

За българистичната дейност на Г. Вайганд В. Цайл казва следното: „В историята на немските изследвания на новобългарския език след Първата световна война дейността на Г. Вайганд заема специално място. Този работещ в различни области учен продължава до смъртта си през 1930 г. белязаните си с явна симпатия към България, нейните национални стремежи, нейния език и нейната култура българистични занимания, които още в двете десетилетия преди Първата световна война водят до забележителни резултати“ (Zeil 1988: 396; 1994: 541).

В наши дни от печат излиза поредната българска граматика на немски език. Ето какво казва един от нейните автори – С. Комати: „Последната българска граматика, написана на немски език, е *Bulgarische Grammatik. Morphologisch-syntaktische Grundzüge* от Василка Радева, Хилмар Валтер, Йордан Пенчев и Зигрун Комати⁶³. [...] Така 96 години след излизането на българската граматика на Густав Вайганд се появява отново българска граматика на немски

⁶³ Radeva, V. (Hg.), H. Walter, J. Penčev, S. Comati. *Bulgarische Grammatik. Morphologisch-syntaktische Grundzüge*. Helmut Buske Verlag, Hamburg, 2003 (цит. по Комати 2012: 52).

език. В нея е събран опитът от почти 100 години изследователска работа в областта на българистиката в България и Германия. [...]

Днес ние високо ценим резултатите на учени като братята Грим, Густав Вайганд и работата на български учени като Любомир Андрейчин. Дружеството *Deutsch-Bulgarische Gesellschaft zur Förderung der Beziehungen zwischen Bulgarien und Deutschland e.V.* е именувало своята поредица от българистични издания с името „Густав Вайганд“. (Комати 2012: 50 – 52).

Тези думи, произнесени през 2012 г. от преподавателка в немски университет (в Саарланд), представляват ярко доказателство за верния усет към житейските истини и научната прозорливост на Г. Вайганд. Столетие след създаването на неговата българска граматика името му се свързва с немските българистични занимания, поддържащи неотклонно поетия от него курс в науката – към постигане на разбирателство между народите и към изследване на езиците им със съзнанието за тяхната взаимовръзка и равнопоставеност.

***Bulgarische Grammatik* (1907; 2. Aufl. 1917) от Г. Вайганд**

През 1907 г. Г. Вайганд публикува в Лайпциг *Bulgarische Grammatik. Leipzig, 1907; 2. Aufl. 1917* (*Българска граматика*), а едно десетилетие по-късно – през 1917 г. – нейното разширено и подобро второ издание. „Една от най-добрите до днес български граматики за чужденци“ (Поменик 1934: 27), „една от най-добрите и сполучливи граматики за чужденци, изработена при участието на учениците на Вайганда – Ст. Романски и Д. Михов“ (Йорданов 1938: 66 – 67), една от „най-добрите в днешно време граматики на българския език (Beaulieux, Шчепкин, Weigand)“⁶⁴ (Андрейчин 2010: 13), тя показва нивото на изучаване на българския език в чужбина в началото на XX в. и допринася за популяризирането му отвъд границите на Източна и Югоизточна Европа (Zeil 1994: 390; Александрова 1997: 131).

⁶⁴ С тези похвални за Г. Вайганд думи започва дисертацията на Л. Андрейчин, библиографията на която включва второто издание на граматиката и статията за адмиратива на немския учен.

В. Цайл се присъединява към всеобщото мнение, че *Bulgarische Grammatik*, 1907 се появява в най-подходящия момент и че с високонаучното представяне на българския език въпреки слабостите си тя превъзхожда предходните такива помагала. В. Цайл цитира и мнението на Х. Валтер, че в онези времена Вайгандовата граматика е била безспорно най-доброто средство за обучение в областта на българския език в немскоезиковото пространство. Както сам Г. Вайганд казва в увода на граматиката, по отношение правилността и употребяемостта на изразите, а така също и на ударението и произношението негови помощници са Ст. Романски и Д. Михов. В този смисъл, обобщава В. Цайл, граматиката е ценно свидетелство и за немско-българското научно сътрудничество (Zeil 1980: 719), без което тя не би имала същата стойност (Zeil 1994: 389).

Особено показателни са думите, с които Х. Шалер започва статията си за приноса на средно- и западноевропейското езикознание в изследването на българския език в края на XIX – началото на XX в.: ако трябва да се опише този принос, в центъра на описанието ще са две граматики на българския език – *A short grammar of the Bulgarian language with reading lessons. London, 1897* (*Кратка граматика на българския език с уроци по четене*) от Уилям Ричард Морфил (1834 – 1909) и *Bulgarische Grammatik, Leipzig, 1907* от Г. Вайганд. Двете граматики дават важни сведения за българския не само като южнославянски, но и като балкански език (Schaller 1991: 59).

Х. Шалер изтъква предимствата на Вайгандовата граматика⁶⁵ пред публикуваните преди нея във Виена и Лайпциг няколко граматики и учебници по български език, написани на немски: за разлика от труда на Г. Вайганд те по никакъв начин не отговарят на тогавашните лингвистични потребности. Споменатите граматики са на братя Цанкови, на Фр. Хлеборад, на Фр. Вимазал и на А. Щраус и Ем. Дугович. „Наистина преди Вайгандовата “*Bulgarische Grammatik*“, излязла в първо издание през 1907 г. в Лайпциг, вече са се появили на немски повече граматики и учебници по български език, обаче всички те имат големи недостатъци. За разлика от тези съчинения Густав Вайганд е успял да

⁶⁵ За *Bulgarische Grammatik* вж. Schaller 1980: 62 – 63; 1988a: 59 – 65; 1991: 64 – 67; 2005: 302 – 304.

види българския не като изолиран, а като част от останалите нему съседни балкански езици, особено румънския и албанския“ (Schaller 1988a: 57).

Х. Шалер отбелязва, че *Bulgarische Grammatik* хвърля светлина върху два въпроса от границата на XIX и XX в.: върху състоянието на езиковедската теория като цяло и на знанието за българския език (Schaller 1988a: 64; 1991: 65; 2005: 303). „Празнината обаче, която Густав Вайганд оставя в основаната на практика от него немска българистика, а именно историческото изследване на българския език, е запълнена през 1929 г. от публикуваната от Стефан Младенов „История на българския език“ на немски, преведена през 1979 г. на български от Иван Дуриданов, излязла от печат в София и с това станала известна на широката българска общественост. На Густав Вайганд, окачествен от Стефан Младенов като „познавач на балканските езици“, остава заслугата, че е публикувал първата използвана българска граматика на немски език“ (Schaller 2005: 304; вж. също 1988a: 65; 1991: 67).

По повод предстоящото откриване на Българския институт самият Г. Вайганд пише на Ив. Шишманов, че подготвя българска **елементарна** граматика, по която ще води курс за начинаещи⁶⁶.

На 14.06.1907 г., малко повече от година след откриването на Българския институт, за своята българска граматика – „първата в Германия“ (Schaller 1988a: 60; вж. също 1980: 70) и „първия конкретен резултат от работата на Института за български език“ (Schaller 1988a: 61) – Г. Вайганд пише на Ив. Шишманов: „Изпращам Ви току-що изготвената българска граматика, първия плод на моите интензивни занимания с българския език. Надявам се, въпреки някои недостатъци и непълноти, които съчинението съдържа, то да спечели признанието на специалистите. Още повече би ме зарадвало по този начин доверието, което Вие, уважаеми господин колега, чрез Вашето топло застъпничество при уреждането на института проявихте към неговия ръководител, да бъде оправдано. Трябва да се види, че съм работил и съм довел нещо до състояние да бъде от значение не само за всички немци, които искат да

⁶⁶ „... Selbst eifrig mit der Fertigstellung der bulgarischen Elementargrammatik beschäftigt bin, auf Grund derer ich im Wintersemester einen Anfängerkurs abhalten [...] werde“ (цит. по Schaller 1988a: 59).

изучат българския, но да може и на българите да осигури стимул в някакво отношение“ (цит. по Schaller 1988a: 60).

Ив. Куцаров обобщава от днешна гледна точка приноса на Г. Вайганд в развитието на българистиката: излезлите в периода 1904 – 1944 г. български граматики в чужбина внасят малко нови моменти в глаголната проблематика, но заслугата на Г. Вайганд е в това, че в *Bulgarische Grammatik*, 1907 пръв предлага обособяването на предположително наклонение (*нпрезумптив*), а в *Der Admirativ im Bulgarischen*, 1925 поставя началото на проучването на адмиратива (Куцаров 1994: 22 – 23; 2007: 214).

З. Комати прави заключението, че Г. Вайганд не е първият автор на българска граматика на немски език, но е първият, който прилага класическите принципи на граматическото описание, като описва съвременния, говоримия български език (Комати 2012: 49).

През 1960 г. Инге Рихтер и Ханс Айзенрайх посочват именно *Bulgarische Grammatik* на Г. Вайганд и *Bulgarische Konversationsgrammatik* на Д. Гаврийски като наличните български граматики за немци, макар и вече неотговарящи на актуалното състояние на българския език и на науката за езика. Сред речниците, които непременно трябва да се ползват при изучаването на българския език, И. Рихтер и Х. Айзенрайх препоръчват българско-немския и немско-българския речник на Г. Вайганд и Ал. Дорич (Лайпциг, 1944) и българско-немския речник на Ал. Дорич и колектив (София, 1958) (Richter – Eisenreich 1960: III – IV).

От съставянето му до днес на Вайгандовия труд се обръща специално внимание в научните среди. Скоро след появата на първото издание са публикувани негови рецензии от трима големи учени – мюнхенския професор Е. Бернекер и двамата представители на първото поколение български езиковеди Л. Милетич и Б. Цонев. Като се имат предвид промените във второто, подобро издание на Вайгандовата граматика, може да се предположи, че критичният коментар на Е. Бернекер, Л. Милетич и Б. Цонев е бил един от основните импулси за преиздаването на книгата. За самия Г. Вайганд посочените от рецензентите неточности не са от съществено значение – твърдение, което намира място в предговора на второто издание на книгата. Авторът подчертава,

че това е практическа граматика и нейните цели са насочени към приложението на знанията по езика, а не към навлизането в историческата основа на езиковите явления⁶⁷.

Тук ще представя най-общо отделните моменти в трите рецензии, без да навлизам в дълбочина във въпросите, които засягат. А във втората глава на дисертацията ще обърна внимание на критиките, свързани с глагола във Вайгандовата граматика.

Единствената публикация на слависта Е. Бернекер, посветена специално на българския език, е рецензията на Вайгандовата граматика *Weigand, Gustav, Bulgarische Grammatik. Leipzig 1907* на страниците на *Literarisches Zentralblatt. Leipzig, 1908*⁶⁸. Рецензията е сравнително кратка, в нея за разгледани около десет въпроса, свързани с граматиката.

Мюнхенският професор започва с положителната оценка, че отдавна е имало нужда от използвана практическа граматика на българския език за немци, защото наличните помощни средства имат своите големи недостатъци (Berneker 1908: 376). Ето защо будният романист, който с българската си граматика излиза от сферата на своите научни занимания, може да се счита за добре дошъл при славистите. Още повече ще бъде приветстван, продължава Е. Бернекер, „ако той, дано е скоро, представи своята книжка в ново издание, изчистена от всякакви дребни неточности, каквито все още има“ (Berneker 1908: 377). Защото според мюнхенския учен след прочита на малко претенциозното предисловие на граматиката читателят ще остане с впечатлението, че авторът в известна степен надценява резултата от труда си⁶⁹.

Е. Бернекер коментира мнението на Г. Вайганд за особената дълбочина на глаголното изложение. Лайпцигският учен заявява, че не заобикаля трудностите, а се спира на тях. Главата за суфиксите и префиксите трябва да предхожда

⁶⁷ „Zu Verbesserungen oder Veränderungen lag nur wenig Grund vor, am wenigsten boten dazu die in deutscher Sprache erschienenen Kritiken Anlaß. Die betreffenden Herren mögen die neue Auflage mit der alten vergleichen, sie werden sich dann vielleicht überzeugen, daß meine Darstellung die richtige ist. Für eine **praktische** Grammatik ist lediglich die Zweckmäßigkeit maßgebend, der **historische** Standpunkt muß zurücktreten“ (Weigand 1917: III – IV).

⁶⁸ Шишманов 1928: 28; Мурдаров 1991: 28; Zeil 1994: 390, бел. 618 под линия; Александрова 1997: 132.

⁶⁹ Като цяло отношението на Е. Бернекер към Г. Вайганд е критично, защото смята, че с тази книга той излиза от своята научна област и показва, че не е специалист славист. И Е. Бернекер съветва автора да отстрани пропуските на граматиката и да я преиздаде (Мурдаров 1991: 38).

изложението на глагола и авторът е следвал тази последователност в разясненията. Към това рецензентът задава въпроса всъщност какви трудности може да са свързани с префиксите. Особено след като в една от най-добрите части на синтаксиса в сравнителната граматика на Фр. Миклошич техните значения вече са изведени от употребата им. Е. Бернекер не се съгласява с някои констатации в *Bulgarische Grammatik* и отбелязва, че авторът ѝ най-вероятно не познава тази глава на Миклошичевия труд.

Е. Бернекер посочва неточности и при представянето на звуковите закони и на словообразователните процеси. Рецензията Е. Бернекер завършва с похвалните думи, че езиковият материал в граматиката се опира изцяло на безупречни източници и дава добра картина на днешния български книжовен и разговорен език (Berneker 1908: 378).

Двамата български учени Л. Милетич и Б. Цонев публикуват рецензии на Вайгандовата граматика във важни научни издания – съответно *Prof. Dr. G. Weigand, Bulgarische Grammatik, Leipzig 1907* в *Archiv für Slavische Philologie, Berlin, 1910* и *Две български граматики за чужденци* в *Списание на Българската академия на науките, 1911*. Самият В. Ягич поръчва на Л. Милетич да предостави на научния свят оценката си на Вайгандовия труд, и в писмо до него споделя, че в лицето на Б. Цонев вижда другия подходящ оценител на граматиката „въз основа на задълбочените му познания по разглежданите въпроси“ (Мурдаров 1988: 40, 51).

От писмата на Л. Милетич до В. Ягич става ясно, че българският учен следи научната работа на Г. Вайганд⁷⁰. В тази кореспонденция е засегнат и въпросът с рецензията на Вайгандовата граматика, която пише Л. Милетич: „За „Архива“ мисля да напиша рецензия на Вайгандовата българска граматика, на Лескиновата старобългарска граматика и на Шчепкиновата граматика на

⁷⁰ „... Ще започна още една екскурзия в Банат – предимно в Крашовска планина, да се осведомя за така наречените крашовани – какви са тези хора и какъв им е езикът. Вайганд е отишъл там, но нищо не е публикувал за това“ (Божилова 1996: 57). „Затова човек може спокойно да изучава влашките диалекти, както е и направил това Вайганд, защото Турция не се бои от малкото власи и въобще слабо се интересува кой и защо понякога ги разпитва“ (Божилова 1996: 70). „Професор Вайганд беше през лятото в София и после пътува по Рупчоса да провери как се изговарят там най-вече тези гласни **oa** и **ea**, каквито има и в румънския език. Сега ми пише от Лайпциг как се е уверил, че моите наблюдения са много точни“ (Божилова 1996: 161).

българския език. Тук ги прочетох, но не съм написал, каквото исках“ (Божилова 1996: 255). „Вашите писма винаги са били за мен благотворен стимул за работа и много Ви благодаря за напомнянето относно книгите на Вайганд и Шчепкин в последното Ви писмо. Положително ще напиша нещо за тях в „Архива“ (Божилова 1996: 257, вж. също 261, 265).

Милетичевата рецензия на *Bulgarische Grammatik* е доста подробно представяне на неточностите в труда, включващо около четиридесет въпроса.

Българският учен започва с това, че Г. Вайганд създава петата поред написана на немски българска практическа граматика и че с появата си тя запълва голяма празнина: предходните граматики, от Вимазал, Хлеборад и Щраус – Дугович, вече не отговарят на нарасналите нужди на времето⁷¹, а граматиката на Цанкови се оказва непрактична, отразявайки източнобългарския диалект на Свищов, макар че тя ще запази своето значение за науката. До момента липсва немска граматика на българския книжовен език и са похвални усилията на Г. Вайганд да създаде точно такава. Тя не е безгрешна, но нейно предимство пред останалите граматики е по-задълбоченото научно представяне на най-важните особености на българския език. Тези качества на книгата се дължат, разбира се, първо на автора, но не трябва да се забравя и заслугата на споменатите в предговора ѝ двама български помощници. Особено забележима е тяхната намеса от третата част нататък в сравнение най-вече с първата глава, където се разглежда фонетиката и има много пропуски. В тази глава е допусната важна методологическа грешка – авторът не разграничава достатъчно добре книжовния език от народните говори, което накърнява практическата стойност на граматиката.

Според Л. Милетич не по-малко накърнява практическата стойност на граматиката пространното представяне на словообразуването, обширните семасиологични обяснения на различните начини на глаголното действие,

⁷¹ Уводните думи в рецензиите на Е. Бернекер и Л. Милетич показват особено единомислие, срв.: „Eine brauchbare praktische Grammatik der bulgarischen Sprache für Deutsche war schon lange ein Bedürfnis. Denn die vorhandenen Hilfsmittel haben ihre großen Mängel“ (Berneker 1908: 376) и „Sie (die Grammatik der bulgarischen Sprache – A. A.) erschien zur rechten Zeit, um eine namhafte Lücke auszufüllen, denn es bedarf keiner speziellen Beweise, um zu behaupten, daß die früheren Grammatiken [...] nicht mehr den erweiterten Ansprüchen unserer Zeit entsprechen“ (Miletič 1910: 604).

времената и наклоненията. На чуждите читатели, преди всичко трябва да се имат предвид неславяните, ще бъде трудно да се справят с този материал. Л. Милетич цитира думите на Г. Вайганд от предисловието на граматиката в подкрепа на това, че той сам осъзнава затрудненията, които ще причини задълбочаването в семасиологията.

Л. Милетич заявява, че предопределяйки произведението си не само за практически пътеводител за немците, но и за стимул за българите да изследват по-задълбочено синтаксиса на своя език, Г. Вайганд е стигнал твърде далеч в самооценката си⁷², защото такова проучване на новобългарския синтаксис може да се постигне само ако той бъде поставен на исторически основи и в пряка връзка с диалектното развитие на езика. „В граматиката на автора обаче не се открива нищо ново, което може да послужи като пример за подтик към родни изследвания⁷³: напротив, от многото теоретизации на автора се вижда, че тъкмо историческата почва на фонетиката и морфологията е най-слабата му страна“. Тук ще припомним отговора на Г. Вайганд в предисловието на второто издание на граматиката, който цитирах по-горе, а именно, че за една практическа граматика само целесъобразността е меродавна и историческата гледна точка трябва да остане на заден план (вж. също Schaller 1986: 52, бел. 11). В предисловието на албанската си граматика, публикувана между двете издания на българската, Г. Вайганд споделя, че намира за полезни етимологичните и съпоставителните с другите балкански езици изследвания, но че учещият може да пропусне онези откъси, където има възможност да бъдат включени такива уточнения (Weigand 1913: VII).

⁷² Срв.: „Denn man wird, wenn man die etwas anspruchsvolle Vorrede liest und dann das Werk selbst prüft, zu dem Eindruck gelangen, daß der Verf. den Wert seiner Leistung ein wenig zu überschätzen geneigt ist“ (Berneker 1908: 377) и „In seiner Selbstkritik ist der Verfasser zu weit gegangen, wenn er glaubt, daß sein Werk „nicht nur den Deutschen ein praktischer Führer sein wird, sondern auch den Bulgaren selbst Anregung zu tieferer Erforschung der Syntax ihrer Sprache geben wird“ (Miletič 1910: 605).

⁷³ Вл. Мурдаров прави следните обобщения относно негативната страна на взаимната оценка на българистичната дейност на немските и на българските учени по това време: „От позицията на вече утвърдени специалисти в своята област мнозина от чуждите автори понякога високомерно се отнасят към първите крачки на българското езикознание. [...] Самите български специалисти, особено Л. Милетич, също отвисоко се отнасят към изследвания, засягащи българския език, които водят до неочаквани резултати“ (Мурдаров 1991: 113). Подобно звучащи и мнението на Б. Цонев, че с изследвания на конкретен славянски език могат да се занимават преди всичко неговите носители, нещо повече – със своята научна работа той спомага българската филология да се обособи от славянската (Мурдаров 1985: 68; 1988: 51).

Също като Е. Бернекер, след общата оценка на граматиката Л. Милетич се спира на слабостите, като започва с необходимостта от ново издание: българският учен изказва мнение, че в едно евентуално второ издание на труда би било намясто най-напред в кратко въведение читателят да бъде осведомен в някаква степен за България, страната и хората, езиковите граници, диалектното разделение и т.н.⁷⁴

Следват конкретните забележки на рецензента. Според Л. Милетич описанието на българските звукове и употребата на диакритични знаци в граматиката невинаги е сполучливо.

За втората глава, с която започва морфологията, както и за третата и четвъртата българският учен констатира, че грешките са сравнително по-малко.

Относно трета и четвърта глава на граматиката (съответно *Местоимение* и *Числително име*) Л. Милетич обобщава, че съдържанието и подредбата на материала не съответстват точно на граматическите категории, указани в заглавията.

Л. Милетич отбелязва, че пета глава (*Словообразуване*) и шеста глава (*Предлози и представки*) също имат нужда от разни корекции. Главата за глагола е най-голяма. Теоретизирането още в нейното начало е прекалено много за практическа граматика като тази (Miletič 1910: 610).

Л. Милетич завършва рецензията на *Bulgarische Grammatik* така: последните глави за съюзите и тяхната употреба и за наречията и междуметията са много полезни и съдържат в систематизиран вид най-необходимото. Не подлежат на критика и всички български текстове и упражнения (Miletič 1910: 612).

Рецензията на Б. Цонев също показва стремеж да бъдат обхванати проблемните страни на Вайгандовата граматика. Коментарът на този български учен е съсредоточен върху двадесетина въпроса.

⁷⁴ Спв.: „Und dieser (ein freundlicher Willkomm bei den Slavisten – A. A.) wird ihm gewiss noch herzlicher entboten werden können, wenn er, hoffentlich bald, sein Büchlein in einer Neuaufgabe von allerhand kleinen Unebenheiten gesäubert vorlegen wird, die ihm noch anhaften“ (Berneker 1908: 377) и „In einer eventuellen zweiten Auflage des Werkes wäre es sehr am Platze, zuerst den Leser in einer kurzen Einleitung ein wenig über Bulgarien, Land und Leute, Sprachgrenzen, dialektische Spaltung usw. zu orientieren“ (Miletič 1910: 605).

Б. Цонев представя немския автор така: „Густав Вайганд, известният романист и професор при Лайпцигския университет, е основател и уредник на особен *институт за български език* в Лайпциг; за да се водят успешно упражненията по български език, става нужда за учебник, и проф. Вайганд се залавя и написва такъв. Помощници в тая му работа били двама българи – студенти в Лайпциг, а именно г-да Ст. Романски и Д. Михов, сега и двамата при нашия Университет, и то първият доцент по Славянска филология, вторият подбиблиотекар. Тъй настава тоя най-нов немски учебник за български език, който, за похвала на автора и помощниците му, с право може да наречем и най-сполучлив“ (Цонев 1911: 113 – 114). Следва бележка под линия, в която са посочени предходните български граматики на немски език – граматиките на А. и Д. Цанкови (1852), на д-р Фр. Хлеборад (1888), на Фр. Вимазал (1886), *Polyglott – Kuntze, Schnellste Erlernung jeder Sprache: Bulgarisch* (1891) и граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович (1895). Така на свой ред след Е. Бернекер и Л. Милетич Б. Цонев изтъква Вайгандовата граматика сред останалите български граматики на немски език и като Л. Милетич не пропуска да подчертае ролята на двамата българи в изготвянето на труда.

Първите забележки на рецензента са отправени към „някои неточности в упътванията за изговора“. По-нататък Б. Цонев определя главата за съществителното име като цяло за добра, но в нея се откриват грешки в представянето на ударението.

Б. Цонев продължава: „Глава V съдържа правила за образуване думите в български език. Този отдел е твърде важен за чужденците и г. Вайганд добре [е] сторил, че е обърнал особено внимание към него. Изреждат се почти сички суфикси, макар че примерите са доста оскъдни. Забелязах някои неточности в този отдел било откъм формата, било откъм обясненията на думите“ (Цонев 1911: 118).

Главата за глагола рецензентът смята за най-добре разработената в граматиката и за свидетелство, че Г. Вайганд е установил точно къде е трудността в езика, над която изучаващите го трябва да се задълбочат. И въпреки че дори „остроумните символични знакове“ няма да помогнат да бъдат

схванати „дългите и доста заплетени“ правила за значението на българските глаголни форми, Б. Цонев подкрепя немския си колега в надеждата му книгата да влезе в употреба не само на чужденци, но и на българи: „... Изложението на тая част от граматиката прави чест на Лайпцигския професор и може да послужи и на българи да се вгледат в едно драгоценно богатство на своя майчин език“ (Цонев 1911: 119).

За това доколко са залегнали синтактичните въпроси в *Bulgarische Grammatik*, рецензентът обобщава, че те не са обособени в отделен дял, а са „пръснати във вид на бележки през цялата граматика“ (Цонев 1911: 122).

Рецензията на *Bulgarische Grammatik* Б. Цонев завършва с високата оценка, че независимо от дребните си недостатъци това е най-добрият немски учебник по български език досега. И Б. Цонев отново напомня, че заслугата за този успех е както на немския автор, така и на българските му помощници.

За второто издание на Вайгандовата граматика мнение изказва унгарският учен А. Асбот⁷⁵. С това издание е публикувана и книгата *Übungsbuch zur bulgarischen Schreibrift. Leipzig, 1917* (Учебник с упражнения за българското ръкописно писмо)⁷⁶. Тя съдържа 30 различни български ръкописни шрифта и е замислена като ключ към текстовете в граматиката (Schaller 1988a: 64 – 65).

Тъй като разкрива актуалното състояние на немската българистична литература, принципите на работа върху граматиката, източниците на информация в този процес, предговорът на *Bulgarische Grammatik, 1907* може да се приеме за своеобразна програма в изготвянето на това Вайгандово изследване и е от особено значение да се обърне внимание на уводните думи на автора.

Със своята граматика Г. Вайганд си поставя две големи цели: от една страна, той я замисля като практическо ръководство за изучаване на българския език от чужденци, от друга, я съставя като системно научно описание на езика на принципа на традиционното разпределение по части на речта. Още в предговора авторът обосновава решението си в граматиката да отдели специално място за

⁷⁵ Asbóth, A. Nyelvtudomány. VI. Budapest, 1918, S. 283 – 329 (цит. по Младенов 1979: 48; Schaller 1988a: 64; Александрова 1997: 133).

⁷⁶ За тази книга Х. Шалер посочва в по-ранната си статия заглавието *Übungsbuch zur bulgarischen Schreibkraft. Leipzig, 1917* (Schaller 1980: 63).

глагола. В предходните български граматики на немски език не е обърнато внимание на най-голямата трудност при изучаването на езика – именно глагола с неговите начини на действието и наклонения.

Предговора (*Vorrede*) на *Bulgarische Grammatik, 1907* авторът започва с отбелязването на повода за написването на граматиката – с основаването на Института за български език в Лайпциг по Великден през 1906 г. възниква нуждата от практическа българска граматика.

Г. Вайганд споменава излезлите до момента български граматики на немски език и изказва мнението си за тях. Първата изобщо написана за немци е граматиката на Цанкови. Тя добре представя на латиница произношението и формоизменението в източнобългарския, но не може да служи за учебник по книжовния български език. Същото може да се каже и за граматиките на Хлеборад и Вимазал, както и за пълната с грешки граматика на Щраус и Дугович. Г. Вайганд посочва трудностите в процеса на усвояване на българския език – глагола с неговите начини на действието и наклонения, и изтъква, че те са пренебрегнати в тези граматики.

Който познава спрежението в отделните времена, все още знае съвсем малко, затова авторът решава да представи задълбочено главното – глагола – и да води обучаващия се по трудния, но интересен път през бъркотията на глагола до целта, откъдето той, обучаващият се, може да отправи ясен поглед към изминатото. Самият автор отдавна се занимава с българския, но в последните години е трябвало да работи много, за да постигне тази цел. Г. Вайганд продължава с това, че не е заобиколил трудностите, а е прокарал път точно през тях. Главите за суфиксите и префиксите, които е трябвало да предхождат глагола, както и целият глагол показват това недвусмислено.

С това, че обстоятелствата са го принуждавали да бърза с изготвянето на граматиката, Г. Вайганд обяснява празнините в нея и изказва надежда те да не са осезаемо големи.

Авторът напомня, че трудът му представлява учебник за немци и в него трябва да бъде представен книжовният език, какъвто се изучава в училищата, а отклоненията в разговорния език и диалектите могат да се усвоят впоследствие

от литературата. Все пак разпространените в народния език особености са включени в граматиката.

Г. Вайганд посочва източниците на примерите в упражненията: самия той като автор, вестници, народно творчество, известната книга *Бай Ганю*, малката граматика на Ат. Илиев *Синтаксис* (1888) – единствения труд, в който понякога е намирал съвети по въпроси от синтаксиса.

Немският учен засвидетелства особена благодарност на своите ученици Ст. Романски и Д. Михов, които през цялото време са му били в помощ в работата по отношение на правилността, употребяемостта на изразите, ударението и произношението и също са взели най-ревостно участие в коректурата на книгата.

Г. Вайганд споделя надеждата си да е успял да създаде произведение, което не само да бъде практически водач за немците, но и за самите българи да се окаже стимул за по-задълбочено изследване на синтаксиса на техния език, защото още много може да се направи на родна почва в тази област.

Предговора на граматиката Г. Вайганд завършва с това, че за да улесни по-нататъшното обучение, има намерение през следващата година да издаде с превод и обяснения гореспоменатия *Бай Ганю*. За съжаление, още няма българско-немски речник и който не знае руски, може да ползва българско-френския речник на Марков (1898). Г. Вайганд се надява, че след около две години ще може да състави в сътрудничество със Ст. Романски джобен речник към издателство „Лангеншайд“.

Ако на предговора на първото издание на граматиката може да се погледне като на програма в изготвянето на труда, то предговорът на второто издание може да се определи като отговор на някои от въпросите, поставени към първото издание на граматиката.

Предговорът към второто издание (*Vorwort zur 2. Auflage*) е по-кратък от този към първото издание. Авторът започва директно с това, че макар до § 100 постройката на новото издание да е много близка до тази на първото, е взето под внимание многократно изразеното желание да се увеличи материалът за упражнения. Освен това са включени упражнения за превод от немски на

български, тъй като надеждното усвояване на словното богатство и на формоизменението се постига с преводи от родния на чуждия език.

Като помощно средство в обучението Г. Вайганд предвижда да състави към граматиката книга с упражнения за българското писмо в много ръкописни варианти, в която текстовете на немски в упражненията в граматиката да са преведени ръкописно. Това ще помогне да бъдат преодоляни големите трудности в разчитането на чуждото ръкописно писмо.

Грамматическата теория на *Bulgarische Grammatik* също е разширена. Както неведнъж стана дума, Г. Вайганд отбелязва, че за подобрения или промени е имало малко основания, най-малко повод за това са дали излезлите на немски език критики. Ако авторите на тези критики сравнят новото издание със старото, сигурно ще се убедят, че това е правилното представяне. В една практическа граматика историческата гледна точка трябва да остане на заден план.

Новото издание на граматиката е разширено с една глава за сложните думи и с немско-български речник. Г. Вайганд посочва точния обем на двете издания: първото обхваща 154 страници, а второто – 183, като текстовете за четене в края на изданието са отпаднали. Пред автора обаче стои намерението, когато времето му позволи, като продължение на книгата за упражнение *Бай Ганю* (Лайпциг, 1908) да издаде сборник с хубави скици на първите български автори, снабден с разяснителни бележки. Българско-немският речник на Г. Вайганд е публикуван в Лайпциг през 1913 г. и следва появата на немско-българската част, съставена с негово съдействие от д-р Ал. Дорич.

В самия край на увода немският учен изразява надежда, че новото издание на граматиката ще допринесе за улесняване на задълбочаващите се контакти между немци и българи, защото само познанията по езика изграждат моста към идентичността на един чужд народ⁷⁷.

Систематизирани, предговорите на двете издания на Вайгандовата граматика имат следния вид. I. Предговор към първото издание: 1. Авторът започва с повода за написването на граматиката: тя е отговор на нуждата от

⁷⁷ Срв. „... Denn nur die Kenntnis der Sprache bildet die Brücke, um in die Eigenart eines fremden Volkes eindringen zu können“ (Weigand 1917: IV) и „... Man zum Herzen eines Volkes ohne Kenntnis seiner Muttersprache keinen Eingang findet“ (Chleborad 1888: V).

такова ръководство, възникнала с основаването от самия него на първия в Германия Институт за български език. 2. Г. Вайганд посочва предходните български граматики на немски език и техните слабости – за разлика от тях самият той не избягва, а разглежда задълбочено трудната страна на българската граматика – глагола с неговите начини на действието и наклонения. 3. Авторът съзнава, че в граматиката му са допуснати неточности, и ги обяснява със спешната нужда от публикуването ѝ. 4. Граматиката представя книжовния български език и някои негови диалектни особености. 5. Посочени са източниците на примерите в упражненията. 6. Г. Вайганд изказва благодарност към учениците си Ст. Романски и Д. Михов, които са му били помощници в работата над граматиката. 7. Авторът очаква книгата му да послужи не само на немци, но и на българи. 8. Той споделя по-нататъшните си планове за публикации, свързани с българския език. II. Предговор към второто издание: 1. В това издание е увеличен материалът за упражнения. 2. Авторът предвижда към граматиката да състави и книга с упражнения на българското ръкописно писмо. 3. Граматическата част също е разширена, макар той да подчертава, че повод за подобренията не са излезлите критики към труда. 4. И тук Г. Вайганд споделя по-нататъшните си планове за публикации, свързани с българския език.

Димитър Гаврийски

Димитър Велев Гаврийски (1879 – 1944) учи в Йена, Лайпциг, Берлин, където следва немска филология, а през 1905 г. защитава докторат и завършва философия, педагогика и политическа икономика в Цюрих. Той учителства над 30 години в Априловската гимназия в Габрово и в София, лектор е по български език и литература в Берлинския университет и професор и директор на Института за езикознание в Свищовското висше търговско училище „Д. А. Ценов“ (Вълчанов 1942: 333 – 334).

Малко по-различна е информацията, която получаваме от П. Колева. След участието си във войните през 1912 – 1918 г. Д. Гаврийски преподава няколко години германистика в Берлинския университет, известно време е хоноруван

преподавател в Софийския университет, а от 1936 до 1939 г. е професор по немски език и директор на Института за чужди езици във Висшето търговско училище (днес Стопанска академия) в Свищов. След това се пенсионира (Колева 2009: 153).

Той е добър оратор, преподавател, философ, писател, популяризатор на българската култура. Публикува учебници по немски, френски, английски и италиански, които се използват цели десетилетия.

Тъй като на Габровската гимназия се е гледало като на достоен продължител на делото на В. Е. Априлов, по повод 100-годишнината от рождението на големия българин през 1889 г. гимназията е наречена Априловска. При категоризацията на гимназиите според бюджета от 1890 г. след столичните гимназии най-високо са заплатени длъжностите в Габровската, Русенската, Търновската, Варненската и Сливенската гимназия. „Това своего рода привилегировано положение дава възможност на ръководството на гимназията да подбере и по-добри учители, някои от които и доктори на науките, като д-р Д. В. Гаврийски“ (Атанасов 1973: 43 – 44). Много от учителите в Габровската гимназия са автори на учебници, по които се учи в цялата страна. „С разностранната си дейност Гаврийски принадлежи към габровските учители, които се проявяват като културни дейци от национален мащаб“ (Колева 2009: 154).

В сборника на Х. Вълчанов (1942) четем: „Сега живее в София и се занимава с литература и публицистика. Връзките си с Севлиево никога не е прекъсвал. [...] Живял повече от десет години в Германия, Белгия, Англия, Франция и Швейцария. Често пътува в чужбина, за да следи по-отблизо политическото и културно-стопанското развитие на Европа. Награден с ордени за участието му в войните, с германския железен кръст, с „Св. Александър“ (за литературна дейност) и пр.“ (Вълчанов 1942: 334).

Д. Гаврийски е член на Съюза на българските писатели⁷⁸ от самото му основаване през септември 1913 г. (Дръндаров – Атанасов – Борина –

⁷⁸ Вж. Добри Немиров – забравеният председател на Съюза на българските писатели. – В: <http://liternet.bg/publish9/zrakova/dnemirov.htm>.

Караиванов 2013: 55, 58). След 9 септември 1944 г. от Съюза са изключени 29 писатели за „фашистка дейност през времето на фашисткия режим в България“. Д. Гаврийски е сред тях (Огнянов 1993: 61), изключен е като „председател на хитлеристкия комитет „Нова Европа“ у нас“⁷⁹. Всъщност *Нова Европа* е списание на европейската академична младеж, забранено след 1944 г. Българският автор е във втората голяма група интелектуалци, хвърлена в Софийския централен затвор. Скоро след това Д. Гаврийски е убит без съд и присъда.

Репресията срещу Д. Гаврийски не свършва с неговото убийство – след смъртта му неговите книги не се преиздават и за тях не се говори до днес⁸⁰.

***Bulgarische Konversations-Grammatik* (1910; 2. Aufl. 1923; 3. Aufl. 1940)
от Д. Гаврийски**

Сред важните сведения за Д. Гаврийски, които получаваме от Х. Вълчанов, е и това: „Съставил е ръководства за изучаване чужди езици (немски, френски, английски и руски) и голяма българска граматика за немци – всички издадени в Германия (Хайделберг)“ (Вълчанов 1942: 334).

Българската граматика за немци е *Bulgarische Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht. Heidelberg, 1910; 2. Aufl. 1923; 3. Aufl. 1940* (*Българска разговорна граматика за училищни и самостоятелни занятия*). Заедно с всяко от трите ѝ издания е публикувана и книжка с отговори: *Schlüssel zur Bulgarischen Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht. Heidelberg* (*Ключове към Българска разговорна граматика за училищни и самостоятелни занятия*).

В своята монография за немската българистика Х. Шалер свързва растящия в Германия интерес към България по време и след Първата световна война с все по-голямото внимание, което се обръща на българския език на академично ниво. В университета в Лайпциг български език се преподава от Г.

⁷⁹ За българските писатели „фашисти“. – В: http://liternet.bg/publish9/r_pencheva/fashisti.htm.

⁸⁰ <http://pnikolov.blog.bg/technology/2009/04/01/familiata-gavriiski-silata-na-duha-i-tradiciata.316410>.

Вайганд редовно от 1905 г., през 1917 г. в Берлин се основава лекторат по български език, през същата година са налице предпоставки за създаването на лекторат и в Мюнхен, в останалите университети български език започва да се преподава доста по-късно. Сигурно доказателство за нарасналия интерес към българския език в Германия преди Първата световна война е появата на *Bulgarische Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht. Heidelberg, 1910; 2. Aufl. 1923; 3. Aufl. 1940*. Авторът на този учебник е Д. Гаврийски, учител в гимназията в Габрово, България, по-късно – лектор по български език в университета в Берлин (Schaller 1988a: 83 – 84).

Под заглавието на всяко от трите издания на граматиката си Д. Гаврийски е изложил информация за мястото, до което е достигнал в научната си кариера. През 1910 г. той е доктор, като от предговора се разбира, че по това време е учител в Габрово. Под заглавието от 1923 г. е написано: „Д-р Димитър Гаврийски, бивш лектор по български език и литература в университета в Берлин“. А под заглавието от 1940 г. четем: „Проф. д-р Димитър Гаврийски, директор на Института по езикознание към Висшето търговско училище „Д. А. Ценов“ в Свищов (България)“.

Всяко от трите издания на граматиката на Д. Гаврийски разполага (по традиция) с уводни думи на автора, като при преиздаването на граматиката предисловието към първото издание (*Vorwort zur ersten Auflage*) предхожда съвсем кратките предисловия към второто (*Vorwort zur zweiten Auflage*) и към третото издание (*Vorwort zur dritten Auflage*). Тук ще се спра последователно и на трите уводни текста към *Bulgarische Konversations-Grammatik*.

Първото предисловие (*Vorwort*) започва с кратко и ясно дефиниране на творбата: тя е чисто практически учебник по български език за немци, като шрифтът на определението „практически“ е разреден, т.е. още от първия ред на граматиката вниманието на читателя се фокусира върху нейната главна задача (Gawriysky 1910: III).

В съответствие с името на граматиката акцентът в нея е на книжовния български език, какъвто се говори от образованата част на населението.

За българските звукове е използвана известната транскрипция на Association phonétique internationale, така че учещият ще може бързо да проговори на чист български език. Ключовете към граматиката ще бъдат от помощ при преводите на български и на немски.

Изготвянето на учебник по език като българския, който не разполага с научно-историческа граматика, не е било лека задача. Въпреки трудностите авторът се надява, окуражен и от чудесното хайделбергско издателство *Julius Groos*, че е постигнал реализацията на отдавна назрялата идея.

Учебникът, който в посока от по-лесното към по-трудното подготвя немеца или немскоговорещия чужденец да усвои българския, се появява да отговори на необходимостта от контактите с България. Всички европейски писатели са на единно мнение, че голямо бъдеще очаква малкия български народ, населяващ от много столетия централната част на вечно неспокойния Балкански полуостров. През последните тридесет години в икономическо и културно отношение малката страна се е справила с проблеми, чието решение е изглеждало невъзможно по време на турското владичество. Този успех е заслужил високата оценка на останалите образовани народи и днес в България се срещат много чужденци, включително немци, които дори си изкарват хляба в нея.

Авторът изказва надежда книгата да бъде верен помощник и приятел на всички, които искат да установят контакт със страната.

Накрая Д. Гаврийски отправя благодарности към господин гимназиалния учител Ото Хайлиг от Ращат (Баден) за любезната му подкрепа при подобриенето на немския текст; към господин гимназиалния инспектор Йордан П. Георгиев от София за съгласието му неговият учебник по българска история да бъде ползван за целите на граматиката; към колегата господин Косьо Рачев, известния географ, който е написал за тази книга текстовете за Габрово и София и прекрасния географски очерк за България.

Предговорът е подписан така: „Габрово на Янтра, декември 1909. Д-р Димитър Гаврийски, учител в гимназията в Габрово (България)“ (Gawriysky 1910: IV).

В предговора към второто издание на граматиката се казва, че като цяло тя е запазила същността си и само в детайли е претърпяла известни подобрения: новите изследвания в областта на българския език са обусловили някои важни промени в граматическата част; К. Рачев също е представил по-задълбочен географски преглед в съответствие с новите отношения и положения в страната; към българските поетически текстове са добавени народни песни и приказки, разкази, откъс от най-популярната българска драма *Ивайло*; добавен е и немско-български речник. Предговорът завършва така: „София, февруари 1923. Авторът“ (Gawriysky 1923: IV).

Предговорът към третото издание на граматиката осведомява, че и то като второто е непроменено в своята същност, но граматическата част и упражненията са основно преработени. „Въпреки това моята граматика и сега е само практически учебник по български език, а не строго научно произведение“ (Gawriysky 1940: IV).

На тези, които искат да се занимават научно с българския език, авторът препоръчва наскоро излязлата *Граматика на българския език* (на български, София, 1939) от Младенов и Попвасилев, която за момента се счита за най-задълбочената и най-добрата българска граматика. „Свищов, януари 1940. Авторът“ (Gawriysky 1940: IV).

Съдържанието на трите предговора на *Bulgarische Konversations-Grammatik* ще систематизирам така. I. Предговор към първото издание: 1. Граматиката е практически учебник, а не научно-историческо съчинение. 2. Тя представя книжовния български език. 3. Изготвянето ѝ е било затруднено от липсата на научно-историческа граматика на българския език. 4. В своето развитие България е преживяла икономически и културен подъем, който е довел до оживените ѝ контакти с европейските народи, а с това е възникнала и нуждата от учебник по български език за чужденци и авторът се надява да е създал отговаряща именно на тази нужда граматика. 5. Д. Гаврийски благодари на помощниците си в работата над книгата. II. Предговор към второто издание: в съответствие с развитието на науката за българския език са извършени важни подобрения в граматическата, но също така и в текстовата част на учебника. III.

Предговор към третото издание: 1. Граматическата част, както и упражненията са основно преработени. 2. Вече е налице научна българска граматика, която Д. Гаврийски препоръчва: тази на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев (1939).

Описанията на българския език от Г. Вайганд и Д. Гаврийски определям по редица причини като втори етап в съставянето на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. Макар и придържайки се към особеностите на практическата граматика, в своята работа двамата автори са имали предимството да разполагат с научна подготовка, получена от филологическото си образование, погледнато в широк аспект, и с опита си на езиковеди, в тесен аспект. Дейността им на университетски преподаватели е свързана с придобиването на умения в процеса на научните изследвания и тези умения бележат другото им предимство пред предходниците им, занимавали се с описание на българския език.

Резултат от тези предимства, както и от личностните качества на Г. Вайганд са приносните за българистиката моменти в неговата дейност, които го нареждат сред българистите, оставили трайна диря в историята на граматическата ни мисъл. Нещо повече: той е учен с международно признание.

Не от такъв мащаб са езиковедските постижения на Д. Гаврийски, поради което и неговата българска граматика не събужда подобен интерес и не става обект на обстойни изследвания в лингвистиката. За това роля изиграват вероятно редица фактори, като, най-общо казано, основният от тях е различният жизнен и творчески път на двамата автори. Интересен от научна гледна точка е фактът, че изданията на граматиката на Д. Гаврийски са цели три и се разполагат в един по-дълъг времеви отрязък. Така последното издание попада в периода на първите български научни граматики и макар в увода му авторът да подчертава, че граматиката остава практическо ръководство, той споделя, че тя е съобразена със следващите стъпки в науката за българския език.

Може да се обобщи, че за разлика от българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. от първия етап граматиката на Г. Вайганд не остава затворена в рамките на немската българистика, а взема участие в развойните

процеси и на българското езикознание. Граматиката на Д. Гаврийски не изиграва такава роля в родната наука – заедно с останалите съчинения на автора тя е обречена на забора след 9 септември 1944 г. и тъкмо затова привлича върху себе си основния акцент на настоящото дисертационно съчинение.

ВТОРА ГЛАВА

ГЛАГОЛНИТЕ КАТЕГОРИИ, ПРЕДСТАВЕНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ГРАМАТИКИ НА НЕМСКИ ЕЗИК ОТ 1852 – 1940 Г.

I. Залог на глагола

Из описанието на категорията по време на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.

Залоговите отношения съществуват в езиковото съзнание на хората от древността, затова в семантичен план категорията залог присъства във всички езици. Постепенно се създават вътрешноструктурни езикови средства за нейното изразяване⁸¹. Още общият индоевропейски език развива медиални конструкции за изразяване на неактивност, следи от които са запазени и днес в немски и в български език, а това, че медиумът не е парадигматизиран, периодично става повод за полемики относно съществуването му в двата езика на съвременно ниво.

Постепенно немският и българският език развиват аналитични форми за изразяване на пасив/страдателен залог, като най-големите промени в глаголната система на двата езика се осъществяват в средния период и са свързани основно с преминаването от синтетизъм към аналитизъм: и двата езика днес разполагат само с аналитични пасивни/страдателни форми (Михайлова 2008: 13 – 14). През всичките периоди от развитието на българския език обаче причастнострадателните конструкции имат за конкуренти амбивалентните възвратнострадателните конструкции.

Категорията залог не достига до еднозначно, общоприемливо и категорично тълкуване както в предосвобожденското, така и в съвременното ни езикознание. Съществуват различни мнения за това дали залогът трябва да се

⁸¹ Данчева, М. Залогът като граматична категория в древните индоевропейски езици. София, 1999, с. 9 (цит. по Михайлова 2008: 8).

разглежда в морфологичен, лексикален, или синтактичен план⁸², както и за броя на залоговите грамими, ако се приемат за членове на морфологична категория. „Единно е мнението за наличието на два залог – деятелен и страдателен, но освен тях се отбелязват още възвратен, взаимен, среден, отложителен, местоименен, съществителен залог и др. В много трудове и граматики откриваме тричленна категория, като за трети залог (освен деятелния и страдателния) се посочва възвратно-среден, страдателно-безличен, взаимен, възвратен, засебен и др. В синтетичните трудове (с много малки изключения) не може да се намери и парадигма на категорията“ (Куцаров 2007: 327).

Има и специалисти, които отричат наличието на категорията залог в славянските езици (Куцаров 2007: 327). „Славянски притежава форми само за един залог – деятелния“ (Младенов 1979: 275). Както в останалите славянски езици в старобългарския са загубени старите форми за страдателен залог, той се образува с възвратна глаголна форма или със спомагателен глагол и страдателно причастие (Мирчев 1985: 91), а показател за съществуването на една граматическа категория са нейните граматикализирани значения (Асенова 2002б: 10). Така първа сред трудностите, на които са се натъквали нашите изследователи, според Хр. Първев е липсата на класически тип специализирана залогова флексия (Първев 1975: 158).

Залогът във възрожденските граматики е базисна характеристика, която предхожда представянето на глаголните категории. В зависимост от по-детайлното или по-общото разглеждане на въпроса се оформят различни концепции за броя на видовете залог, например у Ив. Момчилов (1868) залозите са среден, действителен и страдателен, у Т. Шишков (1872) – съществителен (само глаголът *съм*), действителен, страдателен, взаимен и среден (Вълчев 2008: 461). Още Н. Рилски (1835) обръща внимание на миналото страдателно причастие в граматиката си, а Й. Груев (1858) е първият, който успява да опише същността и образуването му. „Във всички случаи обаче трябва да се каже, че

⁸² Според това дали отделните изследователи намират залоговото значение изразено във формата на глагола, в значението му или в конструкцията, в която участва, тълкуването на залога се разполага съответно на морфологично, лексикално или синтактично ниво.

миналите причастия (деятелни и страдателни) никъде не представляват особен акцент или обект на разногласия“ (Вълчев 2008: 467).

Според С. Панаретов (1881) има два основни залога – действителен и страдателен, а така също възвратен и общ залог, местоименни и общи глаголи. Т. Икономов (1883) различава пет залога – действителен, възвратен, взаимен, среден и страдателен (Куцаров 2007: 328).

„От останалите граматики до средата на 30-те години на XX век внимание заслужава само „Синтаксисът“ на Ат. Илиев (1888 г. – А. А.). Въпреки че и тук обясненията на залоговата семантика са синтактични, авторът дава ясно предимство на страдателнопричастните глаголни форми и предлага най-пълната до този момент страдателна парадигма [...]. Темпоралната и модалната характеристика на почти всички типове е точна. Не е оценена разликата между резултативни и нерезултативни форми, формите от типа *щях да пратя*, *щях да бъда пратен* са отнесени по традиция към условното наклонение, неоснователно се търси разлика между формите с *бе* и *беше*“ (Куцаров 2007: 328).

1. Граматиките от втората половина на XIX век

***Grammatik der bulgarischen Sprache* (1852) от А. и Д. Цанкови**

Граматическите теми в труда на братя Цанкови са въведени със стандартното заглавие *Von dem...* (*За...*), отнасящо се за всяка една от частите на речта. Глаголните форми са разположени като подвъпроси на въпроса за глагола – *Von dem Zeitworte* (*За глагола*), без глаголните категории да бъдат назовани, разграничени една от друга и да бъдат уточнени техните членове.

Във връзка със залога на страниците на граматиката се намира следната информация. Под заглавието *Von den zurückführenden und leidenden Zeitwörtern* (*За възвратните и страдателните глаголи*) стои дефиницията: „Един глагол приема смисъла на възвратен и страдателен глагол, ако се прибави местоимението съ за всичките три лица на всички времена“ (Cankof 1852: 90). Илюстрация е следният паралел на спрежението в български и в немски език:

Таблица 2

<i>фаля</i>	<i>ich lobe</i>	<i>фаля съ</i>	<i>ich lobe mich od. ich werde gelobt</i>
<i>фалиш</i>	<i>du lobest</i>	<i>фалиш съ</i>	<i>du lobst dich od. du wirst gelobt</i>
<i>фали</i>	<i>er lobt</i>	<i>фали съ</i>	<i>er lobt sich od. er wird gelobt</i>
<i>фалим</i>	<i>wir loben</i>	<i>фалим съ</i>	<i>wir loben uns od. wir werden gelobt</i>
<i>фалите</i>	<i>ihr lobet</i>	<i>фалите съ</i>	<i>ihr lobet euch od. ihr werdet gelobt</i>
<i>фалят</i>	<i>sie loben</i>	<i>фалят съ</i>	<i>sie loben sich od. sie werden gelobt</i>
<i>фалих</i>	<i>ich habe gelobt</i>	<i>фалих съ</i>	<i>ich habe mich gelobt od. ich bin gelobt worden</i>

В дефиницията „един глагол“ се разбира като „деятелната форма на глагола“, наред със „страдателен“ стои понятието „възвратен глагол“ и примерите потвърждават това, че авторите поставят знак за равенство между възвратността и страдателността: срещу спрежението на българския глагол в неговата възвратна форма (*фаля съ*) стои превод на немски, който представя две различни езикови явления: спрежението на немския глагол в неговата възвратна форма в деятелен залог и спрежението на глагола в страдателен залог.

Авторите правят две уточнения⁸³:

„Забележка 1. Всички сложни времена на страдателния глагол (*des leidenden Zeitwortes* – А. А.) могат да се образуват от спомагателния глагол и от производното на глагола прилагателно име; напр. бит (бита, бито), съм, си, йе (й), бити сми, сте, съ и др.

Забележка 2. В българския обаче страдателната форма (*die leidende Form* – А. А.) не се употребява толкова често, а се предпочита съждението да се изрази чрез деятелна форма (*die thätige Form* – А. А.)“ (Cankof 1852: 90).

Дотук всъщност бяха представени двата начина за образуване на страдателния залог – с местоимението *се*, с което се образуват възвратни и страдателни глаголи във всички времена, и със спомагателния глагол (*съм*) и минало страдателно причастие (наречено от авторите *отглаголно прилагателно*), с които се образуват всички сложни времена. Твърдението, че причастнострадателна конструкция образуват само сложните темпорални

⁸³ Важна част от структурата на Цанковата граматиката са *Забележките (Anmerkungen)* към всеки въпрос, тъй като чрез тях той бива представен в детайли.

форми, може да се приеме за слабост в постановките за залога в Цанковата граматика.

След възвратните и страдателните А. и Д. Цанкови представят безличните глаголи, без да ги обвързват със страдателното значение⁸⁴. Ще обърна внимание само на втората част от този въпрос: „Безлични глаголи са [...]. Всеки личен глагол, когато в трето лице единствено число се постави местоимението съ; напр.

казува съ, *man sagt* и т.н.

пише съ, *man schreibt* и т.н.“ (Cankof 1852: 90).

В глаголното изложение авторите отделят специално място на образуването на неличните глаголни форми под заглавие *Von der Bildung der Beiwörter und Hauptwörter von dem Zeitworte* (За образуването на прилагателните и съществителните имена от глагола). Тук са включени миналото страдателно и миналото свършено деятелно причастие, както и отглаголното съществително име. За всяко от тях е уточнено от преходни или от непреходни глаголи се образува. „Прилагателни имена, които са производни на всеки преходен глагол, се образуват по следния начин: ако завършекът на трето лице на аорист на продължаващия (несвършения – А. А.), многократния, свършващия (свършения – А. А.) или еднократния глагол е *а; е, и; я; ъ*, завършекът на прилагателното име е (съответно – А. А.) *ан, ана, ано, ани; ен, ена, ено, ени; ян, яна, яно, яни; ът, ъта, ъто, ъти*; напр. писа, *er hat geschrieben*; писан, *geschrieben*; пече, *er hat gebraten*; печен, *gebraten*; кройи, *er hat zugeschnitten*; кройен, *zugeschnitten*; въртя, *er hat gedreht*; въртян, *gedreht*; ринъ, *er hat geschaufelt*; ринът, *geschaufelt*“ (курсивът е мой – А. А.).

Към това обяснение има забележка, че при някои глаголи, които получават завършеците си директно в аорист, завършекът на прилагателното е *-т (-та, -то,*

⁸⁴ Срв. с: „Безличните глаголи гравитират към единия от двата залога в зависимост от това, каква е общата идея в разкриването на действието при един по-общо изразен и недействителен, неактуален или липсващ субект и недействително граматично лице. Например *мръква, вали* се отнасят към деятелния залог, но днес *ще се работи* в полето, *разбрахме, че е жънато* по нивите, и др. се отнасят към страдателния залог. Присъствието на получател на действието, изразен с граматичното лице на глагола, е силен признак, който характеризира залоговото значение, присъщо и на възвратните глаголи. Към деятелния прибавяме безлично-непреходните, а възвратно-личните, взаимните и непреходните със *се*, косвено-възвратните със *си* и безлично-преходните поставяме към страдателния залог“ (Георгиев 1999: 289).

-*mu*), напр. *би, er hat geschlagen; бим, geschlagen; кри, er hat versteckt; крим, versteckt* (Cankof 1852: 93 – 94).

От краткото изложение на залоговата категория в граматиката на братя Цанкови може да се направят следните изводи, илюстрирани в таблица:

Таблица 3

Залог	Образуване	Примери
деятелна форма	с деятелни глаголи	<i>фаля</i>
страдателна форма	с възвратни/страдателни глаголи	<i>фаля съ</i>
	със спомагателен глагол и отглаголно прилагателно име	<i>бит съм</i>

1. Що се отнася до въпроса морфологична, лексикална или синтактична е тази глаголна характеристика, в обясненията се долавят елементи и от трите типа схващане: двамата автори наричат страдателен ту глагола, което говори за лексикално ниво на страдателното значение, ту според тях формата е страдателна или деятелна, т.е. разбират явлението като морфологично, а така също споменават, че съждението се изразява чрез деятелна форма, което е разгъване на страдателното значение на синтактично ниво.

2. От изложението в Цанковата граматика става ясно, че авторите разбират категорията като двучленна – тя обхваща деятелния и страдателния залог.

3. Цанкови отбелязват и двата начина, по които се образуват страдателните форми в български език.

4. Дватамата братя разясняват образуването на миналото страдателно причастие.

5. Авторите отчитат по-честата употреба на деятелния спрямо страдателния залог в български език. Това е важно уточнение, свързано със същността на залоговата категория, чийто основен и немаркиран член е деятелният залог.

***Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от
Фр. Вимазал***

Определяйки за основна в граматиката си целта читателите да получат практически умения за ползване на български език, Фр. Вимазал съвсем явно търси най-прекия път, по който немскоговорещите да достигнат до природата на непознатите езикови явления. Ето защо при представянето на залога авторът не тръгва от теоретичната страна на въпроса за същността на глаголната категория, а от предаване на българските съответствия на немските страдателни форми. Заглавието на въпроса е *Das Passivum (Страдателният залог)* и в изложението се разглежда единствено образуването на маркирания от днешна гледна точка член на залоговата опозиция: „Немските страдателни форми [...] се предават на български

1. чрез възвратни форми: [...] не се приема;
2. чрез страдателни форми като в немски език: той бил убит [...] или той биде убит“ (Vymazal 1887: 33).

В *Забележка (Anmerkung)* под тази дефиниция е даден примерът *Той се убил*, чийто превод на немски вероятно трябва да послужи за обяснение, че причастието *убил* носи деятелно значение.

Фр. Вимазал вече е разгледал възвратните глаголи в отделен въпрос (вж. Vymazal 1887: 19), според който под *възвратни форми* би трябвало да се разбират глаголите, употребявани с възвратните местоимения *се* и *си*.

Максимално стегнато представени, двете „формули“ за образуване на страдателния залог като цяло отговарят на научната истина. Относно детайлите ще направя следните уточнения.

Дадената за пример форма *бил убит*, както и споменатите по-долу форми *се убил*, *бил избран*, *бил избиран*, *съм бил(а) хвален(а)* показват, че Фр. Вимазал не познава преизказното значение на българския глагол – съвсем в контекста на протичащите в българското езикознание процеси. А „страдателните форми като в немския“ *бил убит* и *биде убит* Фр. Вимазал определя като еднакви не само по залог, но и по време – извод, който е резултат от погрешното

мнение на автора, че в български език синтетичните минали времена са заменени от перфекта (вж. Vymazal 1887: 43).

Вторият компонент от „страдателните форми като в немския“ е представен от автора по следния начин. Формата *убит* се нарича минало страдателно причастие (*passives Particip der Vergangenheit*). В български език то завършва най-често на *-н* и често на *-т*. Тук Фр. Вимазал прави сравнение с формите на немското минало причастие: *geschlagen*, *gemacht*. Той споменава някои завършеци на основата, към които се прибавят окончанията/суфиксите *-н*, *-т*. Това, че авторът илюстрира с примери образуването на минало страдателно от минало свършено деятелно причастие, насочва мисълта към миналата основа на глаголите (*писа-л*, *писан*).

Фр. Вимазал се спира на отношението вид – залог: „Разбира се, страдателните причастия се образуват както от перфективни, така и от имперфективни глаголи, напр.: той бил избран *er wurde (einmal) gewählt*, той бил избиран *er wurde (einigemal) gewählt*“ (Vymazal 1887: 33).

Чешкият автор обвързва образуването на отглаголните съществителни имена с формите на страдателните причастия: според него *писане* идва от *писан*, *питие* – от *пит*, *избиране* – от *избран*, като *избрание* смята за еднократно действие, а *избиране* – за многократно. За посочените като отглаголни съществителни имена (*Verbalsubstantive*) не може да се каже, че се обединят от общото за тази група значение „определени действия“ (Грамматика 1983: 384) и от обичайното образуване от сегашната основа на глагола и наставка *-не*. Все пак споменатата форма *писане* е пример за случаите изключения, когато тези съществителни имена се образуват от аористна основа вместо от сегашна (Грамматика 1983: 384). Същата форма откриваме още в граматиката на братя Цанкови като пример за отглаголно съществително име (*Hauptwörter von dem Zeitworte*), образувано от аористната форма на глагола в 3 л.: *писа* → *писане*, както и формите на отглаголните съществителни *питийе* и *пите*, с които явна връзка има Вимазаловият пример *питие* (Cankof 1852: 94).

Към въпроса за страдателния залог Фр. Вимазал включва и примери на безлични изречения със *се*, без да ги коментира: *Говори се много за вас*.

Ето залога у Фр. Вимазал в таблица и обобщения:

Таблица 4

Залог	Образуване	Примери
деятелен залог		
Passivum	с възвратни форми	<i>не се приема</i>
	със страдателни форми	<i>бил убит/биде убит</i>

1. Авторът не теоретизира, въвеждайки в граматиката си категорията залог, а обяснява образуването на нейния маркиран член – страдателния залог.

2. Под *страдателен залог* той разбира глаголни форми, т.е. според Фр. Вимазал това е езиково явление на морфологично ниво.

3. Фр. Вимазал представя двата начина за образуване на страдателния залог в българския, придържайки се към особеностите на немския пасив.

4. Авторът разяснява образуването и на миналото страдателно причастие.

***Bulgarische Grammatik* (1888) от Фр. Хлеборад**

За разлика от Фр. Вимазал Фр. Хлеборад разпределя частите на речта в отделни глави в своята *Bulgarische Grammatik*. Главата *Das Zeitwort (Глаголът)* започва с кратка дефиниция: „Глаголи са онези думи, чрез които се изразяват понятията за действие или страдание или изобщо едно състояние“ (Chleborad 1888: 113). Както при немските, продължава авторът, така и при българските глаголи се разглеждат преди всичко залогът, видът, наклонението и времето. Тези четири категории Фр. Хлеборад представя в отделни части на главата за глагола като теоретично въведение, последвано от примерна глаголна парадигма в трите спрежения, в двата залога, във всички времена и в трите основни наклонения.

Първа е частта *Die Form (Залогът)*. Залогът е дефиниран така: това е онази форма на глагола, чрез която се изразява дали едно същество върши нещо, или страда, или в какво състояние се намира. Различават се три залога –

действителен (die thätige Form), страдателен (die leidende Form) и среден (die Mittelform).

1. Действителният залог е онази форма, чрез която се изразява, че действието на субекта преминава върху някакъв обект. Този обект може да е друго същество или самият субект, напр. *пчелата събира восък и мед* (Chleborad 1888: 114).

Глаголите, с които се образува действителният залог, се наричат *действителни (thätige)* като произведен на означението на съответния залог термин. Действителните глаголи се разделят на *възвратни* и *взаимни*. Възвратен е например глаголът в изречението *братът ми се облича*, обратно на невъзвратния глагол в изречението *детето играе на двора*. Възвратните глаголи се образуват с помощта на възвратното местоимение *се (ся)*. Взаимните глаголи се образуват със същото местоимение, но с тях се означава действие, което се предава от един субект на друг субект, напр. *децата се бият*.

2. Страдателният залог е онази форма, чрез която се изразява, че субектът сам е обект на чуждо действие, напр. *восък и мед се събират от пчелите*.

Глаголите, с които се образува страдателният залог, се наричат *страдателни (leidende)*. Те също се образуват с възвратното местоимение *се (ся)*, напр. *месо се яде*.

3. Средният залог е онази форма, чрез която се изразява, че субектът извършва нещо, без това негово действие да преминава върху някакъв обект, напр. *детето всеки ден се умива, моли се Богу, учи се и отива в училището*.

Средният залог се образува от *неутрални* глаголи – често също с възвратното местоимение *се (ся)*, напр. *смея се, надея се*.

Би могло да се направи обобщението, че за Фр. Хлеборад критерий за разграничаването на отделните залози е наличието на обект на действието. От една страна са действителният и страдателният залог, при които действието засяга друг обект или самия субект. На тях се противопоставя средният залог, при който липсва обект на действието.

Със *се* могат да се образуват формите и на трите залози. Трябва да се отбележи, че като резултат на Хлеборадовите разсъждения се получава

разграничение между глагола *облича се* и глаголите *смя се, надея се, умива се, моли се, учи се*, защото първият е определен като възвратен, а другите – като неутрални глаголи. Както вече беше уточнено, с възвратните глаголи според автора се образува действителен залог, т.е. действието им пада върху обект, който в случая е самият субект, а с неутралните – среден залог, при който действието на глагола не засяга даден обект. Това би трябвало да означава, че *смя се, надея се, умива се, моли се, учи се* са възвратни глаголи, нямащи транзитивен вариант. Несъстоятелността на тази теза е в това, че *умива се* и *учи се* спадат към типа на възвратния и действителен глагол *облича се*, имащ транзитивен вариант, а не към типа на възвратните нетранзитивни *смя се, надея се, моли се*.

Безличните глаголи също намират място в изложението, но авторът не ги свързва със залога, а смята, че те са по-скоро особен вид наклонение, защото се употребяват само в трето лице единствено число. Затова по-подходящото название за тях би било *третолични глаголи*.

Причастието е включено в класификацията на наклоненията в теоретичното въведение, като е направено разграничение между *причастие (modus transgressivus)* и *прилагателно причастие (participium)*. Към причастието са отнесени примери както на минало деятелно, така и на минало страдателно причастие: *бил; мит*. Като прилагателно причастие са посочени *същият, бившият* и др. (Chleborad 1888: 118 – 119).

В примерното спрежение след теоретичната част информацията за причастието е допълнена под линия: „Прилагателните причастия, които са били образувани някога от причастия на действителния залог, с малки изключения са излезли от употреба. Имало е такива, които са били производни на причастия в сегашно време, и такива, които са били производни на причастия в минало време. От първите все още в употреба са: *бъдещият, вонящият, горящият* [...]. От последните все още се употребяват: *изгнилото (дърво), легналият (кон)*“ (Chleborad 1888: 130).

Става ясно, че авторът разграничава причастието от прилагателното причастие по синтактичните им роли: първото е в предикативна, а второто – в

атрибутивна употреба. Показателно е обаче, че в обяснението си Фр. Хлеборад използва понятията *причастия на действителния залог, причастия в сегашно време и причастия в минало време*, тъй като в граматиката не са уточнени категорично видовете причастия и видовете глаголни форми, които се образуват с тях.

Причастнострадателната форма не е спомената в теоретичното въведение на въпроса за залога на българския глагол, а е включена в примерното спрежение след това. Обяснението непосредствено преди спрежението в страдателен залог гласи: „По правило страдателният залог се образува от формата за действителния с помощта на възвратното местоимение *се* и по изключение, както в немския, с причастието и спомагателния глагол *съм*“ (Chleborad 1888: 136 – 137).

Фр. Хлеборад представя следните времена и наклонения на глагола в страдателен залог:

Таблица 5

Страдателен залог	
Времена	Примери
Изявително наклонение	
настояще време	<i>крит съм</i>
преминало несвършено време	<i>крит бях</i>
преминало свършено време	
преминало неопределено време	<i>крит съм бил</i>
преминало предварително време	<i>крит бях бил</i>
бъдеще определено време	<i>ще съм/бъда крит</i>
бъдеще неопределено време	<i>би ща крит</i>
бъдеще предварително време	<i>ще съм бил крит</i>
Повелително наклонение	
<i>бъди крит, да (нека) бъде крит</i>	
Условно наклонение	
настояще време: просто описателно	<i>крит биввам мога да съм крит</i>
преминало несвършено време: просто описателно	<i>крит биввах можех да съм крит</i>
преминало неопределено време	<i>бил бих крит</i>
бъдеще предварително време	<i>щях да съм/бъда крит</i>

Теоретичното представяне на миналото страдателно причастие авторът прави под линия: „Това е все още запазеното минало причастие, докато сегашното с някои изключения вече не се употребява. Такива изключения са напр.: видим -има -имо *gesehen*, говорим -има -имо *gesprochen*, изменяем -яема -яемо *ausgewechselt*, нарицаем -аема -аемо *genannt* и мн.др.“ (Chleborad 1888: 140).

След парадигмата на страдателните форми, посочени в Таблица 5, авторът предлага примерна парадигма и на *причастието* и *прилагателното причастие*, като тук това е миналото страдателно причастие. Примерите на *причастието* са на нечленуваните форми в трите рода и множествено число (*крит, оран, точен*), а на *прилагателното причастие* – на членуваните форми (*критийт, оранийт, точенийт*).

От изложението на залога у Фр. Хлеборад могат да се оформят следните изводи, онагледени в таблица:

Таблица 6

Залог	Образуване	Примери
действителен залог	с действителни глаголи; те се разделят на <i>възвратни</i> и <i>взаимни</i>	възвратен: <i>братът ми се облича;</i> взаимен: <i>децата се бият</i>
страдателен залог	със страдателни глаголи: те също се образуват с възвратното местоимение <i>се</i>	<i>месо се яде</i>
	с причастieto и спомагателния глагол <i>съм</i>	<i>крит съм</i>
среден залог	с <i>неутрални</i> глаголи	<i>смя се, надея се</i>

1. От една страна, авторът нарича всеки от залозите *форма* на глагола, като от имената на залозите извежда и означенията на глаголите, с които се образуват трите форми. Вследствие на това може да се приеме, че той споделя морфологичното гледище за същността на залоговата категория. От друга страна обаче, разкрива тази същност чрез синтактичното отношение субект – обект.

2. За разлика от предходниците си братя Цанкови и Фр. Вимазал Фр. Хлеборад различава и трети залог – среден.

3. Термините *die thätige Form* и *die leidende Form*, с които назовава действителния и страдателния залог, са използвани преди него и от братя Цанкови.

4. Причастнострадателната форма не е спомената в теоретичната част на въпроса за залога, но цялото ѝ спрежение е разгърнато след това в примерната парадигма на глагола. С изключение на несвойствената за езика форма *крит бях бил* и преизказните форми *крит съм бил* и *ще съм бил крит*, които авторът тълкува съответно като преминало предварително, преминало неопределено и бъдеще предварително време на страдателния залог в изявително наклонение, дефинирането на формите отговаря на днешната представа за членовете на категорията залог.

5. Представена е парадигма на миналото страдателно причастие.

***Bulgarische Grammatik* (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович**

За унгарците А. Щраус и Ем. Дугович може да се предположи, че са познавали граматиката на Фр. Хлеборад и че в своята граматика са се „опрели“ на структурата на Хлеборадовото глаголно изложение и на основната терминология в него (*die thätige Form* и *die leidende Form*). Със сигурност Д. Гаврийски е познавал граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович и на свой ред е възприел от нея идеята за представянето на всички глаголни форми на парадигматичния принцип, т.е. в парадигмите на отделните глаголни категории.

За разлика от Хлеборадовата граматика обаче в тази на двамата унгарски автори теоретичните постановки са сведени до минимум и залогът не е обособен като категория. Подобно на Фр. Вимазал А. Щраус и Ем. Дугович преминават директно към въпроса за образуването на страдателната форма, като обхватът на цялото представяне на залога позволява то да бъде цитирано открай докрай: „Страдателната форма (пасив) на глаголите се образува по два начина:

1. от деятелния глагол посредством възвратното местоимение *се*;
2. от страдателния партицип (причастие) посредством спомагателния глагол *съм* и в този случай страдателната форма притежава и сложни времена“ (Strausz – Dugovich 1895: 108).

Следва парадигмата на причастнострадателните форми:

Таблица 7

Страдателен залог	
Времена	Примери
Изявително наклонение	
минало неопределено време	<i>мит съм</i>
минало предварително време	<i>мит бях</i>
отдавнашно свършено време	<i>бил съм мит</i>
бъдеще определено време	<i>ще съм мит</i>
бъдеще неопределено време	<i>би-ща мит</i>
бъдеще предположително време	<i>ще съм/бъда бил мит</i>
Повелително наклонение	
<i>бъди мит, бъдисти⁸⁵ мити</i>	
Условно наклонение	
настояще време	<i>бивам мит</i>
минало несвършено време	<i>бивах мит</i>
минало неопределено време	<i>мит бил бих</i>
бъдеще време	<i>щях да бъда мит</i>
бъдеще предположително време	<i>щял съм бил да бъда мит</i>

Оптитивът, поясняват авторите, се образува от изявителната форма и думичката *да*.

Дефиницията на страдателните форми обаче поражда следния въпрос: след като според авторите причастнострадателната форма „притежава и сложни времена“, това означава ли, че с възвратнострадателната се образуват само прости времена? Примерна парадигма на възвратнострадателното спрежение няма и отговорът остава неизвестен. От своя страна парадигмата на причастнострадателната форма не включва прости времена в изявително наклонение, а дефиницията създава впечатление, че има такива.

⁸⁵ По всяка вероятност формата *бъдите* (вм. *бъдете*) не е от техническите, а от правописните грешки, допуснати в граматиката.

Наличието на преизказни форми и формата *иях да -а* в парадигмата е обусловено от времето на създаване на граматиката и е обсъдено в главата за наклонението в дисертацията.

Изложението продължава с въпроса за безличните глаголи. Под заглавието *Unpersönliche Zeitwörter. – Безлични глаголи* четем: „Ние различаваме два вида безлични глаголи. Такива, които притежават само трето лице единствено число. Тези глаголи справедливо се наричат от някои езиковеди *еднолични глаголи* (глаголи, които имат само едно лице) или *третолични глаголи* (глаголи в трето лице). Напр. *вали*“ (курсивът е мой – А. А.). „Българският език обаче освен тези глаголи в трето лице притежава и същински безлични глаголи. Всъщност и те са в трето лице на отделните глаголи; причастията в среден род обаче се отнасят към лице само тогава, когато са свързани с лични местоимения в датив и с възвратното местоимение *се*“ (Strausz – Dugovich 1895: 112). И това теоретично представяне авторите подкрепят с примерна парадигма на спрежението (*спи ми се, спеше ми се* и т.н.). От тези дефиниции се вижда, че авторите не свързват безличните глаголи със страдателния залог.

А. Щраус и Ем. Дугович включват в граматиката си и въпроса *Zustandsbestimmungen. – Страдателно причастие*. Според тях това са определения на състоянието (*Zustandsbestimmungen*), образувани от деятелни глаголи, на чиято минала форма за трето лице е добавен суфикс *-н* или *-т*, напр. *орах* → *ора* → *оран*; *мих* → *ми* → *мит*. Към тази дефиниция в граматиката има и някои разяснения от фонетичен характер (Strausz – Dugovich 1895: 97 – 98).

Въпроса за страдателното причастие авторите завършват със следната забележка: „Освен това определение на състоянието (*Zustandsbestimmung* – А. А.) деятелните глаголи образуват и още едно, което българските учители по езика причисляват към прилагателните имена. Окончанието на това определение на състоянието е *м*“. Например: *гоним, гонима, гонимо, гоними; любим, любима, любимо, любими; носим, носима, носимо, носими*.

Обобщенията ми върху залога в граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович, онагледени в таблица, са следните:

Таблица 8

Залог	Образуване	Примери
деятелна форма		
страдателна форма (Passiv)	с деятелни глаголи и възвратното местоимение <i>се</i>	
	със страдателното причастие и спомагателния глагол <i>съм</i>	<i>мит съм</i>

1. В изложението за глагола не са обособени групи глаголи според залога, който се образува с тях. Глаголът в страдателен залог е наречен *страдателна форма*. Страдателната форма е образувана от деятелен глагол, но логиката на цялото представяне на категорията насочва към предположението, че авторите имат предвид не отделна група деятелни глаголи, а деятелна форма на глагола. Синтактичните отношения, свързани със залога, не са разгледани. Всичко това оформя извода, че според А. Щраус и Ем. Дугович залогът е морфологична категория.

2. Авторите различават установените днес два залога в български език – деятелен и страдателен. Макар деятелният да не се споменава в граматиката, в контекста на образуването на страдателния са употребени двата познати термина *деятелен глагол* и *страдателна форма*.

3. Страдателният залог е представен с установените днес два начина на образуване.

4. И тези двама автори не достигат до идеята за омонимни страдателни форми при различните времена и попълват парадигмата с форми от друг категориален характер – това са преизказните *бил съм мит* и *ще съм/бъда бил мит* в изявително наклонение и *мит бил бих* и *щял съм бил да бъда мит* в условно наклонение. В парадигмата липсват формите за простите времена – сегашно, минало свършено и минало несвършено.

5. Двамата автори представят сравнително изчерпателно българските причастия – в граматиката са разгледани сегашното деятелно, миналото свършено и несвършено деятелно, миналото страдателно, както и вече включеното в категорията на прилагателните имена сегашно страдателно

причастие. Страдателните причастия авторите наричат *определения на състоянието*.

Българските граматики на немски език от втората половина на XIX в. разкриват сравнително единна концепция за залога на глагола: с изключение на Фр. Хлеборад, който обособява и среден залог, останалите автори различават деятелен и страдателен залог на българския глагол, като страдателният е представен с установените днес два начина на образуване – с формант *се* и с конструкция от страдателно причастие и спомагателен глагол. Като цяло се налага мнението за морфологичния характер на категорията.

2. Граматиките от първата половина на XX век

Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд

Залогът у Г. Вайганд не е обособен като категория в глаголното изложение, а е включен под заглавие *Bildung des Passivs (Образуване на пасива)* в главата *Wortbildung durch Suffixe (Словообразуване чрез наставки)* веднага след въпроса за образуването на миналото страдателно причастие, както и под формата на правила на различни места в граматиката⁸⁶.

Прегледът на залога във Вайгандовия труд трябва да започне с уточнението, че сред начините на глаголното действие авторът нарежда деятелния залог, страдателния залог и възвратния залог (глагол): „Към начините на действието принадлежат и актив, пасив и рефлексив“; „ингресив, ефектив, перфектив, имперфектив, итератив, моментен, дуратив, актив, пасив, рефлексив и т.н.“ (Weigand 1907: 94; 1917: 104). Освен че тук е съвсем ясно преплитането на категориите залог и вид на глагола (всъщност – начини на действието), налице е едно понятие, чието съдържание не позволява еднозначно тълкуване – *рефлексив*.

⁸⁶ Нека си припомним заключението на Б. Вълчев, че залогът във възрожденските ни граматики е базисна характеристика, предхождаща представянето на глаголните категории.

От една страна, понятието *рефлексив* (*Reflexiv*) може да бъде възприето като название на т.нар. възвратно-среден (или медиален) залог, т.е. може да се приеме, че немският учен различава три грамемии на залоговата категория. Изложението на въпроса като цяло обаче не създава представа за залога като тричленна опозиция, затова, от друга страна, е по-вероятно под *рефлексив* авторът да разбира възвратнострадателните форми като форми за изразяване на страдателния залог, каквито са и причастнострадателните форми.

От трета страна, с *рефлексив* авторът назовава възвратните глаголи – това се разбира от следното твърдение: „Рефлексивите също образуват това причастие (сегашно деятелно – А. А.) *уча се* studiere, *учащата се* *младеж* die studierende Jugend“ (подчертаването и курсивът са мои – А. А.) (Weigand 1907: 68; 1917: 76).

От четвърта страна, с термина *рефлексив* в началото на граматиката са означени възвратните местоимения: *себе, на себе (на себе си), си* (дателен падеж); *себе (себе се), се* (винителен падеж) (Weigand 1907: 40) и *себе, на себе (на себе си); си* (дателен падеж), *се* (винителен падеж) (Weigand 1917: 44).

В граматиката не се говори за връзка между безличните глаголи и страдателния залог. Примерите *вижда се, знае се* авторът превежда на немски език с деятелни форми с възвратното и с неопределителното местоимение *man* (Weigand 1907: 40; 1917: 45).

В началото на въпроса за образуването на пасива авторът уточнява, че в българските народни говори немският пасив се предава с изрази в актив, а така също и с рефлексив, но все пак може да се употреби и минало страдателно причастие (*Part. Perf. Passivi*) в съчетание със спомагателния глагол *съм*. Обясненията са илюстрирани с парадигмата на българския пасив заедно с немските му съответствия (Weigand 1907: 70 – 72; 1917: 79 – 80). С една корекция и две допълнения спрямо първото издание на граматиката темпоралните пасивни форми във второто издание са следните:

Таблица 9

Страдателен залог

Времена	Примери
Изявително наклонение	
Präsens	<i>избран съм (ich bin erwählt)</i> <i>избиран бивам (ich werde erwählt)</i>
Imperfekt	<i>избран бях (ich war erwählt)</i> <i>избиран бивах (ich wurde (öfters) erwählt)</i>
Aorist	<i>избран бидох (ich wurde (einmal) erwählt)</i>
Perfekt	<i>избран съм бил (ich soll erwählt worden sein)</i> <i>избиран съм бивал (ich soll öfters erwählt worden sein)</i>
Plusquamperfekt	<i>избран бях бил (ich war erwählt worden)</i>
Futurum	<i>ще съм избран (ich werde wohl erwählt sein)</i> <i>ще бъда избран (ich werde erwählt werden)</i>
Условно наклонение	
Konditionalis	<i>избран бих бил (ich würde erwählt werden/ ich wäre erwählt worden)</i> <i>цях да бъда избран (ich würde erwählt werden)</i>

Тази парадигма води до следните разсъждения:

1. От таблицата се разбира, че според Г. Вайганд на немския процесуален пасив съответства българската форма с *бивам* и минало страдателно причастие на имперфективен глагол, а на статалния пасив – форма със *съм* и причастие на перфективен глагол, като такова двуделение на формите се наблюдава в **презенс**, **имперфект** и **перфект**. Връзката с глаголният вид подсказва и употребата на думите *öfters* (*често*) и *einmal* (*веднъж*) в преводите на немски съответно на имперфектната, перфектната и на аористната форма.

Главата за глагола в граматиката завършва с преглед на неправилните глаголи, богато допълнен във второто издание. В този преглед за българско съответствие на немския глагол *sein* (*съм*) е посочен глаголът *съм*, а на *werden* (*ставам* (*някакъв*)) – глаголите *бивам* и *ставам*, както и перфективните *бъда* и *стана*. Формата *бидох* е определена за **аорист** на *бъда* (Weigand 1907: 137; 1917: 163).

2. Вероятно разликата между залоговите форми за **имперфект**, **аорист** и **плюсquamперфект** е умишлено търсена, затова в примерите участват различни спомагателни глаголи. В аорист и плюсquamперфект са посочени примери с причастие само на перфективен глагол, а немските им съответствия са на процесуален пасив.

3. Формите *избран съм бил* и *избиран съм бивал*, които са определени за **перфект**, всъщност не са индикативни. От една страна, авторът цели да открие отделна залогова форма за всяко време и така той съставя парадигма, която включва несъществуваща форма за плусквамперфект и модални форми за перфект. От друга страна, концепцията на Г. Вайганд за преизказността/конклузивността представлява един съвсем ранен етап в изследванията по въпроса – според немския учен несвидетелността е една от характеристиките на българския перфект. Преводът на немски е в подкрепа на предположението, че във формите за пасив перфект авторът долавя преизказване – немската форма представлява пасив перфект в съчетание с глагола *sollen* (*трябва*) в т.нар. субективна употреба, с която се отбелязва предаване на чужди думи: *избран съм бил* = *ich soll erwählt worden sein* ≈ *казват, че съм избран*.

4. Формата *избран бях бил* за **плусквамперфект** е включена само във второто издание на граматиката. Както отбелязах по-горе, формата е изкуствено създадена от немския учен, т.е. не е част от българската глаголна парадигма. Трябва да се отбележи, че в същото издание за функция на българския плусквамперфект е определено означаването на *отдавна минало действие* (Weigand 1917: 143), докато в българските граматики чак до 40-те години на XX в. формите с *бил* се дефинират като *отдавна минало време*.

5. При формата за **футурум** с *бъда* се наблюдава колебание в избора на основния глагол: в първото издание на граматиката причастието е *избиран*, а цялата форма е *ще бъда избиран*. Във второто издание авторът е заменил имперфективния глагол с перфективен: *ще бъда избран*. Тази замяна най-вероятно е свързана с Вайгандовите разсъждения върху вида на глагола: в бъдеще време перфективната форма естествено преобладава, тъй като в повечето случаи се мисли за в бъдеще започващи или завършени, т.е. перфективни действия, но все пак и имперфективната форма се среща достатъчно често и бъдещността и перфективността не трябва се считат за взаимносвързани понятия (Weigand 1907: 99; 1917: 110).

6. Парадигмата на пасива включва и формата за **кондиционалис** *избран бих бил*, а второто издание на граматиката е допълнено с формата *щях да -а*,

считана по традиция за условна: *щях да бъда избран*. Третата условна форма – синтетичната, Г. Вайганд отнася към наклонението евентуалис.

Изложението за българския страдателен залог продължава с още няколко разяснения.

На немското неопределително местоимение *man* в български език съответства рефлексив, форма за 2 л. ед. ч. или за 3 л. мн. ч.: *чува се* (*es wird gehört, man hört*), *какво да правим?* (*was soll man da machen?*) *казват, че...* (*sie sagen, man sagt, daß...*).

Авторът обръща внимание и на словоредните особености: неудареният спомагателен глагол *съм, бях, бих* никога не стои в началото на изречението, а следва дума с ударение, напр. (перфект) *аз съм бил изпратен; когато съм бил изпратен; бил съм изпратен; изпратен съм бил*, но не: *съм бил изпратен*.

Г. Вайганд дава примери на следните видове форми.

Въпросителни форми – *изпратен ли съм бил/бил ли съм изпратен, кога съм бил изпратен (изпращан), аз бих ли бил изпратен/изпратен ли бих бил?*

Отрицателни форми – *не съм бил изпратен, той не [е] бил изпратен, ние не бяхме били изпратени*, вие не бихте били изпратени*.

Въпросително-отрицателни форми – *не съм ли бил изпратен, не сме ли били изпратени, нали съм бил изпратен* (питащият вярва, но иска да чуе потвърждение от страна на питаня), *нали сме били изпратени, не биха ли били изпратени, нали биха били изпратени?*

Във второто издание на граматиката при представянето на условното наклонение авторът прави разграничение между формите в актив и в пасив и значително разширява въпроса. Първо представя спрежението на формите в актив за кондиционалис I *писал бих* и за кондиционалис II *писал бил бих*. След това посочва формата за двата кондиционалиса в пасив *бил бих награден*. Г. Вайганд определя формата *щях да пиша* за втори начин за образуване на кондиционалис и към спрежението на тази форма в актив във второто издание на граматиката добавя спрежението на съответствието ѝ в пасив *щях да бъда избран* (Weigand 1917: 147 – 148).

Образуването на миналото страдателно причастие авторът обяснява по следния начин.

В повечето случаи то завършва на *-н*, но има известен брой причастия, които завършват на *-т*. Формата се образува от аорист, като завършекът *-ах* се преобразува в *-ан*, а *-ях*, *-ох*, *-их* – в *-ен*. По-рядко причастията се извеждат от имперфект. Например:

пращам → *пратих* (аорист) → *пратен*; *пращах* (имперфект) → *пращан* (често)

дам → *дадох* (аорист) → *даден*; *давах* (имперфект) → *даван* (често)

пиша → *писах* (аорист) → *писан*

река (реча) → *рекох* (аорист) → *речен*

От първите два примера, както и от самото изложение на въпроса за глаголният вид в граматиката се разбира, че Г. Вайганд не поставя ясна граница между темпоралните грамемии за аорист и имперфект и видовете за перфектив и имперфектив и счита глаголите от една видова двойка за перфективна (*пратих*) и имперфективна форма (*пращах*) на един и същ глагол (*пращам*), а не за отделни лексеми (*пратя*, *пращам*).

Авторът уточнява, че често причастията стават обикновени прилагателни: *учен*, *солен*. Както и причастията, завършващи на *-т*: *закрит* (*закривам*), *чут* (*чувам*), *проклет* (*проклевам*). Той различава и такива с „глаголно значение“: *снемам* → *снет*, *приемам* → *приет*. Това, че Г. Вайганд счита тези причастия за изведени от посочените глаголи, и следващото правило потвърждават извода, че според него глаголите образуват видови форми:

„Глаголите, които **образуват форма** на *-на*, имат към нея минало страдателно причастие на *-нат*: *вдигам*, *вдигна erhebe* *вдигнат*; *срещам*, *срещна beegene* *срещнат*; *смятам*, *сметна rechnen* *сметнат* etc.“ (подчертаването и курсивът са мои – А. А.) (Weigand 1907: 70; 1917: 79).

Според Г. Вайганд е естествено миналото страдателно причастие да се образува от перфективна форма, тъй като с него се означава завършено, т.е. перфективно действие; въпреки това е възможна употребата и на имперфективната форма, при което значението е итеративно (*пращан беше* = *er*

pfl egte geschick t zu werden) или в презенс пасив чрез съчетание с *бивам* се изразява още продължаващо в настоящето страдателно действие (*пращан бивам* = *ich werde geschick t*, срещу което е перфективният презенс *изпратен съм* = *ich bin geschick t (worden)*) (Weigand 1907: 100; 1917: 111 – 112).

Прегледът на залога в граматиката на Г. Вайганд може да бъде завършен със следните обобщения и таблица:

Таблица 10

Залог	Образуване	Примери
Aktiv		<i>писал бих</i>
Passiv	с възвратни глаголи (Reflexiv)	<i>чува се</i>
	с миналото страдателно причастие в съчетание със спомагателния глагол <i>съм</i>	<i>избран съм</i>

1. Г. Вайганд не нарича залога *форма*, но не го обвързва с определени видове глаголи, не обсъжда и залоговите отношения от синтактична гледна точка и можем да обобщим, че той разбира категорията като морфологична.

2. Авторът представя българската залогова категория с две грамем: актив и пасив.

3. Той уточнява, че в говоримия език се предпочитат деятелните и възвратнострадателните форми.

4. В граматиката е използвано понятието рефлексив, под което се разбират най-вече възвратнострадателните форми. Г. Вайганд обръща специално внимание на образуването на миналото страдателно причастие и на причастнострадателните форми, като обвързва употребата на формите с вида на глагола.

5. Това, че немският учен представя цялата парадигма на причастнострадателните форми, е предимство на граматиката, но в стремежа си да посочи отделна страдателна форма за всяко време, той разширява парадигмата с една неиндикативна форма за пасив перфект и една изкуствено създадена за пасив плусквамперфект, а останалите форми образува с различни спомагателни глаголи и това създава погрешна представа за многообразие на страдателните грамем.

6. Пресичането на категориите залог и вид на глагола също води до изкуствено увеличаване на броя на формите в причастнострадателната парадигма, за което допринася езиковото съзнание на автора, обвързано с особеностите на немския език: родният език на Г. Вайганд не разполага с категорията вид на глагола и една от „компенсациите“ в изразяването на видовите отношения е развиването на двата вида форми за пасив – процесуални и статални. На двата вида немски пасив, при които, трябва да се отбележи, няма омонимни форми за различни времена както в българския език, авторът търси български съответствия и изгражда по-богата парадигма от реално съществуващата в езика.

***Bulgarische Konversations-Grammatik* (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски**

Въпросът за залога в граматиката на Д. Гаврийски е обхванат от едно изречение и два примера към него и представлява *Забележка (Anmerkung)* в по-дребен шрифт след примерното спрежение в презенс на възвратния глагол *мия се*. Забележката е следната: „Возвратният глагол както много непреходни глаголи се употребява най-вече за описателно изразяване на пасив, напр.:

Що се върши там? Was geschieht dort, d. h. was wird dort gemacht?

Той се опопил er machte sich zum Popen, d. h. er wurde Pope“ (Gawriysky 1910: 55; 1923: 62; 1940: 64).

Доста по-нататък в граматиката се намира въпросът за миналото страдателно причастие: *Das Partizipium, Perfektum, Passivum* (във 2. изд. *Das Partizipium Perfekti Passivi*; в 3 изд. *Das Mittelwort der Vergangenheit des Passivs*). В първото издание на граматиката правилото гласи, че причастията се образуват, като на миналата форма за трето лице се добавя суфикс *-н* или *-т*, напр. : *ора* → *оран*, *ми* → *мит* и др. Във второто издание съждението е коригирано: окончанието *-ан* се добавя към миналата форма за първо лице на мястото на *-ах*, напр.: *орах* → *оран*, *носих* → *носен* и др. Окончанията *-ѣх*, *-ох*, *-их* се променят в *-ен*. В третото издание също е налице промяна: окончанието *-ан*, *-ен*, *-ан* заема

мястото на *-ах*, *-их*, *-ах* за миналата форма в първо лице, напр.: *орах* → *оран*, *носих* → *носен* и др.

Правилото е последвано от четири забележки в първото издание, втората забележка от които е изключена от следващите две издания:

Забележка 1. Минало страдателно причастие със суфикс *-н* образуват онези глаголи, чиято минала форма за трето лице се образува с *-а*, *-я*, *-е* или ятова гласна.

Забележка 2. Глаголите от второ спрежение образуват причастията със суфикс *-н*, като окончанието *-и* за трето лице единствено число минало време се промени в *-е*.

Забележка 3. Със суфикс *-т* образуват причастията глаголите, чиято минала форма за трето лице единствено число съвпада с корена. Изключение: *жъна* → *жънат*.

Забележка 4. Освен глаголи в трето лице (*вали*) в български език има и същински безлични глаголи, напр.: *спи ми се*, *яде ми се*, *жадно ми е* (срв. Gawriysky 1910: 116; 1923: 115 – 116 и 1940: 116).

Последната забележка, четвъртата, няма отношение към образуването на миналото страдателно причастие и на поставянето ѝ на това място би могло да се погледне като на връзка, която авторът прави между страдателния залог и безличните глаголи. Всякакви постановки обаче както за такава връзка, така и изобщо за категорията залог липсват. И друга връзка трябва да отбележим по отношение на казаното за безличните глаголи – между граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович и тази на Д. Гаврийски⁸⁷. На няколко места в настоящата дисертация са посочени примери за това, че българският автор не само следва отделни постановки на двамата унгарци, но и дословно предава тези постановки в граматиката си.

По-нататък в граматиката под заглавие *Unpersönliche Zeitwörter (Безлични глаголи)* е представена темпоралната парадигма на формата *спи ми се* след

⁸⁷ Срв. „Die bulgarische Sprache besitzt jedoch ausser diesen Zeitwörtern der dritten Person auch eigentliche unpersönliche Zeitwörter [...] *спи ми се* *ich bin schläfrig*“ (Strausz – Dugovich 1895: 112) и „Außer den Zeitwörtern der dritten Person (es friert, es regnet usw.) besitzt die bulgarische Sprache auch eigentliche unpersönliche Zeitwörter, z. B.: *спи ми се* *ich bin schläfrig*“ (Gawriysky 1910: 116; 1923: 116; 1940: 116).

уводните думи, че глаголите от трето лице (в 3 изд. – безлични) се спрягат според съответното трето спрежение и че същинските безлични глаголи имат следното специално спрежение (Gawriysky 1910: 241 – 243; 1923: 222 – 224; 1940: 217 – 218). Съпоставката между спрежението в граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович (Strausz – Dugovich 1895: 112 – 115) и това в най-близкото до нея първо издание на граматиката на Д. Гаврийски (Gawriysky 1910: 241 – 243) показва много малко различие в схващанията, което се свежда почти изцяло до включването на третоличния спомагателен глагол в отделните форми:

Таблица 11

Времена	А. Щраус и Ем. Дугович	Д. Гаврийски
сегашно време	<i>спи ми се</i>	
минало несвършено време	<i>спеше ми се</i>	
минало свършено време	<i>спало ми се</i>	
свършено неопределено време	<i>спало ми се е</i>	
несвършено неопределено време	<i>спяло ми се е</i>	
отдавна свършено време	<i>спало ми се е било</i>	<i>спало ми се било</i>
отдавна несвършено време	<i>спяло ми се е било</i>	<i>спяло ми се било</i>
бъдеще определено време	<i>ще ми се спи</i>	
бъдеще неопределено време	<i>спало ще ми се</i>	<i>спа ще ми се</i>
бъдеще предположително време	<i>ще ми се е спало</i>	
минало неопределено време в условно наклонение	<i>спало ми се би</i>	
бъдеще определено време в условно наклонение	<i>щеше⁸⁸ да ми се спи</i>	
бъдеще предположително време в условно наклонение	<i>щяло е било да⁸⁹ ми се спи</i>	<i>щяло било да ми се спи</i>

Липсата на обяснения в граматиката, прякосвързани със залога на глагола, дава възможност за таблично представяне на категорията у Д. Гаврийски⁹⁰, което

⁸⁸ Формата у А. Щраус и Ем. Дугович всъщност е *щете да ми се спи*, но тъй като такава форма е лишена от смисъл, а граматиката се характеризира с много технически (и правописни) грешки, допускам, че авторите са имали предвид формата *щеше да ми се спи*.

⁸⁹ Частицата *да* е добавена от мене, тъй като без нея формата е видимо незавършена и най-вероятно и това е случай на допусната техническа грешка в граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович.

⁹⁰ За сравнение, в граматиката на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев (1939) залозите са *действителен* и *страдателен*, като страдателният се образува по двата установени начина: *аз се наказвам* и *аз съм наказван*. Глаголите биват *преходни* (*хваля*), *непреходни* (*плача*), *възвратни* (*чеша се*, *помагам си*), *средни* (*осмелявам се*) (Младенов – Попвасилев 1939: 298 – 299).

се основава предимно на лични умозакljučения. Аз бих направила следните изводи:

Таблица 12

Залог	Образуване	Примери
(Aktiv)		
Passiv	с възвратни глаголи	<i>върши се</i>
	с миналото страдателно причастие (и спомагателния глагол <i>съм</i>)	<i>оран (съм)</i>

1. Единствените термини, свързани със залога, които Д. Гаврийски използва, са Passiv и Partizipium Perfekti Passivi. Ако се има предвид това, че в немското езикознание с тях се отбелязват глаголни форми, може да се предположи, че според автора залогът е морфологична категория.

2. В граматиката, от една страна, е споменато, че с възвратните глаголи се образува описателен пасив, от друга страна, сравнително подробно е представено образуването на миналото страдателно причастие, следователно авторът познава двата начина на образуване на страдателния залог.

3. Поради липсата на всякаква информация за трети вид залог, може да се направи заключението, че Д. Гаврийски различава освен споменатия в граматиката пасив и неговия опозиционен партньор – актив.

4. В граматиката е обърнато специално внимание на миналото страдателно причастие.

Въпросът за залога не показва нови постановки в българските граматики на немски език от началото на XX в. спрямо тези в граматиките от втората половина на XIX в. Различията в най-общ план се състоят в степента на задълбоченост при представянето на категорията и в това отношение може да се каже, че на залоговите форми Д. Гаврийски обръща най-малко внимание в сравнение както с описанието на другите глаголни категории в граматиката си, така и с описанието на залога в предходните български граматики на немски език.

II. Вид на глагола

Из описанието на категорията по време на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.

За вида на глагола, „една от най-абстрактните граматически категории“ (Вълчев 2008: 463), е било нужно повече време да намери своето независимо място сред останалите глаголни категории. Проблематиката на категорията вид на глагола „си остава все още загадъчна и спорна. Твърде спорен е например въпросът за категориалната характеристика на глаголния вид, който на практика се свежда до това, дали трябва да се приемат видови форми, или глаголи от свършен и от несвършен вид. В първия случай категорията ще бъде морфологична, а във втория – лексикално-граматична“, казва Ив. Куцаров, който разглежда вида сред лексикално-граматическите категории, т.е. приема тезата за наличието на глаголи от свършен и от несвършен вид, а не на свършени и несвършени форми. „По традиция в българската граматична литература се говори за глаголи (а не за форми на глагола) от свършен и от несвършен вид“ (Куцаров 2007: 523); „видът на глагола в съвременния български език не е морфологична категория“ (Куцаров 2007: 529).

Дефинирани като „семантично-словообразователни групировки от глаголи, свързани помежду си със семантична близост, произтичаща от общност в начина на протичане на действието“ (Грамматика 1983: 283), начините на глаголното действие стоят в най-тясна връзка с категорията вид на глагола, „която показва начина, по който протича глаголното действие по отношение на признака цялостност на действието“ (Грамматика 1983: 258). Поради близостта си двете категории дълго са се преплитали в описанието на езика. Те обаче представят отделни страни от характера на протичане на действието и освен това, докато видът на глагола е двучленна граматическа категория, разполагаща със собствена парадигма, начинът на глаголното действие е по-скоро лексикална характеристика, която не е свързана с толкова стройна система от форми.

В миналото в славянското езикознание често различните начини са се представяли като подгрупи на видовете, като се е придавало особено значение на итеративната група. Такова е схващането по въпроса на Фр. Миклошич, на В. Ягич, на чешкия славист В. Вондрак. От немските учени идеята за двудялбата на славянските глаголи на перфективни и имперфективни застъпват Хербиг и Бьоме. В своята граматика на старобългарския език, чието трето издание излиза от печат през 1919 г., А. Лескин обособява три главни Aktionsarten (начини на глаголното действие) на славянските глаголи: перфективен, имперфективен и итеративен (Koschmieder 1979: 179). Е. Кошмидер обобщава, че относно оформения брой на глаголните видове учените се делят на две групи, по-голямата от които различава перфективен и имперфективен вид на глагола, а другата – перфективен, имперфективен и итеративен вид. Относно значението на видовете се наблюдава по-единно развитие в науката: имперфективността представя действието като незавършено, протичащо в момента, а перфективността го представя като завършено, като резултат (Koschmieder 1979: 180).

Съвременник на Г. Вайганд и един от основоположниците⁹¹ на младограматическата школа в същия университет – в Лайпциг, Х. Паул публикува петтомната *Deutsche Grammatik, 1916 – 1920* – образец на граматическо описание по силно развития по това време сравнително-исторически метод и за моето изследване ценен ориентир за състоянието на интересуващите ме въпроси в немското езикознание в годините от втората фаза на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. Вторият том на Пауловата граматика – *Deutsche Grammatik. B. II. Flexionslehre. Halle, 1917* – излиза от печат в годината на второто издание на Вайгандовата граматика. В своя труд Х. Паул разглежда категорията начин на действието (Aktionsart). Според него в германския език се различават *перфективен* и *имперфективен* начин на действието – понятия, заети от славянската граматика. Глаголът е имперфективен, когато отразява действието в неговата продължителност, и

⁹¹ За начало на младограматическата школа се считат преди всичко *Prinzipien der Sprachgeschichte, 1880* (*Принципи на езиковата история*) на Х. Паул (Bußmann 1983: 225 – 226).

перфективен, когато отразява начален или краен момент от действието. Някои глаголи могат да са и перфективни, и имперфективни, други – да са от единия вид, като преходът от единия към другия се осъществява лесно. Х. Паул отбелязва за естествено това, че се образуват двойки от глаголите с общо значение и различен начин на действието и че чрез префиксация на имперфективния глагол може да се образува съответният му перфективен (Paul 1920: 65 – 66).

Ще споделя и мнението на Ото Менсинг, автор на практическа, но придържаща се към историческия метод средношколска граматика на немския език също от началото на XX в. – нейното първо издание е от 1903 г. В тази граматика се казва, че в немския е непознато делението на действието на *продължаващо* (*dauernde*) или на *състоянието* (*zuständliche*) и на *започващо* (*beginnende*) или на *настъпващо* (*eintretende*), за което в други езици се употребяват различни времена (лат. Imperfekt и Perfekt, фр. Imparfait и Passe défini, гр. Imperfekt и Aorist). В немски език тази разлика се постига изкуствено, тъй като липсва естественото чувство за нея, и опитите да се установи разграничението на двата вида темпорални форми са неуспешни (Mensing 1932: 15).

Н. Нюблер отбелязва, че темата за начините на глаголното действие не спира да се появява в езиковедската литература и че значението на термина се оспорва от самото му въвеждане. Първоначално терминът се е употребявал като синоним на „вид“, но след разграничаването на вида и начините на глаголното действие (1908) в славистиката се налага ново схващане по въпроса: докато с вида се означава граматическа категория, която почива на бинарното противопоставяне на имперфективните и перфективните глаголи, то начините на глаголното действие са лексикална категория, която се основава на определени характеристики от лексикалната семантика. Именно едновременното действие на двете категории хвърля светлина върху разглежданото езиково явление (Nübler 1996: 47).

Разграничаването на вида и начина на глаголното действие за първи път прави шведският славист и полонист С. Агрел в дисертацията си *Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitworte. Ein Beitrag zum Studium der*

indogermanischen Präverbia und ihrer Bedeutungsfunktionen. Lund, 1908 (Изменение по вид и образуване на начина на действието при полския глагол. Принос към изследването на индоевропейските представи и на функциите на техните значения), посветена на полския префигиран глагол (Иванова 1974: 5; Nübler 1996: 47)⁹². Авторът разяснява, че често от един непрефигиран имперфективен глагол се образуват няколко префигирани глагола, изглеждащи синоними, но те не са абсолютни синоними, а изразяват различни лексикални оттенъци, които се губят при превода на неславянски език. Само един от тези глаголи е истинското видово съответствие на непрефигирания изходен глагол, останалите представляват различни начини на глаголното действие. Така С. Агрел установява, че за разлика от вида начините на глаголното действие не са граматическа категория, а изразяват разлики в значението, следователно са от сферата на лексикалната семантика (Nübler 1996: 48).

С. Агрел различава два глаголни вида, чието немско означение е *Aspekte*, и ясно ги разграничава от начините – *Aktionsarten*. Според него може да се каже, че видът е перспективата, от която се гледа на действието, а начинът показва как се извършва то (Koschmieder 1979: 178).

Е. Кошмидер споделя схващанията си за вида и начините на глаголното действие в края на 20-те години на XX в. и аз ще резюмирам основните моменти в разсъжденията му, тъй като те могат да се приемат за илюстрация на положенията в немската аспектология в зрелия период на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.

Според Е. Кошмидер в перфективен и имперфективен вид славянските езици притежават граматически категории, които трябва да покажат дали изказаното действие се разбира като завършено, или като незавършено. Чрез перфективността действието се представя в неговата завършеност, в неговия резултат, а чрез имперфективността – в неговото развитие, в неговата продължителност. Т.е. става дума за разлики в глаголното значение, каквито могат да се открият и в немски език (Koschmieder 1979: 166 – 167). Тези две

⁹² Срв. „... Die deutschen Sprachwissenschaftler als erste *Aspekt* und *Aktionsart* unterschieden haben“ (Feuillet 1983: 66).

категории се оформят, като към непрефигираните имперфективни глаголи се образуват перфективни чрез префигиране и по-рядко чрез преобразуването на глаголите в глаголи от определен клас (разред) според класификацията на глаголните корени и обратно, като от префигираните или непрефигираните перфективни глаголи се образуват имперфективни чрез преобразуването им в глаголи от итеративния клас.

Изясняването на въпроса за понятието вид на глагола според Е. Кошмидер е свързано до голяма степен със значението и броя на глаголните видове. Той подлага на прецизен анализ единността на критерия, по който се обособяват отделните глаголни видове, и стига до извода, че те са два – перфективен и имперфективен. Тези два вида се разграничават ясно един от друг, защото перфективният глагол не може да бъде в същото време и имперфективен, както и обратно (Koschmieder 1979: 191). Що се отнася до итеративните глаголи, те са важна група, която обаче не може да се приеме за трети глаголен вид, тъй като има както перфективни итеративни, така и имперфективни итеративни глаголи, т.е. итеративността не е противопоставена на перфективността и имперфективността по същия критерий, по който се противопоставят помежду си перфективността и имперфективността. „Следователно итеративните глаголи не представляват един от глаголните видове (Aspekte), а са една от различните категории, които касаят значението и са обединени под названието „начини на глаголното действие“ (Aktionsarten)“ (Koschmieder 1979: 192; Nübler 1996: 49). От това се разбира, че не само префигирането, а и суфигирането трябва да се приеме за формално средство за образуването на начините на действието. „Това означава ново немаловажно разширяване на понятието начини на действието в славистиката“ (Nübler 1996: 49).

Всичките девет времена в българския език имат форми за двата вида, така че фактически се реализират 18-те потенциални темпорално-аспектуални комбинации. Категорията вид се е развила много по-последователно в български език, отколкото в другите славянски езици. Почти неограничените възможности за образуване на имперфективи поставя категорията вид в български език по

отношение степента на граматикализация в равностойно положение с категория време (Klimonow 1995: 290).

За Ст. Младенов видът на глагола принадлежи към най-интересните, но и най-трудните глави на българската граматика. „Докато глаголният вид на останалите славянски езици е бивал предмет на обширни изследвания, понякога дори от неславянски учени, просторната и доста богата област на вида на българските глаголи остава недостатъчно обработена“ (Младенов 1979: 276).

Изхождайки от два факта: първо, че българският, немският и чешкият език са изминали различен път на развитие по отношение на категориите вид и начини на глаголното действие, и второ, че описанието на тези категории както в чуждото, така и в българското езикознание се доближава до научните постановки едва след първата четвърт на XX в., от проучването на въпроса в българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.⁹³ можем да очакваме сведения за един сравнително ранен етап на изследователския процес, характеризиращ се с различни виждания по въпроса. Поради споменатите по-горе причини отличителна черта на пред- и следосвобожденските описания на категорията вид на българския глагол е трудността да се отдели тази категория от категориите начини на действието и време. Това показва прегледът на родните граматики, които правят историографите на българското езикознание и с който ще пристъпя към състоянието на въпроса за глаголния вид в българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.

Освен с начините на глаголното действие в много наши предосвобожденски граматики още от тази на Н. Рилски видът се е смесвал и с времето, така свършеният и несвършеният вид на глагола са се възприемали като форми за различни времена (вж. Цойнска 1985: 170).

Като важен момент в проучванията на глаголния вид Хр. Първев определя *Основа за българска граматика. Белград, 1858* от Й. Груев, тъй като в нея се открива днешното разбиране на въпроса, макар авторът да различава четири

⁹³ Семантичната функция на вида е била известна в българистиката, но позицията му не е била определена в системата на езика (Щайнке 2004а: 207), а принадлежащите към германското и романското езиково семейство нямат езиков усет към тази категория (Вълчев 2008: 214).

глаголни вида (Първев 1975: 176), смесвайки като други автори по-късно вид и начин на действие на глагола (Куцаров 2007: 524).

„Отношението между вид и време след братя Цанкови занимава по-сериозно Г. Миркович – от неговата граматика⁹⁴ води началото си схващането, че глаголите от свършен вид нямат сегашно и минало несвършено време. Н. Рилски, Хр. Павлович и Ив. Богоров смесват вид и време, поради което представят много видове облици за временни (чета и прочета)“ (Първев 1975: 258).

Като начало на съвременните схващания за категорията вид на глагола може да се приеме изложението на Ив. Момчилов в *Граматика за новобългарския език. Русчук, 1868* – според Ив. Куцаров най-добрата българска граматика до Освобождението – с което в науката се въвеждат съвременните термини *свършен* и *несвършен вид* и сериозно се поставя въпросът за образуването на глаголните видове. Ив. Момчилов категорично изяснява отношението между глаголният вид и някои времена: несвършеният вид се употребява във всички времена, а свършеният не се употребява в настоящето и в миналото (минало несвършено време – А. А.) (Първев 1975: 178 – 179). „Момчилов е първият, според когото глаголът се изменя по вид, т.е. той приема наличието на видови форми (от съвременно гледище – морфологична категория вид)“ (Куцаров 2007: 525).

Авторите от последните десетилетия на XIX в. „не внасят по-определена стабилност в тази област“ (Първев 1975: 181). „За разлика от залога неустановеността по отношение на категорията вид, може да се каже, е до голяма степен преодоляна в научните граматики от 30-те години“ (Първев 1975: 183).

За своята българска граматика Г. Вайганд отбелязва, че при нужда се е допитвал единствено до *Синтаксис на българския език. София, 1888* от Атанас Илиев – книгата, която Ив. Куцаров определя като първата следосвобожденска българска граматика с приносен елемент (Куцаров 1988: 52) и може би най-добрият учебник по български език до 30-те години на XX век, представящ

⁹⁴ Миркович, Г. Кратка и методическа българска граматика. Цариград, 1860.

научни положения, утвърдили се след това в българското езикознание. Ат. Илиев различава според „траенето на действието“ три вида глаголи: *несвършени*, в които действието е трайно или непрекъснато (*пише, седи, плаче*); *свършени*, в които действието се е извършило „в едно мигнуване“, отбелязва се началото или краят му (*викне, седне, испише, заплаче*); *многопътни (многократни)*, при които се повтаря едно и също действие. „Многопътността“ на действието се отбелязва и при несвършените (*сяда от седи, ляга от лежи*), и при свършените глаголи (*викнува от викне, исписва от испише, купува от купе*). Ат. Илиев коментира ролята на представките („предлозите“) за образуването на свършени глаголи от несвършените.

Хр. Първев прави следното обобщение: „Категорията вид е била дълго време неизяснена в нашата граматична литература. Първите наши възрожденски автори са смесвали вида с времето [...]. Минава дълго време, докато се появи по-сериозна постановка на проблемите, свързани с глаголния вид (Ив. Момчилов), но разработка по същество може да се наблюдава едва в научните граматики от 30-те години“ (Първев 1975: 189 – 190). Л. Андрейчин за първи път в българското езикознание разграничава вида и начина на глаголното действие в дисертацията си *Kategorie znaczeniowe koniugacji bułgarskiej. Kraków, 1938* (*Смислови категории в българското спрежение*)⁹⁵, с което се причислява към славистите, основали съвременната аспектология (Иванова 1974: 25).

Преди да пристъпя към прегледа на глаголния вид в българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г., ще изложа най-важните обобщения и на Б. Вълчев по проучването на категорията във възрожденската ни граматическа литература. До очертаването на съвременната категория вид се стига след *Граматика на българския език. Русчук, 1868* на Ив. Момчилов, в която видовете са сведени само до свършен и несвършен, а еднократността и многократността се отнасят и към единия, и към другия вид. Термините „свършен“ и „несвършен“ вид са употребени за първи път от Г. Миркович в неговата *Кратка и методическа българска граматика. Цариград, 1860*.

⁹⁵ Дисертацията на Л. Андрейчин е преведена на български език и публикувана под редакторството на П. Костадинова в: Любомир Андрейчин. *Глаголната система в съвременния български език. София, 2010*.

Напредък при изясняването на категорията е постигнат още от А. и Д. Цанкови, но това е установено много по-късно, тъй като граматиката им остава неизвестна за техните съвременници, и затова не може да се смята, че двамата братя са допринесли за изясняването на видовата същност (Вълчев 2008: 464).

1. Граматиките от втората половина на XIX век

Grammatik der bulgarischen Sprache (1852) от А. и Д. Цанкови

Цанковата граматика е първият български граматически труд, в който е разгледана категорията вид на глагола и в който се говори за продължителност, наситеност, еднократност и многократност на действието, както и за други неустановени до момента особености на българския глагол (Вълчев 2008: 407 – 408), затова е съвсем естествено видът да не е ясно разграничен от категориите време, наклонение и начин на глаголното действие.

Двамата автори представят глаголи в опозиция според отнасянето им към времената *действителен презенс* (*wirkliches Präsens*) и *презенс на разказа* (*Präsens der Erzählung*)⁹⁶: съответно *плащам* и *платя*, *раждам* и *родя*, *скачам* и *скоча* и др. (Cankof 1852: 75). Днешният читател вижда в Цанковата опозиция действителен презенс – презенс на разказа не друго, а опозицията несвършен – свършен вид на глагола.

Цанкови обръщат внимание на семантиката на тези два презенса, докато при останалите глаголни форми разясненията им се свеждат почти само до разкриване на образуването. Вероятна причина е липсата на вида в немския, обуславяща основното затруднение на немските читатели при изучаването на български език. Ето как звучи едно от първите тълкувания на категорията вид на българския глагол.

Миналостта (*das Vergangene*) в българския показва, от една страна, непрекъснато действие, поради което носи смисъла на осъществяването и

⁹⁶ Б. Вълчев превежда Цанковите термини съответно като „действителен презенс“ и „презенс на разказването“ (Вълчев 2008: 407), Р. Иванова – като „същински“ и „повествувателен презенс“ (Иванова 1995: 133).

траенето на действието. Действителният презенс представя дейността като незавършена в настоящето, напр. *Пиша, каже, тежко ми, четъ доде заспъ, а той се ми казува: нити пишеш нити четеш. Сал хаби книгъ и мастило, па... Ich Armer schreibe und lese, sagt er, bis ich einschlafe, und doch sagt er mir auch: du schreibst weder, noch liesest du.* „Когато глаголът показва непрекъснато действие и така изразява понятия за ставане и продължителност на едно действие, се нарича продължаващ глагол“⁹⁷.

От друга страна, миналостта в българския показва „понятие за завършеност или на завършека на едно действие. Това значение се изразява 1) чрез поставяне на представки на корена: из, с, в, от, у, о, на, за, по и т.н., или 2) промяна на корена“ (Cankof 1852: 75). Това правило авторите подкрепят с богат илюстративен материал на видови опозиции и с представяне на няколко коренови промени:

„а) Когато коренът завърша с една от сричките ав, ув или с една от буквите в или жд, отпадат ав, ув, в и ж (от жд).

б) Когато коренът завършва с щ, ш или отпада, или се преобразува в с.

в) Когато коренът (но не във всички) съдържа а или и, а или и се преобразуват в о или е.

г) Най-накрая има корени, които не се променят, а само получават други завършеци“.

След цитирането на тези редове в монографията си Б. Вълчев заключава: „През цялото Възраждане се намират малко подобни описания на вида като категория и на създаването на форми за един вид от друг“ (Вълчев 2008: 407).

Следващото уточнение за кореновите промени при образуването на свършените глаголи гласи: „Когато коренът завършва със з, ц, с и получава завършеците на първа форма (първо спрежение – А. А.), з, ц, с се променят в ж, ч, ш; напр. каз-ув-а-м, каж-я“ (Cankof 1852: 76).

Авторите посочват също така значенията, които носят представките: *за-*, *по-*, *про-* (*запиша, ich fange an zu schreiben*) – начало; *по-* (*попиша, ich schreibe ein*

⁹⁷ „Wenn das Zeitwort eine fortwährende Handlung anzeigt, und somit den Begriff des Werdens und der Dauer einer Handlung ausdrückt, so wird es dauerndes Zeitwort genannt“ (Cankof 1852: 75).

wenig) – намаляване⁹⁸; *на-* (*напишя, ich schreibe so viel*) – насищане. „Когато с глагола се означава понятие за завършеност или за край на едно действие или понятие за начало, за намаляване или за насищане на едно действие, той се нарича свършващ глагол“⁹⁹.

Цанкови отбелязват употребата на свършените глаголи в подчинени изречения, т.е. на синтактично ниво, и в аналитичните повелителни форми: „Презенс на разказа се използва и със съюзи: ако, като, коги, когито (*wenn, wann*), да (*wenn, dass*), доде, дори, докат (*bis*) и под., и с думичките за желание дано и дано да; напр. ако му кажа, той завчяс щъ иде, *wenn ich ihm sage, so wird er gleich gehen*; дано си изпишя писмо-то до обяд, *ich möchte gerne den Brief noch vor dem Mittagsmale beendigen*“ (Cankof 1852: 77).

Друг случай на образуване на свършени глаголи е при действията, които преминават толкова бързо, че нямат никаква продължителност. С тези глаголи се означават физически действия, а значението се изразява, като към корена се добавя *-н-* (*-йн-*, ако коренът завършва на гласна) и завършеците са на първата форма (първото спрежение), напр. *боднъ, ich steche einmal; писнъ, ich schreibe einmal; пийнъ, ich trinke einmal*. „Когато с глагола се означава действие, което преминава толкова бързо, че няма никаква продължителност, се нарича еднократен глагол“¹⁰⁰.

Освен значението на еднократните глаголи братя Цанкови обособяват и значението на многократното действие. И това действие е определено в граматиката като време – *презенс на повторението (Präsens der Wiederholung)*. „Той изразява многократно повтарящо се или обичайно случващо се действие на продължаващите, на свършващите и на еднократните глаголи“¹⁰¹. Този презенс се изразява с въведените времена, а именно:

а) Повторението на продължаващите глаголи чрез действителния презенс.

⁹⁸ Б. Вълчев превежда термина като „ограничение на действието“ (Вълчев 2008: 464).

⁹⁹ „Wenn das Zeitwort den Begriff der Vollendung, oder des Ausganges einer Handlung, oder den Begriff des Anfangs, der Verminderung oder der Sättigung einer Handlung bezeichnet, so wird es endigendes Zeitwort genannt“ (Cankof 1852: 76 – 77).

¹⁰⁰ „Wenn das Zeitwort eine Handlung, welche so schnell vorübergeht, dass sie gar keine Dauer zulässt, bezeichnet, so wird es einmaliges Zeitwort genannt“ (Cankof 1852: 77).

¹⁰¹ „Es drückt eine mehrmals wiederholende oder gewöhnlich geschehende Handlung der dauernden, der endigenden und der einmaligen Zeitwörter aus“ (Cankof 1852: 79).

б) Повторението на свършващите и на еднократните глаголи чрез презенс на кондиционала на същите действия.“ Напр. съответно а) *пишия (сяка неделя)*, б) *изписувам (на ден)*. По-нататък в изложението срещаме термина *повтарящи глаголи (wiederholende Zeitwörter)*: „При продължаващите и повтарящите глаголи може да се изрази отрицанието на второ лице¹⁰², ако пред неопределения футурум без спомагателния глагол щъ, щеш и т.н. се постави не дей в единствено и не дейте в множествено число; напр. не дей писа (вм. не пиши), не дей изписува (вм. не изписувай)“.

Това, че за братя Цанкови категориите вид и време са единна глаголна характеристика, се вижда добре от названията, които те поставят на глаголните времена: действителен презенс, презенс на разказа, действителен имперфект, имперфект на разказа, действителен сложен имперфект и сложен имперфект на разказа. Обособяването и на презенс на повторението означава включване в темпоралната система на още една нетемпорална, но също така и невидова глаголна характеристика – начините на глаголното действие. Цанковото схващане за единността на вида и начините на глаголното действие най-добре проличава в дефиницията на свършващите и еднократните глаголи. В обясненията за образуването в цялото глаголно изложение двамата автори намират за нужно да бъде посочен типът на глаголите, от които се образуват формите – свършващи, продължаващи, еднократни или повтарящи.

Ето категорията вид на глагола у Цанкови в таблица:

Таблица 13

Видове глаголи	Значение на действието	Примери
dauernd (продължаващ)	ставане и продължителност	<i>плащам</i>
endigend (свършващ)	завършеност и край	<i>платъ</i>
	начало	<i>запишия</i>
	намаляване	<i>попишия</i>
	насищане	<i>напишия</i>
einmalig (еднократен)	няма продължителност	<i>светнъ</i>
wiederholend (повтарящ)	многократност	<i>изписувам</i>

¹⁰² „Bei dauernden und wiederholenden Zeitwörtern kann man die Verneinung der zweiten Person ausdrücken“ (Cankof 1852: 88).

Изложението на категорията вид в Цанковата граматика позволява да се направят следните обобщения:

1. Дефинициите, както и термините, които авторите въвеждат за означаване на двата основни типа глаголи, изграждащи видовата опозиция, впечатляват с близостта си до днешното описание на категорията. Наименованията на немски, използвани от Цанкови за свършения и несвършения глагол, са съответно *endigend* (свършващ) и *dauernd* (продължаващ)¹⁰³.

2. От дефиницията на свършения вид и от забележките по образуването му разбираме каква е посоката на видообразователния процес според авторите: от глаголите в действителен презенс се образуват глаголи в презенс на разказа, т.е. Цанкови описват перфективацията посредством префигиране и посредством прибавяне на видообразуващата наставка *-н-*, което също стои много близо до научните постановки днес (срв. Граматика 1983: 262 – 263).

3. Братя Цанкови обособяват още два типа глаголи – еднократни и повтарящи. Еднократните се образуват с наставка *-н-*, чието прибавяне е посочено за един от начините за образуване на свършващи глаголи от продължаващи, а това логично води до извода, че еднократните глаголи са и свършващи. Повтарящото се действие пък се изразява от трите типа глаголи – продължаващи, свършващи и еднократни, освен това отрицанието с *недей/недейте* се изразява с продължаващи и повтарящи глаголи, което на днешен език означава „само с несвършени глаголи“. Макар в граматиката да липсва класифициране на четирите типа глаголи, имащи отношение към категорията вид на глагола, сравнително ясна е надредната позиция на свършващите и продължаващите глаголи спрямо еднократните и повтарящите.

4. Цанкови не успяват да разграничат една от друга глаголните категории време, вид и начин на действието, което не е изненада за изследователите на граматиката им, тъй като научните постановки по въпроса за вида в българското езикознание се оформят едва в първите български научни граматики от 30-те години на XX в. Посочените обаче от двамата братя начини на глаголното

¹⁰³ Б. Вълчев превежда „*endigend*“ и „*dauernd*“ съответно като „свършващ“ и „продължителен“ (Вълчев 2008: 407).

действие бележат една доста напреднала за времето си представа за глаголната проблематика.

***Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887)* от
Фр. Вимазал**

Въпросът за глаголния вид във Вимазаловата граматика носи заглавието *Perfective und imperfective Verba (Перфективни и имперфективни глаголи)*, което отговаря на съвременната латинска терминология, свързана с тази глаголна категория. Категорията вид не е обособена и назована с определен термин в граматиката, но от друга страна, Фр. Вимазал използва редица немски названия на глаголното действие. Според него със славянския и в частност с българския глагол се означават моментно и продължаващо действие чрез особени форми:

„Форми като *дал* се наричат перфектив (също моментни): с тях се означава перфектно (свършено) действие.

Форми като *давал* се наричат имперфектив (дуратив = продължаващ): с тях се означава имперфектно (несвършено, опитно) действие“¹⁰⁴.

Или – представени в таблица – видовете български глаголи според Фр. Вимазал са:

Таблица 14

Видове глаголи	Значение на действието	Примери
Perfectiv (momentan)	perfect(iv)e (перфект(ив)но), momentane (моментно), vollendete (завършено) Handlung (действие)	<i>стана</i> ¹⁰⁵
Imperfectiv	imperfect(iv)e (имперфект(ив)но),	<i>ставам</i>

¹⁰⁴ „Formen wie *дал* nennt man perfectiv (auch momentan); sie bezeichnen eine perfecte (vollendete) Handlung. Formen wie *давал* heissen imperfectiv (durativ = dauernd): sie bezeichnen eine imperfecte (nicht vollendete, eine versuchte) Handlung“ (Vymazal 1887: 24).

¹⁰⁵ Вероятно като следствие от разбирането на автора за зависимостта между времето и вида на глагола и по-точно за това, че свършените глаголи нямат сегашно време, в цялото изложение на въпроса за свършените и несвършените глаголи липсва пример на глагол от свършен вид в сегашно време. Така за илюстрация на видовата опозиция в таблицата би следвало да се посочи напр. двойката *наднал* (св. в.) – *надал* (несв. в.). Включената в таблицата основна форма на глагола – формата за сегашно време – е взета от въпроса за втори глаголен клас (Фр. Вимазал разделя българските глаголи според инфинитивната им основа на пет класа), обхващащ свършените глаголи със суфикс *-на* (Vymazal 1887: 51 – 52).

(durativ = dauernd, Dauerverbum)	dauernde (продължаващо), nicht vollendete (незавършено), versuchte (опитно) Handlung (действие)	
-------------------------------------	--	--

Фр. Вимазал не е съгласен с твърдението, че неславянните трудно могат да усвоят тази особеност на славянския глагол, и доказва с примери, че и в немски език се прави разлика между свършеното (перфективното) (*auf-stehen*) и несвършеното (имперфективното) действие (*stehen*). Но по-нататък авторът твърди, че в немския моментното и продължаващото действие невинаги се означават с особени форми на глагола. Така според примера в граматиката с глагола *wählen* се изразяват и двата типа действие, които в българския се предават с двата вида глаголи – съответно свършен и несвършен: *Der Senat wählte den Camillus zum Dictator* (еднократно действие, един акт) = *Сенатът избрал за диктатора Камилла*; *Die Plebejer wählten zehn Jahre hinter einander den Licinius und den Sextius zu Tribunen* (повтарящо се действие, повече актове) = *Плебеите цели десет години избирали наред за трибуни Лициния и Секстия*.

„Задачата на граматиката е да покаже как към даден перфективен глагол се образува имперфективната форма и как тази двойка форми трябва да се употребява в изречението.“ Следват примери на видови двойки перфектив – имперфектив, като *пад-на-л – пад-а-л, помог-на-л – помаг-а-л, избрал – избир-а-л* (Vymazal 1887: 24).

Фр. Вимазал представя видообразуването и в двете посоки, в които то се осъществява (перфектив ↔ имперфектив):

1. Първото му описание отразява процеса на имперфективация. Имперфективните глаголи се образуват чрез „разширяване“ на основите на перфективните по следния начин: завършващите на консонант корени (*пад-*, *помог-*, *избер-*) се разширяват с *-а-* (*пада-*, *помага-*, *избира-*), понякога с коренова промяна, а завършващите на вокал корени (*да-*, *основа-*, *остави-*) се разширяват с *-ва-*, *-а-*, *-ова-* (*дава-*, *основава-*, *оставя*)¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Тук ще припомня, че по въпроса за образуването на единия глаголен вид от другия с настъпването на коренова промяна братя Цанкови са на противоположното мнение – според тях така от имперфективните глаголи се образуват перфективни (Cankof 1852: 75 – 76).

2. Процеса на перфективация авторът описва така: имперфективните глаголи стават перфективни чрез прибавянето на представка, както често става и в немски език (*stehen – auf-stehen*). След „префигиране“ перфективните глаголи остават перфективни. Например: *аз съм пил вино* (имперфектив) – *аз съм изпил вино* (перфектив). По-нататък при представянето на втория глаголен клас се казва, че суфиксът *-на-* образува много перфективни глаголи, напр. към перфективния *стана* се отнася имперфективният *ставам* (Vymazal 1887: 52).

Фр. Вимазал представя употребата на имперфективите и на перфективите глаголи със следните обобщения на връзката им с времето на глагола:

1. Имперфективните глаголи образуват презенс и имперфект: съответно *давам, купувам* и *давал, купувал* (повтарящо се действие). С имперфекта се изразява извършващо се в миналото действие, а така също и повтарящо се, напр. *е служувал*.

2. Перфективните глаголи не образуват презенс, но образуват перфект: *дал, купил*. С перфекта се изразява завършено в миналото действие. Близък е на аориста (на френското време *passé défini*) (Vymazal 1887: 25). Формата в презенс на перфективните глаголи се употребява във футурум: *аз ще продам* (Vymazal 1887: 29).

Фр. Вимазал отчита също, че само от имперфективни глаголи се образува отрицателният императив: *не дей писа = не пиши* (Vymazal 1887: 58).

Третото ограничение на перфективните глаголи, което отбелязва Фр. Вимазал, се отнася до отглаголните съществителни имена: те се образуват най-вече от сегашната, следователно – от несвършената форма на глагола, напр. *(той) премина, преминувам → преминувание, (той) обеси, обесвам → обесвание*. Авторът прави паралел с образуването на отглаголното съществително име в немски език: *das Schiessen* произлиза от сегашната форма *ich schiesse*, а не от производните минали форми *ich schoss* и *ich habe geschossen* (Vymazal 1887: 60).

При представянето на страдателния залог Фр. Вимазал уточнява, че страдателните причастия се образуват както от перфективни, така и от имперфективни глаголи: *избран* (веднъж) – *избиран* (неколкократно) (Vymazal 1887: 33).

По-горните примери пораждаат въпроса защо авторът определя формите *давал, купувал; е слугувал* за имперфект, а *дал, купил* – за перфект. Може би отговорът се съдържа в представянето на двете синтетични минали времена по-нататък, където Фр. Вимазал излага погрешното схващане, че подобно на руски, полски и чешки език българският е заменил аориста и имперфекта с елови форми. От друга страна, непоследователното включване на спомагателния глагол *съм* в състава на глаголната форма напомня за неизяснения по това време характер на перфектоподобния комплекс.

Изложението на въпроса за перфективните и имперфективните глаголи завършва със сравнително богат илюстративен материал, в който са представени видови двойки, като формата от свършен вид е в перфект, а тази от несвършен – в презенс: *проводил съм – проваждам, продал съм – продавам, намерил съм – намирам, купил съм – купувам, заел съм – заемвам, заповядал съм – заповядвам, разказал съм – разказвам, платил съм – плащам, позволил съм – позволявам, отговорил съм – отговарям*. За зависимостта между вида и времето на глагола, която авторът вижда и отразява в тези примери, се говори и по-нататък в граматиката. От една страна, преплитането на двете категории е характерно за граматическите описания от този период и не е учудващо това, че глаголите във видовете двойки не са изведени на обща темпорална плоскост. От друга страна, Фр. Вимазал започва цялата тема за вида с това, че славянският (българският) глагол има перфективна и имперфективна „форма“, т.е. той застъпва тезата, че това са форми на един и същ глагол, а не двойка от два различни глагола.

От въпроса за глаголният вид у Фр. Вимазал могат да се направят следните изводи:

1. Авторът различава свършено и несвършено действие и съответно двата вида глаголи, които го изразяват и които включва категорията днес – свършени и несвършени. Използваната терминология също се отнася към категорията днес. В цялото изложение е избегнато обичайното по това време преплитане на вида и начините на глаголното действие, липсва дори идеята за еднократността на действието – най-упорито отнасяния към глаголният вид начин на глаголното действие.

2. Фр. Вимазал смята, че е от особено значение да бъде представено видообразуването, и обръща специално внимание на процеса на имперфективация и на перфективация на глаголите. Трябва да се отчете съвременното звучене на обясненията на двете страни на видообразователния процес.

3. Констатацията, че от перфективните глаголи не се образуват форми за сегашно време, отрицателен императив и отглаголни съществителни имена, също отговаря на съвременното представяне на въпроса. Липсва обаче уточнението за т.нар. несамостоятелно сегашно време, което все пак образуват перфективните глаголи.

4. При посочването на обвързаността между вида и времето на глагола авторът показва слабости: той приема, от една страна, че еловите форми са заместници на аористните и имперфектните в съвременния български език, а от друга, че аористът може да се образува само от перфективни глаголи, а имперфектът, обратно, само от имперфективни (Vymazal 1887: 43).

5. Интересно е схващането на Фр. Вимазал, че видовете партньори са глаголни форми, а не отделни глаголи, което означава, че той разбира вида като морфологична категория.

***Bulgarische Grammatik* (1888) от Фр. Хлеборад**

Фр. Хлеборад представя втората глаголна категория в граматиката си под заглавие *Gattung (вид)*, т.е. тук категорията вид вече е въведена с термина, с който тя остава в българското езикознание. Според автора това е онази характеризираща всички славянски езици черта на техния глагол чрез определени промени в корена и чрез разнообразно снабдяване на същия с определени представки и наставки да обозначава изразеното чрез корена действие или състояние, първо, според различните стадии на ставането и започването, и то както по отношение на еднократното осъществяване, така и на повторението. Второ, видът на глагола има способността да отбелязва също така действията и състоянията според степента на честотата или неосъществяванията

им с цел по-силно или по-слабо насищане или задоволяване на едно същество – качество, което осигурява на славянските езици тяхната известна стегнатост, гладкост и трудно постижима за другите езици яснота (Chleborad 1888: 115).

Авторът обяснява връзката между глаголните класове и вида така: „Способността на глагола според разнообразни промени в корена и наставките да се отнася към различни класове, поставя българина, както и изобщо славянина в състояние по този начин сам да дава израз на разнообразни видове състояния и действия“ (Chleborad 1888: 158).

Според вида Фр. Хлеборад различава следните глаголи:

1. Глаголи за ставанието и за захващанieto (verba inchoativa), с които се изразява началото на състояние или действие. Някои от тях са прости, други са производни на съществителни и прилагателни имена и са разширени с определени представки. Те се предават на немски като съчетание от глагола *започвам* и съществително и прилагателно име. Напр. *истива, побелявам, зазорява се*.

2. Глаголи за продължителност (verba durativa), с които се отбелязва, че състояние на покой, действие или страдание се е осъществило за известно време без оглед на началото или края на това състояние. Напр. *в вътрешността на земята лежат много скрити съкровища*.

3. Глаголи за прекратяване и свършване (verba finita), с които се отбелязва, че състояние или действие е продължило известно време, преди да достигне своя край. Те представляват дуративни глаголи с представки и се предават на немски чрез глагола *преставам* или описателно с разширението *докрай (zu Ende)*. Напр. *операта се доспява*.

4. Глаголи за свършване (verba finita), с които се отбелязва, че състояние или действие е достигнало своя край. Те представляват дуративни глаголи с представки и често се предават на немски описателно чрез глагола *свършвам* в съчетание с изразяващо състояние или действие съществително име. Напр. *Христос приклони главата си и извика: „То е свършено!“*.

5. Еднократни глаголи (*verba singularia*), с които се отбелязва, че състояние или действие продължава само в момента. Напр. *Не се приближавай до кошарите, за да те не ужили някоя пчела.*

6. Глаголи за повторение, с които се отбелязва, че състояние или действие се повтаря или бива продължено в различни отрязъци от време. Тези от тях, които са производни на инхоативен или финитен глагол, се казват итеративи или континуативи и се предават описателно на немски с глаголите *искам, опитвам се, стремя се, полагам усилия* и под. Тези, които са производни на дуративи, се наричат фреквентативи и се предават описателно на немски с *повтарям* и с наречията *често, по-често* и под. Напр. *тази година времето то се стоплюваше, то се истудяваше* (Chleborad 1888: 116 – 117).

Нагледно в таблица Хлеборадовата класификация на видовете глаголи изглежда така:

Таблица 15

Видове глаголи	Значение на действието	Примери
<i>verba inchoativa</i>	глаголи за ставане и за захващане	<i>ззорява се</i>
<i>verba durativa</i>	глаголи за продължителност	<i>лежат</i>
<i>verba finita</i>	глаголи за прекратяване и свършване	<i>се доспява</i>
	глаголи за свършване	<i>приклони</i>
<i>verba singularia</i>	еднократни глаголи	<i>ужили</i>
<i>verba iterativa/continuativa</i> <i>verba frequentativa</i>	глаголи за повторение	<i>се стоплюваше,</i> <i>се истудяваше</i>

Фр. Хлеборад завършва със заключението, че обичайното в българските граматика разделение на видовете на *свършени* (*vollendete*) и *несвършени* (*nicht vollendete*) или на *еднократни* (*einmomentige*), *многократни* (*mehrmomentige*) и *неопределени* (*von unbestimmter Dauer*) в никакъв случай не е изчерпателно. Българският глагол притежава голямо богатство от видове (Chleborad 1888: 117).

Във въпроса за времето Фр. Хлеборад отбелязва зависимостта между категориите вид и време: от всеки вид на глагола не може да се образува всяко

време. Глаголите, които като моментните (*einmomentige*) или свършващите (*endigende*) предават действието или състоянието само като един момент, не могат да бъдат в настояще и в преминало несвършено време, защото с тези времена се означава продължителност. Обратно, преминало свършено време не образуват глаголите, които като дуративите и фреквентативите предават състоянието или действието като известна продължителност. Ако употребата на тези глаголи е необходима, трябва да се преобразуват в моментни и финитни чрез известни промени в корена и посредством прибавяне на представки (Chleborad 1888: 120 – 121). По-нататък в забележка под линия авторът прави същото уточнение, като използва понятието *свършено действие*: „Сложните (префигираните глаголи – А. А.) *открих* и *заорах* логично не могат да имат, защото те са финити (т.е. защото изразяват свършено действие), „минало несвършено“ време“ (Chleborad 1888: 127).

Следващата забележка под линия е уточнение към формата за преминало свършено време *орах* – един момент, бил той началото на извършването или цялостното изпълнение на действието. Тук логиката е противоречива, тъй като допуска ограничено време за дуративите, а би трябвало само за финитите¹⁰⁷. Така, без да му отделя много място сред постановките за вида на глагола, Фр. Хлеборад изразява мнението, на което сме свидетели и във Вимазаловата граматика и според което има пряка връзка между перфективността и минало свършено време и имперфективността и продължаващото действие в сегашно и минало несвършено време.

Обобщението, което може да се направи на категорията вид на глагола в Хлеборадовата граматика, ще систематизирам в няколко пункта:

1. Под вид на глагола авторът всъщност разбира начин на глаголното действие. При това сред посочените видове (т.е. начини) липсват основните свършен и несвършен, които са налице в предходните граматики на братя Цанкови и Фр. Вимазал. Но във въпроса за времето се среща понятието *свършващи глаголи*, означено със същото название на немски, което използват и

¹⁰⁷ „Hier ist der Genius der Sprache gegen den logischen Widerspruch weniger empfindlich, indem er für die Durativen eine Zeit zulässt, welche nur den Finiten vorbehalten werden sollte“ (Chleborad 1888: 128).

братя Цанкови: *endigend*, а действието е наречено *свършено*, като немското съответствие на това название отново е вече познато: *vollendete*. Фр. Хлеборад въвежда в граматиката си установените днес в езикознанието начини на глаголното действие със съответните им латински термини.

2. Въпросът за вида започва с най-общ теоретичен преглед на категорията, без да бъдат илюстрирани процесите на перфективация и имперфективация. Перфективацията е спомената във въпроса за времето във връзка със зависимостта на категориите вид и време.

3. И Фр. Хлеборад установява ограничение в употребата на свършените и несвършените глаголи във връзка със синтетичните минали времена. Той отчита и намира за нелогична способността на българското минало свършено време да се образува от дуративи вместо само от финити. Относно конкретни примери на префигирани глаголи отбелязва, че е логично с тях да не може да се образува минало несвършено време, защото са финити, т.е. изразяват свършено действие.

***Bulgarische Grammatik* (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович**

Глаголната категория вид е разгледана от А. Щраус и Ем. Дугович под заглавие *Die Formen der Zeitwörter. – Видове на глаголите*. Въпросът започва така:

„В български език различаваме два вида глаголни форми: първо, онези глаголи, които изразяват завършено действие, и второ, онези, които изразяват все още незавършено, продължаващо действие.

Свършеният вид изразява действие, което вече е завършено или ще бъде завършено.

Несвършеният вид изразява продължаващо действие.

Глаголите, които изразяват възникнало в един миг състояние или действие, се наричат еднократни“ (Strausz – Dugovich 1895: 99).

В тези три дефиниции авторите използват вече наложилите се в граматическата литература понятия *завършено действие* и *незавършено*,

продължаващо действие и термините *свършен вид*, *несвършен вид*, *еднократни глаголи*:

Таблица 16

Вид на глагола	Значение на действието	Примери
свършен вид	vollendete (завършено) Tätigkeit (действие)	
несвършен вид	nicht vollendete (незавършено), fortgesetzte (непрекъснато) Tätigkeit (действие)	
еднократни глаголи	in einem Augenblick entstandener Zustand oder Tätigkeit (в един миг възникващо състояние или действие)	<i>дигна,</i> <i>измеря</i>

Основният принцип в граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович – минимално теоретично представяне на езиковите явления и извеждане на информацията за тях посредством наблюдение и анализ на глаголните форми, онагледени в примерните парадигми – налага по пътя на умозаклучението да направим извода, че авторите са възприели основната двудялба на глаголния вид на свършен и несвършен. Това позволява да се обобщи, че от днешна гледна точка концепцията по въпроса е научно издържана. За съжаление обаче, стегнатостта в разбирането на глаголния вид като езиково явление по изключение в тази граматика не радва, тъй като е белег на повърхностно и дори незадоволително с резултата си представяне на категорията. На читателя не става ясно например, след като видовете са два, в какво отношение към тях попадат еднократните глаголи.

В граматиката липсват основни за въпроса за глаголната категория вид положения: какво се има предвид под *завършено* и *незавършено* действие, след като дефинициите не са подкрепени с примери, а термините – нито с латинските, нито с немските им съответствия; в какво се състои видообразователният процес, след като перфективацията и имперфективацията изцяло са изключени от изложението на въпроса.

Обяснение с размера на забележка има само относно образуването на еднократните глаголи: формата им се образува от определени глаголи,

изразяващи действие или състояние, като вместо личното окончание се прибавя суфикс *-на*. Така от *дигам* се образува *дигна*, от *седя* – *седна*, от *влязох* – *влезна* (Strausz – Dugovich 1895: 99).

Дефиницията на еднократните глаголи и обяснението за тяхното образуване са последвани от едно особено твърдение на двамата автори: „Тази, последната форма на глаголите образува четвъртия клас на спрежението на българските глаголи“. Според тези думи спреженията на българския глагол са не три, както е посочено в началото на глаголното изложение¹⁰⁸, а четири.

Същото твърдение, т.е. обяснението за еднократните глаголи, продължава така: „Тези глаголи всъщност нямат сегашно време и минало несвършено време¹⁰⁹. Тъй като обаче ние срещаме и тези форми в конструкции с други глаголи и в случаи, където искаме да подчертаем една дума, ще включим и тези две темпорални форми в следващата таблица“ (Strausz – Dugovich 1895: 99).

Следва спрежението на различните темпорални форми, както и на някои модални форми на глаголите *викна* и *измеря*, вторият от които може да се приеме за пример на свършен глагол, т.е. можем да кажем, че авторите долавят връзката между еднократните и свършените глаголи, но не успяват да я дефинират. Представени са и свършеното, несвършеното и страдателното причастие на двата глагола. Относно четвъртото наклонение на българския глагол, което обособяват А. Щраус и Ем. Дугович – подчинителното, те правят следното уточнение: минало свършено време и бъдеще неопределено време не образуват четвъртото спрежение (Strausz – Dugovich 1895: 108).

Към забележката, че в български език сегашно време се използва вместо бъдеще, авторите добавят, че същото може да се каже за времето *Mitvergangenheit* и глаголите от четвърто спрежение (Strausz – Dugovich 1895: 120). За съжаление, липсва пример, който да покаже точно кое време имат предвид двамата автори с това означение и точно каква замяна.

¹⁰⁸ „Днешните езикови теории различават три главни класа на глаголите“ (Strausz – Dugovich 1895: 66).

¹⁰⁹ Тук стои думата *Mitvergangenheit*, с която в граматиката е означено освен минало несвършено време и минало предварително, а дори и несвършено неопределено време. Изобщо, използваната от двамата автори немска терминология се характеризира с доста неточности.

Обобщенията към представянето на категорията вид в граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович са следните:

1. Основна част на изложението на въпроса представляват дефинициите на двата глаголни вида – формулировки и терминология, твърде близки до установените днес.

2. Въпросът включва и дефиниция на еднократните глаголи – най-често срещаната група от глаголи в описанието на категорията вид в съвременната за авторите граматическа литература. А. Щраус и Ем. Дугович обаче не коментират обвързаността на тези глаголи с някой от двата глаголни вида.

3. Видообразуването не намира място в тази граматика, но образуването на еднократните глаголи с наставка *-на* е споменато.

4. Спрежението на еднократните глаголи авторите определят като четвъртото българско спрежение. Тъй като първите три са представени в началото на глаголното изложение и са наречени „главни класове“, твърде е възможно А. Щраус и Ем. Дугович да считат това четвърто спрежение за подклас спрямо първите три.

5. Двата автори отбелязват, че еднократните глаголи не могат да образуват форми за сегашно и за минало несвършено време, но че такива форми се срещат в определени конструкции. Това може да се приеме като съзнаване на дефективността в употребата на свършения вид.

Българските граматики на немски език от XIX в. отразяват твърде ранен етап от описанието на видовата глаголна категория изобщо в езикознанието – етап, в който в тези граматики не само не е поставена граница между вида и начините на действието, но и фиксираните от отделните автори начини имат различен брой и състав. Показателно е, че почти навсякъде свършеният и несвършеният вид заемат надредна позиция спрямо начините на глаголното действие. Категорията е представена от авторите на четирите граматики със следните членове, отнасящи се всъщност към вида и към начините на глаголното действие:

Таблица 17

А. и Д. Цанкови	свършен и несвършен вид	еднократни и многократни глаголи
Фр. Вимазал	свършен и несвършен вид	
Фр. Хлеборад		инхоативни, дуративни, финитни, еднократни, итеративни глаголи
А. Щраус и Ем. Дугович	свършен и несвършен вид	еднократни глаголи

2. Граматиките от първата половина на XX век

Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд

Три десетилетия след написването на Вайгандовата граматика в своята дисертация *Kategorie znaczeniowe konjugacji bułgarskiej. Kraków, 1938* Л. Андрейчин прави следната преценка на вида на българския глагол в граматическите описания: „Нито в българската, нито в общата аспектологична литература видът на българския глагол все още не е бил предмет на специални изследвания. Днес видовете на българския глагол са представени относително най-добре в българската граматика на L. Beaulieux. Освен нея, но вече с големи уговорки, могат да се споменат и българските граматики на Weigand и Щепкин“ (Андрейчин 2010: 24). Тези думи придават изключително значение на Вайгандовата граматика дори спрямо родните описания на българския език.

Относно категорията начини на действието и нейното проучване Л. Андрейчин пише в дисертацията си: „Според различни общи смислови моменти глаголите могат да се групират в определени категории, които най-общо наричаме **начин на действието**. Основа за разделянето на глаголите на смислови категории според „начина на действието“ дават значенията на глаголните представки и суфикси. И от гледна точка на начините на действие българските глаголи все още не са изследвани по-отблизо. Тук може да се спомене само доста елементарният опит да се представят някои по-важни факти у Weigand (Bulg. Gram., p. 99, 101-5)“ (Андрейчин 2010: 28 – 29). “Значението на

българските представки са разглеждали Weigand (Bulg. Gram., p. 91-8) и Цонев (История на бълг. ез., Т. II, с. 533-6), но нито един от двамата не им е посветил по-задълбочено изследване“ (Андрейчин 2010: 28).

Първото заглавие в главата *Das Verbum* (Глаголът) в *Bulgarische Grammatik* на Г. Вайганд е *Die Aktionsarten* (Начините на глаголното действие). Г. Вайганд и Х. Паул започват изложението за начините на действието в граматиките си с това, че който иска да се запознае със славянските езици, трябва първо да си изясни разликата между перфективния и имперфективния начин на действието (Weigand 1907: 90; Paul 1917: 276). В *Bulgarische Grammatik* се казва, че тази категория не се наблюдава при немския глагол, но присъства в цялата парадигма на българския и че чрез точния избор на представките се постига разнообразие и прецизиране на изказа, което в немски език е невъзможно.

Г. Вайганд предлага на читателя разяснения на няколко начина на действието. Тъй като той смята, че това е една от големите трудности на българския език за немскоговорещите читатели, обръща специално внимание на тази особеност на българския глагол. Изготвяйки труда си за ползване от студентите в Института за български език, за означаването на начините на действието немският професор употребява установената в науката терминология. За да бъде разбрана тази чужда за немския езиков усет категория, той прави описателни преводи на българските глаголи. А за да улесни усвояването на езика на практическо ниво, въвежда определени символи за отделните начини на действието¹¹⁰.

Г. Вайганд дава следната дефиниция за начина на глаголното действие: различните разбирания за същността на глагола – ингресив, ефектив, перфектив, имперфектив, итератив, моментен, дуратив, актив, пасив, рефлексив и т.н. – се

¹¹⁰ Вайгандовите означения срещаме и у други автори: знака за ингресивния начин на действието – у Йенс Холт, а този за инклузивния – у Роман Якобсон. С тези знаци Й. Холт и Р. Якобсон отбелязват отграничаването от предходно и следходно действие при подреждане на действието в хронологическата верига (Galton 1962: 122 – 123).

наричат начини на глаголното действие¹¹¹. Средствата за определянето им са от различен вид. Ето Вайгандовите определения на отделните начини:

Таблица 18

Начини на действието	Значение
Imperfektiv	Неопределена в траенето си дейност; времево неограничена, протичаща дейност ¹¹² .
Perfektiv	Действието се е реализирало ¹¹³ .
Ingressiv	Глаголното действие е определено в началото си; налице е настъпващо действие; действието е ограничено в започването му, после е продължаващо ¹¹⁴ .
Iterativ	Действието се повтаря; неговото траене е неопределено ¹¹⁵ .
Effektiv	Подчертан е изходът, ефектът от действието ¹¹⁶ .
Inklusiv	Продължаващият глагол става перфективен в разказа между предходното и следващото действие, ограничен е както в началото, така и в края на действието ¹¹⁷ .
Momentanverba (моментни глаголи)	Със започването на действието целта е постигната ¹¹⁸ .
Durativ	Продължаващо действие ¹¹⁹ .
Aktiv	

¹¹¹ „Die verschiedenen Auffassungen, in denen der Verbalbegriff schlechthin genommen werden kann (ingressiv, effektiv, perfektiv, imperfektiv, iterativ, momentan, durativ, aktiv, passiv, reflexiv etc.) nennt man Aktionsarten des Verbs“ (Weigand 1907: 94; 1917: 104).

¹¹² „... Von einer in ihrer Dauer unbestimmten Tätigkeit die Rede ist. Den zeitlich unbegrenzten, verlaufenden Verbalbegriff unter 1, den wir als imperfectiven bezeichnen, wollen wir durch einen Kreis o (Handlung ohne Anfang und Ende) symbolisieren“ (Weigand 1907: 91; 1917: 102).

¹¹³ „... Daß die Handlung ausgeführt, daß sie perfektiv **wird**, resp. bei der Vergangenheit **geworden** ist“ (Weigand 1907: 94; 1917: 105).

¹¹⁴ „In diesem Falle ist also der Verbalbegriff in seinem Anfange bestimmt, es handelt sich um eine eintretende (ingressive) Tätigkeit [...], den unter 2 (den ingressiven) durch eine im Anfange begrenzte Linie – (Handlung im Eintritt begrenzt, dann weiter dauernd)“ (Weigand 1907: 91; 1917: 102).

¹¹⁵ „... Ich führe die Handlung [...] wiederholt aus; der Verbalbegriff ist, wie man sagt, iterativ, seine Dauer ist unbestimmt. [...] Die iterative Aktionsart bezeichnen wir durch Punkte [...]“ (Weigand 1907: 91 – 92; 1917: 102 – 103).

¹¹⁶ „... Ob es durch ein- oder mehrmaliges [...] erreicht wird, ist gleichgültig, betont ist nur der Ausgang, der Effekt der Handlung, also der Verbalbegriff ist effektiv. [...], die effektive (Aktionsart bezeichnen wir – A. A.) durch einen Pfeil (→), als Symbol der dem Ziele zueilenden Handlung“ (Weigand 1907: 92; 1917: 102 – 103).

¹¹⁷ „... Ein Dauerverbum, allein in der Erzählung ist durch die vorausgehende Handlung [...] und durch die nachfolgende [...], sowohl der Eintritt wie der Schluß der Handlung begrenzt, [...] ist inklusiv (Symbol ↔ eine am Anfange und Ende begrenzte Linie) gebraucht, die Handlung ist dadurch perfekt geworden“ (Weigand 1907: 92; 1917: 103).

¹¹⁸ „Die Momentanverba, die wir durch einen Punkt (•) symbolisieren, sind ihrer Natur nach perfektiv, da mit ihrem Eintritt auch das Ziel erreicht ist“ (Weigand 1907: 93; 1917: 104).

¹¹⁹ „Von geringerer Bedeutung ist es, die Momentanverba von den Dauerverben (Durativen) zu unterscheiden“ (Weigand 1907: 93; 1917: 104).

Passiv	
Reflexiv	

Ефективният начин на действието се реализира само в презенс и футурум; ако се говори в миналото, целта на действието е постигната наистина (Weigand 1907: 92; 1917: 103). Тази констатация, както и дефиницията на инклузива показват категорията начин на действието като непостоянна глаголна характеристика, като проявяваща се при определени условия – във връзка съответно с времето на глагола и със строежа на изречението. Особено ясно показва това продължението на дефиницията на инклузивния начин на действието: „Самата продължителност на действието е напълно без значение при преценката „дали е перфектив, или е имперфектив“. Инклузивното действие в разказа е перфективно, то обаче лесно преминава в по-живо и нагледно описание, т.е. в имперфективен презенс“ (Weigand 1907: 92; 1917: 103). Под преминаване от перфективно действие в имперфективен презенс всъщност авторът разбира преминаване от аорист в презенс, т.е. тук той отново не разграничава време и начин на действието. Това добре се вижда от примера: *стана, пристъпи и се спря* по-живо се предава с имперфективния презенс *става от стола си, пристъпва няколко крачки и се спира*. И Г. Вайганд прави извода, че „разбира се, е въпрос на стил, а не на синтаксис да се избере едното или другото“ (Weigand 1907: 92 – 93; 1917: 103). А изводът, който може да се направи въз основа на казаното, е, че инклузивът е перфективен или имперфективен според стилистиката на текста, т.е. освен че този начин на действието е спорадично явление, той представлява характеристика, която глаголят притежава едновременно с характеристиката перфектив или имперфектив. А това би трябвало да означава, че Г. Вайганд гледа на перфектива и на имперфектива като на по-различна по своята същност глаголна категория.

Това се потвърждава и от Вайгандовото схващане, че моментните глаголи по природа са перфективни, тъй като с настъпването на действието целта му е постигната. Освен това моментните глаголи могат да бъдат употребявани и имперфективно, когато са представяни в протичането на действието им, т.е. когато са итеративни или когато моментното действие се извършва паралелно на

друго действие и едновременността на двете действия се изтъква посредством имперфективната употреба. „Затова може също от почти всички моментни глаголи да се образува имперфективен презенс“, макар и по-рядко. Не трябва обаче да се мисли, че обратно, дуративните глаголи в повечето случаи са имперфективни (Weigand 1907: 93; 1917: 104).

Като начини на действието Г. Вайганд определя актив, пасив и рефлексив, за които обаче смята, че не това е мястото за особени разяснения¹²⁰.

Последни във въпроса за начините на глаголното действие са означени перфективът и имперфективът. Техните названия се отличават от названията на останалите начини с видимо по-едър шрифт, а теоретичното им представяне – с това, че вместо тяхното дефиниране въпросът за перфектива и имперфектива включва дефиницията за начините на глаголното действие, изброяването им, бегли сведения за процеса на образуването им и групирането им. От това може да се предположи, че авторът не поставя перфектива и имперфектива на същата плоскост, на която са останалите начини на действието.

Г. Вайганд уточнява префиксите, с които се образуват някои от начините на действието. Ингресивно значение придобиват глаголите с префикси *за-*, *по-*, *про-*; ефективно – с *на-*, *о-*, *у-*, *пре-*, *из-*. Изобщо перфективно – с префикси от всякакъв вид, които в същото време придават на глагола специфично значение, по-рядко с промяна на вокалите или консонантите или и на едните, и на другите едновременно (Weigand 1907: 94; 1917: 104 – 105). С представка *er-* в немски език от итеративни се образуват ефективни глаголи: *бия schlagen* – *убия erschlagen* (Weigand 1907: 92; 1917: 102 – 103). Знак за итеративния начин на действието е едно *-в-* (*дам – давам*), а за еднократния – едно *-н-* (*викам – викна*).

Според Г. Вайганд глаголите се разпределят в следните две групи¹²¹: „1. групата на **имперфективните** глаголи, която обхваща също **итеративните**¹²² и

¹²⁰ „Zu den Aktionsarten gehören auch Aktiv, Passiv und Reflexiv, worüber aber an dieser Stelle zu bes. Bemerkungen kein Anlaß ist“ (Weigand 1907: 94; 1917: 104).

¹²¹ Срв. с: „Най-напред трябва да посочим главното деление на глаголи от свършен вид и глаголи от несвършен вид, при свършения вид т. нар. еднократни глаголи, а при несвършения вид т. нар. многократни глаголи. [...] Има много имперфективни глаголи, които са само трайни (дуративни), при които следователно категорията многократност не се проявява, например *пиша, плета, правя...*“ (Младенов 1979: 276).

дуративните глаголи с неопределена продължителност; защото за всички заедно важи представата за незавършено протичане на действието; 2. групата на **перфективните** глаголи, която обхваща **ингресивните**, **ефективните**, **моментните** и **дуративните** глаголи с ограничена продължителност, за които заедно важи представата, че действието се реализира, че то **става** перфективно, респ. **станало** е в миналото“ (Weigand 1907: 94; 1917: 105).

В изложението дотук се различават две отделни класификации на начините на действието. Ако първата класификация е тази, която обобщих в *Таблица 18*, то сега се оформя по-различна в *Таблица 19*:

Таблица 19

Видове глаголи	Подвидове
имперфективни глаголи	имперфективни
	итеративни (с неопределена продължителност)
	дуративни (с неопределена продължителност)
перфективни глаголи	ингресивни
	ефективни
	моментни (с ограничена продължителност)
	дуративни (с ограничена продължителност)

Вследствие на въведението в глаголното изложение¹²³, на някои от изводите ми по-горе, както и на тази таблица мога да обобщя, че немският учен успява да долови разликата в същността на категориите вид и начин на глаголното действие – разлика, която по това време още не е направена в науката въобще, и същевременно успява да установи пряката връзка между двете категории¹²⁴. Това, което не успява, е да разграничи категориите време и начин/вид на глагола¹²⁵, да фиксира като характеристика на глагола

¹²² Срв. със: „Семантиката на глаголите от този начин на действие (итеративно-атенуативния – А. А.) е несъвместима със семантиката на свършения вид, поради което те са видово дефективни“ и „Итеративно-делимитативните глаголи притежават само форми за несвършен вид“ (Грамматика 1983: 284).

¹²³ „Wer die bulgarische oder überhaupt eine slavische Sprache erlernen will, muß sich mit den Begriffen von perfektiver (= pf.) und imperfektiver (= impf.) Aktionsart vertraut zu machen suchen“ (Weigand 1907: 90; 1917: 101).

¹²⁴ Срв. с: „Категорията вид обаче е в тясна зависимост с начините на действие. Видовите различия не се изразяват изолирано от тях. Редица начини на действие в съвременния български език се свързват само с несвършения вид на глагола“ (Грамматика 1983: 283).

¹²⁵ Срв. с: „... Всяко „време“ наистина е смесица от аспектиални и времеви информации, но невинаги е лесно последните ясно да се различат във *verbum finitum*. Затова пък опасността е много по-малка при

принадлежността му към определен начин/вид без оглед на употребата му в речта и като резултат – да създаде еднозначна, т.е. ясна за читателя представа за начина/вида на българския глагол.

В дисертацията си Л. Андрейчин цитира същинската част от Вайгандовото схващане за вида: „Според Weigand (Bulg. Gram., p. 105) (второто издание – А. А.) имперфективните глаголи изразяват „den Begriff des unvollendeten Verlaufs der Handlung“, докато за перфективните глаголи е обща представата „dass die Handlung ausgeführt, dass sie perfektiv wird, resp. bei der Vergangenheit geworden ist“. Коментарът на българския учен е следният: без да се говори за смесването на аспекта с категорията итеративност, някои от тези определения не подчертават достатъчно ясно момента на синтез при схващането на свършения вид. Именно моментът на синтез е съществен при свършения вид, а не изразяването на действието заедно с момента, след който то престава да трае. Разликата между несвършения и свършения вид е качествена разлика във възприемането на действието и не е възможно да се сведе до разлика в количественото изразяване по отношение на траенето на действието (Андрейчин 2010: 25).

Г. Вайганд обяснява употребата на двете прости минали времена в пряка връзка с начините на действието: в книжовния език протичащото в разказа (перфективно) действие (ефективно или инклузивно, или ингресивно) се предава чрез аорист, а съпровождащите действието допълнителни обстоятелства и описания (имперфективни), които сами по себе си не означават напредване на действието, се предават чрез имперфект. За предполагаеми минали действия, чийто разказвач не е очевидец, трябва да се използва перфект, и то перфективен или имперфективен, както изисква начинът на действието¹²⁶ (Weigand 1907: 95; 1917: 105).

неличните форми, които са неутрални по отношение на времето. За съжаление, балканските езици не представят благоприятна почва в тази област: инфинитивът е изчезнал почти навсякъде, а системите на причастията често са дефективни. Затова трябва да се употребяват лични форми, но много внимателно“ (Feuillet 1983: 71).

¹²⁶ „In der Literatursprache wird bei der Erzählung die fortschreitende (pf.) Handlung (> od. ↔ od. –) durch den **Aorist**, die begleitenden Nebenumstände Schilderungen (○), die also keinen Fortschritt der Handlung selbst bedeuten, durch das **Imperfektum** wiedergegeben. Bei Handlungen, die **in der Zeit zurückliegen**, deren Augenzeuge der Erzähler **nicht war**, muß das Perfekt stehen, und zwar pf. oder impf., je nachdem es die

Отделно, под заглавие *Das Verhältnis der Aktionsarten zu den Zeiten* (*Отношението на начините на действието към времената*) Г. Вайганд разглежда обвързаността между начините на действието и времената. Според автора българските минали времена имперфект и аорист, точно както френските *Imparfait* и *Passé défini*¹²⁷, се различават единствено по своя начин на действието – съответно имперфективен и перфективен, т.е. те са едно и също време¹²⁸. Но славянските езици, както и новогръцкият различават начините на действието и в настоящето и в бъдещето. Това е възможно, тъй като имперфективните по своята природа глаголи могат да се употребяват и перфективно и обратно, перфективните по своята природа глаголи могат да се употребяват и имперфективно¹²⁹. По-нататък авторът казва, че имперфектната форма на перфективните глаголи носи в себе си привидно противоречие¹³⁰, но всъщност появата ѝ е възможна поради способността на българския език да изразява

Aktionsart verlangt“ (Weigand 1917: 105). Вж. също: „Das Perfekt tritt ein, wenn von ungewissen, mutmaßlichen Handlungen die Rede ist, deren **Augenzeuge** der Erzähler **nicht** war“ (Weigand 1907: 95).

Срв. с: „Der Aorist wird in der Erzählung bei ausgeführten Handlungen angewandt, ob sie **dauern oder nicht**, ist dabei **gleichgiltig**. Das Imperfect dient bei Schilderungen zur Darstellung von Zuständen und von Handlungen, die vor sich gehen oder vor sich zu gehen pflegen (iterativ)“ (подчертаването е във второто издание на граматиката – А. А.) (Weigand 1907: 25; 1917: 27).

¹²⁷ Срв. със: „С аориста (фр.: *passé défini*) се означава минало моментно действие [...]. С имперфекта се означава минало продължаващо действие“ (Vymazal 1887: 43).

¹²⁸ „Kenner des Französischen wissen, daß man beim franz. Verb zwei Zeiten in der Vergangenheit unterscheidet, das *Imparfait* und das *Passé défini*; in Wirklichkeit sind das keine verschiedene Zeiten, sondern eine und dieselbe Zeit, verschieden ist nur die Aktionsart, das *Imparfait* ist impf., das *Passé défini* ist perfektiv; für ihre Anwendung gelten dieselben Prinzipien wie im Bulgarischen“ (Weigand 1907: 96; 1917: 107).

¹²⁹ Срв. с: „В специализираните студии никога не е обръщано изрично внимание на това, че има не един, а повече типове аспектиални опозиции. Терминологията може да е подвеждащ източник: например „имперфектив“ и „перфектив“ очевидно са подражание на латинските изрази *imperfectum* и *perfectum*. Въпреки това така означената реалност в славянските езици в никакъв случай не съответства на латинската дихотомия. Най-доброто доказателство за това предоставя българският език, познаващ имперфективен и перфективен презент, както и имперфективен и перфективен перфект, което безупречно показва, че тези две опозиционни системи са изцяло съвместими една с друга. От анализа на старогръцкия се разбира, че аспектиалната система е от друго естество: всички нелични форми (инфинитив и причастия) и наклоненията конюнктив и опатив имат един презент, един аорист и един перфект. Това доказва, че системата е подчинена на тричленна опозиция, която не се покрива с гореспоменатата. Следователно налице са три различни типа“ (Feuillet 1983: 70).

И също с: „Някои времена се реализират по-често с един определен вид: така например във връзка със собственото си значение имперфектът се свързва предимно с имперфективния вид, а аористът, обратно, с перфективния вид. Двете времена се употребяват само в определени контексти и относително рядко с противоположния вид, т.е. перфективният имперфект и имперфективният аорист“ (Klimonow 1995: 290).

¹³⁰ Срв. с: „Аористът би трябвало, строго погледнато, да може да се образува само от моментни (перфективни) глаголи; имперфектът, обратно, само от имперфективни“ (Vymazal 1887: 43).

И също с: „Тук по-малко се усеща геният на езика срещу **противоречивата логика**, която допуска ограничено време за дуративите, каквото би трябвало да има само за финитите“ (подчертаването е мое – А. А.) (Chleborad 1888: 128).

тънкостите в значенията на начините на действието¹³¹. Например в изречението *като седнеше баба Стана, разправяше за башибозушките кланета* глаголът *седнеше* е перфективен, но едновременно с това и итеративен¹³².

Г. Вайганд отчита, че по-рядко перфективният глагол може да бъде в презенс, и посочва тези случаи:

1. В главни изречения. Първо, в сентенции, които важат за всяко време и в които понятието за време е изтласкано на заден план от понятието за перфективност (*който излъже (pf.) веднаж, не го вярват (imprf.) втори път*). Второ, понякога за оживяване на разказа се използва перфективен презенс вместо аорист, всъщност по-често по-живото описание в имперфективен презенс се заменя с аорист на разказа (*А Продан махне с ръка (pf.), позасмее се малко (pf.) и рече (pf.)...*).

2. В значение на бъдеще време в условни изречения и изречения за време, т.е. в подчинени изречения (*щом се завърне слугата, ще тръгнем*).

3. В подчинени изречения, въведени с *да* = *daß*, употребата на перфективната форма дори е правило, а имперфективната е изключение. Тези изречения обикновено са конюнктивни по своята същност. В повечето случаи изразяват намерение и желание, при което е естествено глаголното действие да е предадено като завършено в бъдещето, т.е. да бъде перфективно, и по-рядко да се изразява представа за продължаващо незавършено действие (*искам да дойде*). Срещу това имперфективната употреба (*искам да дохожда всеки ден*) има всъщност итеративно значение (Weigand 1907: 96 – 98; 1917: 107 – 109).

В миналостта имперфективният и перфективният начин на действието винаги строго се разграничават чрез употребата на имперфекта и аориста. Авторът дава за пример формите на глагола *мета*:

метях – имперфект, действието е имперфективно, защото няма времеви граници;

¹³¹ „... Wohl aber haben wir die Aufmerksamkeit noch auf die vom pf. Stamme gebildeten Impf. zu lenken wie *седна* – *седнех* (PP *седнел*), *вложа* – *вложех* (PP *вложил*) etc., die einen scheinbaren Widerspruch in sich selbst enthalten, aber doch ihre Entstehung der Schärfe des Bulgarischen in der Auffassung der Aktionsart verdanken“ (Weigand 1907: 120; 1917: 137).

¹³² „Минало несвършено време от свършени глаголи е възможно в главни изречения само в случаите, когато се изразява итеративност“ (Андрейчин 2010: 51).

метох – аорист, действието е инклузивно, защото началото и краят му са определени;

пометох – аорист, действието е ефективно, като тук префиксът *по-* не носи специално значение, в някаква степен „малко“, но основно прави глагола ефективен.

Според автора е важно да се знае, че значението на непрефигирания аорист често е дуративно, но когато има инклузивен характер, е перфективно. С прибавянето на префикс значението става ефективно. Но на един глагол даден префикс може да придава ефективно значение, а на друг – специфично допълнително значение, напр. *лъжа* (имперфектив) – *излъжа* (ефектив), но *нося* (имперфектив) – *занеса* (ефектив); *изнеса* (ефектив, но *из-* има особено значение)¹³³.

Образуването на перфекта Г. Вайганд поставя в пряка връзка с имперфективното и перфективното значение: „При сложния перфект, който се състои от *съм* и от образуването от имперфект имперфективно минало причастие, значението естествено е имперфективно, при образувания от аорист перфектив е така, както вече изучихме в § 51 III. Такъв е случаят и с плюсквамперфекта: *давал бях (беше)* [...], *дал бях (бе)*“ (курсивът е мой – А. А.) (Weigand 1907: 99; 1917: 110).

А § 51 III. гласи: „III. а) Миналото деятелно причастие завършва на *-л* и може да се образува от имперфект или от аорист, като краесловното *-х* се променя в *-л*. Според това и значението е различно, напр.

имперфект *купувах* – *купувал*, някой, който многократно е купувал¹³⁴;

аорист *куних* – *кунил*, някой, който е извършил купуването;

имперфект *виждах* – *виждал*, някой, който многократно е виждал;

аорист *видях* – *видял*, някой, който е видял;

имперфект *пишех* – *пишел*, някой, който е бил пишещ;

¹³³ Срв. с: „Един словообразователен елемент може, свързан с различни основи, да изразява различни начини на действие. Обратно, един и същ начин на действие може да бъде представен от глаголи, оформени с различни формални показатели“ (Грамматика 1983: 283).

¹³⁴ Обясненията на значенията на българските примери в курсив в оригиналния текст представляват описателни преводи на немски. Българските глаголи в имперфект са преведени на немски също в имперфект, а тези в аорист – в перфект. Тъй като при цитирането превеждам от немски на български, само на български се получава лишеното от смисъл дублиране *купувал* – *някой, който е купувал* и т.н..

аорист *писах* – *писал*, някой, който е извършил писането;

имперфект *пеех* – *пеел*, някой, който е бил пеещ;

аорист *нях* – *нял*, някой, който е пял (песента).

б) Аористът на *-дох*, *-тох* променя тази сричка в *-л*, напр. *дадох* – *дал*.

имперфект *четях* – *четял*, някой, който многократно е четял;

аорист *четох* – *чел*, някой, който е готов с четенето;

имперфект *плетях* – *плетял*, някой, който многократно е плетял;

аорист *плетох* – *плел*, някой, който е готов с плетенето“ (курсивът е мой – А. А.) (Weigand 1907: 68 – 69; 1917: 77).

Цитираното схващане за образуването и значението на миналите деятелни причастия, перфекта и плусquamперфекта води до следните изводи. Представено е миналото несвършено деятелно причастие в български език. На него обаче не му е фиксиран статут на отделна от миналото свършено деятелно причастие нелична глаголна форма и следователно не му е отредена собствена роля на темпорална или модална форма. Г. Вайганд счита, че перфектът и плусquamперфектът в български език се образуват с минало деятелно причастие и имат имперфективно или перфективно значение според това дали причастиято е образувано съответно от имперфектната или от аористната форма на глагола, т.е. налице е припокриване на понятията имперфект и имперфектив и аорист и перфектив¹³⁵.

Сред предложените по-горе като идентични примери глаголни форми можем да различим два случая. От една страна, примерите *пишех* – *пишел* и *писах* – *писал*; *пеех* – *пеел* и *нях* – *нял*; *четях* – *четял* и *четох* – *чел*; *плетях* – *плетял* и *плетох* – *плел* действително са илюстрация съответно на имперфектните и аористните лични и нелични форми на глаголите *пиша*, *пея*, *чета* и *плетя*. От друга страна, формите *купувах* – *купувал* и *куних* – *купил*; *виждах* – *виждал* и *видях* – *видял* изграждат видови, а не темпорални опозиции.

И във въпроса за времената (*Flexion und Gebrauch der Zeiten*) е прокарана основната линия в концепцията на Г. Вайганд: българските прости времена са

¹³⁵ По този въпрос мнението на Г. Вайганд се различава от това на Кл. Карагюлев, който обособява минало несвършено и минало свършено деятелно причастие, образувани съответно от формите на минало несвършено и на минало свършено време (Карагюлев 1896: 58 – 59).

само две – сегашно и минало (единствено за удобство миналото време се означава от автора като имперфект и аорист), като всяко от тях има имперфективна и перфективна форма. Така според това правило следните примери са форми на един и същ глагол:

казвам – сегашна имперфективна форма;

кажа – сегашна перфективна форма;

казвах – имперфектна имперфективна форма;

казах – аористна перфективна форма¹³⁶.

Според Г. Вайганд при бъдеще време, образувано с *ще*, е естествено да преобладава перфективната форма, тъй като се отнася за в бъдеще настъпващи или завършени, следователно перфективни действия. Все пак имперфектната, особено итеративната форма, също се използва в бъдеще време. Така в примера *Казват, че довечера ще се играе* (имперфектив) *една нова комедия* настъпването на действието е неопределено, а в *Довечера ще се даде* (ефектив) *една нова комедия* е указан моментът на действието – вечерта.

В отделен въпрос, озаглавен *Die Aktionsarten und die Moden (Начините на действието и наклоненията)*, Г. Вайганд разглежда и обвързаността между начините на действието и наклоненията. Тук авторът насочва вниманието към императива – при него перфективното и имперфективното значение са ясно разграничени¹³⁷. За подчертаване на перфективното значение на мястото на императива може да се използва и минало деятелно причастие „в перфективна форма“: *добре дошел! чума те взела!*

Към връзката на начините и наклоненията Г. Вайганд разглежда и образуването на причастията от свършени и несвършени глаголи. Сегашните причастия (деепричастие и сегашното деятелно причастие – А. А.) се образуват от имперфективна форма, тъй като с тях се предават съпътстващи действието, следователно незавършени, продължаващи допълнителни

¹³⁶ „Das Bulg. besitzt nur zwei einfache Zeiten, da sie aber pf. und impf. gebraucht werden, so bestehen dafür vier Formen: Präs. impf. казвам, pf. кажа, Vergangenheit impf. казвах, pf. казах. Der Bequemlichkeit wegen bezeichnen wir die zwei einfachen Zeiten der Vergangenheit als Impf. und Aorist“ (Weigand 1907: 118; 1917: 134).

¹³⁷ „Beim Imperativ wird scharf zwischen pf. und impf. Bedeutung unterschieden: impf. давай, давайте! pf. дай, дайте! impf. купувай, купувайте pf. купи, купете!“ (Weigand 1907: 99; 1917: 111).

обстоятелства. Обратно на тях миналите деятелни причастия ясно разграничават имперфективна и перфективна форма. Естествено е миналото страдателно причастие да се образува от перфективна форма, след като с него се предава завършено, следователно перфективно действие, но е възможна и употребата на имперфективна форма и тогава става дума за итеративно значение (*пращан беше*) или в презенс пасив чрез свързването с *бивам* – за още продължаващо в сегашността страдателно действие (*пращан бивам*) (Weigand 1907: 99 – 100; 1917: 111).

Въпросът за наклоненията в граматиката е последван от кратък преглед на темпоралните и модалните форми, разделени на имперфективни и перфективни. Във второто издание прегледът е допълнен с неличните глаголни форми, сред които авторът изкуствено е образувал сегашно деятелно причастие и деепричастие от свършен глагол, т.е. в случая той не съблюдава гореспоменатото от самия него ограничение в образуването на форми от свършени глаголи: *викнеш, викнейки* (Weigand 1917: 153).

Под заглавие *Bildung des Pervektivs (Образуване на перфектива)* Г. Вайганд отделя значително място на въпроса за образуването на „перфективната форма (перфектива) от имперфективната“, „тъй като в речниците по правило е дадена само имперфективната форма на глагола, защото начинът на действието на глагола в презенс в главното изречение е предимно имперфективен“ (Weigand 1907: 101; 1917: 113).

Основно във видообразователния процес е префигирането предимно чрез префиксите, които придават на глагола ингресивно (*за-, по-, про-*), интензивно (*на-, о-, пре-, по-*), ефективно (*на-, у-, пре-, из-*)¹³⁸, или накратко – перфективно значение. След това са въобще всички префикси, в зависимост от употребата си като предлози придаващи на глагола допълнително, специфично значение, което е перфективно.

¹³⁸ Според автора интензивното значение се развива от ефективното, а ефективното стои в родствена връзка с егресивното (Weigand 1917: 99). Други значения, които са споменати в граматиката, но не са класифицирани с останалите начини на действието, са: инхоативното – то изразява състояние, напр. *богатея, дебелея, беднея, белея, чернея* (Weigand 1907: 105 – 106; 1917: 118); фактитивното – за него авторът уточнява, че много производни глаголи, завършващи на *-я*, показват фактитивно значение, докато завършващите на *-ея* имат инхоативно значение, напр. *богатея, веселя, дебелея, дебеля* (Weigand 1907: 108; 1917: 121).

Немският учен обяснява процеса на перфективация посредством аористната форма: „За да се образува формата за презенс, се запазва формата за аорист и на нея ѝ се добавя окончание за презенс“¹³⁹: *куних – подкуних – подкупя*.

Следва представяне на прехода имперфектив – перфектив – имперфектив, при който се образува имперфективна форма от префигирани перфективни глаголи чрез прибавяне на *-ам, -ям, -вам* и често с промяна на гласната: *о* в *а* и *е*, *я* в *и*, напр. *говоря* (имп.) – *отговоря* (перф.) – *отговарям* (имп.); *плетя* (имп.) – *заплетя* (перф.) – *заплитам* (имп.); *ляя* (имп.) – *вляя* (перф.) – *вливам* (имп.). „Чрез нареждането на примери като *зная [...], познах [...], познавам [...]; пиша [...], изписах [...], изписвам [...]* се вижда ясно правилото, че чрез **префигирането** имперфективите стават перфективи, чрез добавянето на *в/ам* префигираните перфективи стават имперфективи“ (курсивът е мой – А. А.) (Weigand 1907: 102; 1917: 114).

Според автора е важно да се отбележи, че непрефигираният аорист на онези глаголи, които по правило са префигирани, има продължаващо, но инклузивно значение, докато префигираният има ефективно значение: *моля* (продължаващо) – *молих* (инклузивно) – *помолих* (ефективно).

Вторият начин за образуване на перфектива е вмъкването на *-н-*, което е често явление при глаголите от *а*-спрежение. При останалите спрежения това вмъкване носи значение на еднократно действие: *бода – бодна* (веднъж) – *бодвам* (многократно) – *боднувам* (някога веднъж). При глаголите от *а*-спрежение не се проявява значението на *н*-елемента за еднократност на действието (както на *в*-елемента за многократност на действието), а с вмъкването на *-н-* се образуват перфективи от имперфективи¹⁴⁰.

Третият начин за образуване на перфектива е изпускането на *-в-* при имперфективните глаголи: *вапсвам – вапсам – вапсах*.

¹³⁹ „Um die pf. Präsensform zu bilden, behält man die Form des Aoristes bei und gibt ihr die Präsensendung“ (Weigand 1917: 113).

¹⁴⁰ Вж. също: „По-многобройна е групата несвършени глаголи, в чийто състав влиза наставка *-н-*, напр.: *бръсна, вехна, гасна, гина, гъгна, дебна [...]*. Тези глаголи за разлика от друга група глаголи, в чийто състав наставка *-н-* е показател за свършен вид [...], не са образувани от други глаголи, поне от съвременен гледище“ (Грамматика 1983: 261).

В процеса на перфективация се наблюдават консонантни и вокални промени, а така също и преместване на ударението, което е единственият критерий за различаване на някои глаголни форми: *ду́ма* (имперфектив, презенс), *думá* (инклузив, аорист).

Въпросът за вида у Г. Вайганд може да бъде систематизиран така:

1. Авторът не разграничава лексикалната категория начин на действието от граматическата вид и използва установения в немското езикознание термин за начините на действието: *Aktionsarten*.

2. Под *Aktionsarten* Г. Вайганд разбира една доста хетерогенна категория, в която все пак изпъкват двата основни глаголни вида – свършен и несвършен. За тях, както и за някои от познатите днес начини на действието той използва установените латински термини: перфектив, имперфектив, инг्रेसив, итератив, ефектив, инклузив, дуратив, егресив, инхоатив, фактитив.

3. В граматиката са обяснени процесите на перфективация и имперфективация.

4. Немският учен смята, че един глагол има форми за двата вида, т.е. разбира видовата категория като морфологична.

5. Обърнато е специално внимание на връзката на начините на действието с перфектива и имперфектива, т.е. с вида, а така също и с времето и с наклонението.

6. Разгледана е употребата на перфектива и имперфектива в речта.

7. Допуснати са преплитания на глаголните значения перфект и имперфект съответно с перфектив и имперфектив, т.е. на темпоралната с видовата категория.

8. Като цяло обаче Г. Вайганд достига до основни положения, които са част от днешното научно тълкуване на въпроса.

*

След прегледа на категорията вид във Вайгандовата граматика на това място ще приложа още два прегледа: на забележките към вида у Г. Вайганд в рецензиите на граматиката и на онази част от изследването на Х. Галтон, в която

той коментира интерпретацията на въпроса за отношението на вида към времето в труда на Г. Вайганд.

В своята рецензия **Е. Бернекер** споделя разочарованието си от главата за глагола (вж. също Мурдаров 1991: 38): „Може би това са собствени наблюдения, може би навсякъде се забелязва старанието на автора да овладее трудния материал. Но със сигурност представянето на въпроса щеше да се получи по-добре, ако той се беше запознал повече с обширната литература за начините на действието. Ясен поглед към тези объркани отношения човек може да получи и предаде само ако тръгне от историческата основа и развитието на нещата“ (Berneker 1908: 377)¹⁴¹.

Обяснението, че при изпадане на *-в-* имперфективният глагол става перфективен (*вансвам – вансам, убивам – убия, казвам – кажа, оставам – остава – остана, умирам – умра* с изпускане на гласна), според Е. Бернекер „обръща фактите направо с главата надолу и изважда явленията от естествената им взаимовръзка“. Това, че *-в-* е показател за итеративния начин на действието, е вярно, но как може да се даде за пример точно *давам – дам*, след като *давам* е имперфективен презенс на *дам*? И рецензентът посочва примера *давам честно слово*, чийто превод на немски не носи значение на многократност на действието. Тези разсъждения не водят до корекции във второто издание на граматиката.

Следващата рецензия е от **Л. Милетич**. Според него множеството названия на начините на глаголното действие (ингресивни, итеративни, ефективни, инклузивни и т.н.) са трудно различни за теоретически неподготвения читател.

Трудно е също така да се запомни значението на различните знаци, символизиращи начините на глаголното действие, освен това те не допринасят за разбирането на въпросните семасиологични разлики. Известно е, че по примера на Челаковски Фр. Миклошич използва в своя сравнителен синтаксис

¹⁴¹ Ученик на основоположниците на младограматизма А. Лескин и К. Бругман и сам довел „до съвършенство делото на младограматичите“ (Мурдаров 1991: 28 – 29), насочил интересите и творческата си енергия главно към областта на етимологията (Vasmer 1937: 251), Е. Бернекер не приема синхронното описание на езика без прилагане на сравнително-историческия подход.

такива символи, но те са по-опростени от Вайгандовите. От упражнение 28 в § 60 веднага се разбира, че те нямат практическа стойност: например знакът > остава неясен. Значението на различните глаголни форми може да се изясни на неславянните само чрез литературата и синтактичните упражнения (Miletič 1910: 610 – 611).

В посоченото от Л. Милетич упражнение знакът > се среща наред със знака → за отбелязване на перфективно действие. Във второто издание на граматиката промяната е очевидна: от една страна, знакът → изцяло е заменен със знака >, от друга страна, упражнение 28 е разширено с още две части, в които има много примери за действия, означени със знака > (срв. Weigand 1907: 95 и 1917: 105 – 107).

Следващата забележка на българския учен е по въпроса за връзката между начините на действието и времената на глагола. Лесно може да се разбере употребата на свършените глаголи в сегашно време в подчинени изречения, защото перфективното сегашно действие в подчиненото изречение може да се схване като по-ранен момент спрямо имперфективния презенс в главното изречение, например: *който излъже (перф.) веднаж, не го вярват (имперф.) втори път*. Но Г. Вайганд е сбъркал, като е дал този пример за имперфективен глагол в главното изречение. Във второто издание на граматиката не е нанесена корекция в този въпрос.

Корекция не е нанесена и на конкретния пример *оставна*, който Л. Милетич определя като несъществуваща форма и който служи за илюстрация към твърдението на Г. Вайганд, че перфективацията се осъществява и чрез вмъкване на едно -н-: „Пред -н- изпада -в-: *оставна* преминава в *остана*“ (курсивът е мой – А. А.) (Weigand 1907: 113; 1917: 127).

Към следващия въпрос – настъпването на промяна в консонантната основа при итеративните глаголи (*хващам* – *хвана*) – Л. Милетич смята, че са необходими повече обяснения, но във второто издание на граматиката не са добавени такива. Вместо това е добавено едно упражнение от две части (срв. Weigand 1907: 114 и 1917: 129 – 130).

Също като Е. Бернекер българският учен изтъква погрешното схващане на Г. Вайганд за посоката на образуване на видовата двойка: в граматиката правилото гласи, че чрез изпадане на -в- се образуват перфективи, а всъщност обяснението трябва да бъде точно обратното – чрез суфикс -ва от перфективите се образуват итеративни и дуративни глаголи, т.е. *кажа* не е образуван от *казвам*, *оплача* не е образуван от *оплаквам* и т.н.¹⁴². Както вече уточних по-горе, във връзка с тези разсъждения няма корекции във второто издание на граматиката.

Л. Милетич продължава с това, че не всички глаголи, включени във въпроса *Неправилни глаголи*, могат да се считат за неправилни, тъй като по-рано в граматиката са определени за правилни. В тази връзка българският автор обръща внимание на смесването на различни по вид глаголи: „Какво прави тук напр. *удрям* на мястото на *ударям*? Също така *нося* – *носих*, *донасям* – *донесох* са два различни глагола: *донасям* – *донасях* и *донеса* – *донесох*, така че не трябва да се смесват, иначе по този начин биха могли да се открият още стотици такива „неправилни“ глаголи“ (Miletič 1910: 612).

По тази Милетичева забележка мога да обобщя, че тя се е отразила на представянето на въпроса за неправилните глаголи във второто издание на граматиката, но не е помогнала на Г. Вайганд като цяло да изчисти неточностите около въпроса за вида на глагола. Докато Л. Милетич счита за различни глаголите от една видова двойка, за Г. Вайганд те са форми на един и същ глагол. Ето защо посоченото от българския автор смесване е налице и във второто издание на граматиката, но относно конкретните примери в рецензията е нанесена корекция: примерът *удрям* (*ударям*) е отпаднал, а *донасям* – *донесох* е променен на *донасям* – *донеса* (*перфектив*) – *донесох* – *донесъл* (срв. Weigand 1907: 137 и 1917: 161). Освен това целият въпрос за неправилните глаголи е

¹⁴² Срв.: „Wenn man lehrt, daß der Ausfall des -v- das impf. Verb zum pf. mache: vapsam „ich bin färbend“, da vapsam „ich will das Färben ausführen“; daß ebenso ubija aus ubivam; kaža aus kazvam entstanden sei; daß ostana aus ostavna zu ostavam hervorgegangen sei; daß umra eine Perfektivbildung zu umiram mit Vokalausfall sei (S. 137), so stellt das die Tatsachen geradezu auf den Kopf und reißt die Erscheinungen aus ihrem natürlichen Zusammenhang“ (Berneker 1908: 377) и „Die angeblich durch „v-Ausfall“ gebildeten Perfektiva (§ 81) sollten ganz umgekehrt erklärt werden: aus ihnen werden durch va-Suffix iterativa und durativa verba abgeleitet, also perf. kaža nicht aus kazvam entstanden, oplača nicht aus oplakvam usw.“ (Miletič 1910: 611).

допълнен с много примери на глаголи, с техни производни глаголи и имена и с упражнения.

Обстойния преглед на главата за глагола **Б. Цонев** започва със забележката, която намира място и в двете предходни рецензии на граматиката, тези на Е. Бернекер и Л. Милетич, и която не се отразява на изложението във второто издание на граматиката, а именно за погрешно схванатата посока на видообразуването. Б. Цонев обръща внимание на историческия развой на глаголните форми: според него перфективните и имперфективните глаголи са еднакво древни и затова е трябвало да се групират по друг начин – на първо място да се поставят първичните перфективни глаголи, на второ – образуваните със суфиги перфективни глаголи и на трето – образуваните с префикси. Против историческия принцип е да се твърди например, че чрез изпадане на *-в-* от имперфективния глагол *скъсвам* се образува перфективният *скъсам*, от *оставна* – *остана*. Истинският исторически ход на тези форми има обратната посока – от перфективната форма се образува имперфективната, т.е. *да кажа* не е образуван от *казвам* чрез изпадане на *-в-*, а тъкмо обратното: от перфективната основа *каза* посредством суфикс *-увам* се образува имперфективният глагол *казувам*, или съкратено *казвам*.

*

В книгата си *Aorist und Aspekt im Slavischen*, 1962 (*Аорист и вид в славянския език*) **Х. Галтон** разглежда аориста, имперфекта и перфекта в български език в тяхната обвързаност с вида на глагола и започва именно с разсъжденията си върху съответните постановки във Вайгандовата граматика.

Х. Галтон се съгласява с Вайгандовата дефиниция (Weigand 1917: 105) на аориста и имперфекта, според която в книжовния език продължаващото действие в един разказ се предава в аорист, а съпровождащите го второстепенни обстоятелства или описания – в имперфект. Авторът не приема единствено изтъкването на съпровождащата роля, тъй като според него тя не представя съществен, а спорадичен признак на имперфекта. Схващането на Г. Вайганд за перфекта като глаголна форма, използвана за предаване на минали действия

или¹⁴³ на действия, на които говорещият не е свидетел, отразява според Х. Галтон най-важната функция на перфекта извън рамките на времето (Galton 1962: 35).

Разглеждайки Вайгандовите обяснения, Х. Галтон прави своите изводи за връзката между аориста и имперфекта и вида на глагола. Г. Вайганд превежда описателно имперфекта и аориста на имперфективния глагол *мета*: *метях* означава *занимавах се с метене*, а *метох* – *метох*¹⁴⁴ *известно време и после правих нещо друго* (Weigand 1917: 109). Според Х. Галтон от това следва, че разбирането на процеса на метенето в рамките на ситуацията е подходящо за имперфективния вид и че действието не търпи промяна. В своята чиста форма то се проявява в имперфект, при който няма външно ограничаване на действието. В аорист обвързаността на действието със ситуацията остава сама по себе си непроменена, но на синтактично ниво с употребата на аорист се заема място на дадена времева линия, т.е. характерът на имперфективния вид, който важи за действието без оглед на хронологичното му подреждане, се свързва със синтактичния строеж в определен ред в един конкретен случай, създаден от аориста. Така в по-тесен смисъл имперфективният вид се обединява с аористния темпорален вид.

Х. Галтон обяснява думите на Г. Вайганд, че значението на непрефигираните аористни форми често е дуративно, с това, че обвързаността със ситуацията на имперфективните („непрефигираните“) глаголи се запазва и при преминаването им в аорист, но от допълнението във Вайгандовия превод *после правих нещо друго* става ясно, че в този случай се очаква разполагане на действието на времевата линия.

Аористът от перфективен вид *пометох* е преведен описателно от Г. Вайганд с *осъществих метенето* и допълнението *стаята* прави още по-ясно това, че се има предвид съвсем определен времево подреден процес, чиито фази не се разглеждат, а в него се включва конкретен обект. *Пометох* не може да се

¹⁴³ Смисълът на връзката между двете страни на същността на перфекта във Вайгандовата граматика всъщност не е **или**, а **и** (вж. Weigand 1907: 95; 1917: 105).

¹⁴⁴ Описателните преводи на немски Г. Вайганд поставя в немското повествователно време имперфект, а в преводите на български аз използвам българското повествователно време аорист.

преведе произтичащо от ситуацията като *занимавах се с метене на стаята*, не е представено самото действие, то не се разглежда и като част от синтактичната структура, а означава край на поредица от действия (Galton 1962: 36).

Сам Г. Вайганд говори в тази връзка за *инклузивно* и *ефективно* значение и обяснява първото с имперфективния аорист *моли́х* = *молих известно време и после правих нещо друго*, а второто – с перфективния аорист *помолих* = *изказах молба*. Х. Галтон се дистанцира от тези обяснения, защото смята, че те не са израз на някакво противопоставяне, следователно не могат да онагледят разликата между двата употребени тук вида. Двете форми са в аорист, което означава, че разполагат процеса (обикновено на синтактично ниво) на времевата линия, а това Г. Вайганд не изтъква в превода на перфективната форма като по-присъща на аориста, тъй като се подразбира от само себе си, докато при имперфективната форма, която би могла да даде повод за колебание, го е направил чрез допълнението *после правих нещо друго*. Без съмнение обаче тази „инклузивност“ се основава на обграждането на действието от други действия и притежава някаква времева стойност. Би било грешка да се мисли, че поради това глаголът става перфективен. Що се отнася до „ефективността“, според Х. Галтон тя означава само, че действието е постигнало своята реализация, без да се обръща внимание на самия процес, действието не е представено (което съответства на перфективния вид на *помолих*) и просто заема място в синтактичната структура (което съответства на аориста на тази форма).

Х. Галтон коментира Вайгандовото мнение за това, че от перфективни основи се образуват глаголи в имперфект (*седна – седнех – седнел*), по следния начин. Г. Вайганд долавя противоречието при употребата на имперфекта на перфективните глаголи, но с право свързва тази употреба с нюансите в значението, които различават отделните начини на действието (днес ги наричаме видове) в български език. Особеното тук е употребата на немаркирана форма в маркиран резултат. Това показва изречението, което Г. Вайганд дава за пример: *като седнеше баба Стана, разправяше за башибозушките кланета*. Докато втората глаголна форма като имперфективен имперфект не дава повод за коментари, за първата има какво да се каже. Ако вместо нея се използва

имперфективният имперфект *сядаше*, ще се получи значението „докато тя всеки път беше в състояние да седне“, което всъщност не е намерението на говорещото лице, а аористът *седна* носи и значението за еднократност „когато беше седнала“. Имперфективният аорист също не предава значението за многократност на действието. Цитираната форма *седнеше*, както изтъква Г. Вайганд, изразява едновременно значенията перфективност и итеративност, което според тълкуването на тези форми от Х. Галтон означава, че като напълно без значение процесът на сядането не е описан и е използван перфективният имперфект, защото при перфектива информацията за броя на действията е на заден план. Така многократността в примера е изразена с глаголна категория, а не с напълно безличния съюз *като* (Galton 1962: 36 – 37).

Мнението на немския професор се доближава до това на Х. Галтон и относно перфекта, без частта за изясняването на общото, което свързва непреживяното с изразяването на завършената сегашност. Г. Вайганд говори за употреба на перфекта за действия на разказващата миналост и завършената сегашност, които не са видени лично, а се познават повече по чужди думи, особено в разкази и приказки, в изречения, изразяващи въпрос и съмнение, в съобщения във вестници, в непряка реч, накратко: във всички съобщения, в които се установява субективна неопределеност на изказването.

Х. Галтон смята, че трябва да се говори не за субективна, а за темпорална неопределеност и че ако времето се приеме за същинската форма на вътрешния смисъл, разликата между собственото му схващане и това на Г. Вайганд няма да е голяма. Обяснението в граматиката продължава така: собствените си преживявания говорещият разказва в аорист, а в имперфект предава описанията (Weigand 1917: 142). Х. Галтон намира за забележително приближаването на немския професор до собственото му разбиране, когато казва, че нереалността при перфекта изпъква особено при предаване на обичаи, свързани с народните вярвания, където перфектът се употребява не като минало време, а като

наклонение на нереалността, напр. в изречението *Пясъкът значел*¹⁴⁵ *размножаване на храна и добитък* (Galton 1962: 37).

***Bulgarische Konversations-Grammatik* (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски**

Категорията вид в *Bulgarische Konversations-Grammatik* на Д. Гаврийски е представена в рамките на половин страница. Интересно е, че в първото издание на граматиката видовете са означени на немски като *Aspekte*, а във второто и третото издание като *Aktionsarten* – обратно на очакваната посока на промяната. Българският термин за категорията в трите издания е *вид*.

И друго, на което трябва да се обърне специално внимание: в този въпрос в третото издание на граматиката е налице съществена промяна в схващанията на автора в потвърждение на казаното в увода, че граматическата част е основно преработена. Докато в първото и второто издание авторът различава несвършен и свършен и еднократен и многократен вид, в третото издание е посочено, че еднократното действие се изразява със свършения вид, и видовете са сведени до три: несвършен, свършен и многократен (срв. Gawriysky 1910: 113; 1923: 112 – 113 и 1940: 113 – 114). Сега ще проследя самото изложение на въпроса.

Авторът започва с това, че в българския има два вида – несвършен (unvollendet) и свършен (vollendet)¹⁴⁶. Несвършеният вид изразява непрекъснато (fortgesetzt) действие¹⁴⁷, напр. *лежа* = *ich liege*, *седя* = *ich sitze*, *гледам* = *ich schaue*. В третото издание на граматиката е допълнено, че действието може да бъде продължително (dauernd: *живея*) и многократно (mehrmalig: *преживявам*).

¹⁴⁵ Формата на глагола в граматиката всъщност е *значал*. В превода на примера на немски Г. Вайганд обръща внимание на това, че глаголет е в сегашно, а не в минало време: *der Sand soll bedeuten (nicht: hat bedeutet)* (Weigand 1917: 142).

¹⁴⁶ Срв. „In der bulgarischen Sprache unterscheiden wir zweierlei Formen der Zeitwörter: erstens jener Zeitwörter, welche eine vollendete Thätigkeit, und zweitens jener, welche eine noch nicht vollendete, fortgesetzte Thätigkeit ausdrücken“ (Strausz – Dugovich 1895: 99) и „Es gibt im Bulgarischen zwei Arten von Aspekten (видове), den unvollendeten und den vollendeten“ (Gawriysky 1910: 113).

¹⁴⁷ Срв. „Das несвършени вид drückt eine fortgesetzte Thätigkeit aus“ (Strausz – Dugovich 1895: 99) и „Der unvollendete Aspekt drückt eine fortgesetzte Tätigkeit aus“ (Gawriysky 1910: 113).

Свършеният вид изразява действие, което е завършено или ще бъде завършено (vollendet)¹⁴⁸, напр. *легна* = *er liegt schon*, *седна* = *er sitzt schon*, *залезе* = *ging schon unter*. В третото издание дефиницията вече гласи: „Свършеният вид изразява действие, което вече е завършено. То може да бъде еднократно и моментно; еднократно (einmalig – А. А.): да скоча *daß ich springe*, и моментно (augenblicklich – А. А.) да скокна *daß ich (nur einen Augenblick, plötzlich) springe* и т.н.“ (Gawriysky 1940: 114).

Така дефинирани, несвършеният и свършеният вид могат да бъдат разбрани като темпорални грамеми. Преводът на немски на глаголите *легна* и *седна* показва, че относно българските глаголи авторът има предвид формите за трето лице единствено число минало свършено време, а не основната форма в първо лице единствено число сегашно време. Формата *залезе* дори на български е в минало време, в каквото е и преводът ѝ на немски. Това показва, че по време на изготвянето на първото и второто издание на граматиката Д. Гаврийски не е различавал свършения вид и миналото свършено време, т.е. налице е преплитане на категориите вид и време.

В първото и второто издание несвършеният и свършеният вид са разграничени от еднократния и многократния така: „След това трябва да се спомене така нареченият еднократен вид“ (Gawriysky 1910: 113; 1923: 113). Указанието „след това“ (dann) създава впечатлението за втора позиция на последвалия посочен вид.

Еднократният (einmalig) вид показва, че действието или състоянието тъкмо е започнало или ще започне и че то е еднократно (einmalig) или мигновено (plötzlich), напр. *заплака*, *заигра*.

Обратно на еднократния многократният (mehrmalig) вид изразява действие или състояние, което се е повтаряло или повтаря многократно, напр. *виждам*, *чукам*. Разликата в дефиницията на многократния вид в третото издание на граматиката е само в липсата на примери.

¹⁴⁸ Срв. „Das свършений вид drückt eine Thätigkeit aus, welche bereits vollendet ist oder vollendet werden wird“ (Strausz – Dugovich 1895: 99) и „Der vollendete Aspekt drückt eine Tätigkeit aus, welche bereits vollendet ist oder vollendet werden wird“ (Gawriysky 1910: 113).

Като се имат предвид примерите на глаголите, може да се каже, че авторът допуска неточности и при определянето на начините на действието, напр: *преживявам, виждам* (многократно действие), *да скоча, заплака, заигра* (еднократно), *да скокна* (моментно).

Ще представя членовете на категорията вид в трите издания на граматиката на Д. Гаврийски таблично така:

Таблица 20

Издания на граматиката	Вид на глагола	Значение на действието	Примери
първо, второ, трето	unvollendete Aktionsart/Aspekt (несвършен вид)	fortgesetzte (непрекъснато) Tätigkeit (действие)	<i>лежа, седя</i>
	vollendete Aktionsart/Aspekt (свършен вид)	vollendete (завършено) Tätigkeit (действие)	<i>легна, седна</i>
	mehrmalige Aktionsart/Aspekt (многократен вид)	wiederholende (повтарящо) Handlung oder Zustand (действие или състояние)	<i>виждам, чукам</i>
първо, второ	einmalige Aktionsart/Aspekt (еднократен вид)	einmalige (еднократно)/ plötzliche (augenblickliche) (моментно) Tätigkeit (действие)	<i>заплака, заигра</i>

Осъщественията промяна в третото издание на граматиката показва насочване на мисълта на Д. Гаврийски към връзката между несвършения вид и многократните глаголи и свършения и еднократните. Авторът е успял да стигне до заключението, че еднократното действие се отбелязва със свършени глаголи, и се е отказал от обособяването на еднократния вид на глагола. Въпреки обаче изразеното му мнение, че многократното действие се изразява с несвършени глаголи, граматикът е оставил многократния вид като отделен вид на глагола наред с несвършения и свършения, което разкрива видимо противоречие. Новите примери за свършения вид – *да скоча, да скокна* – вече са в основната форма на

глаголите, т.е. в сегашно време, което говори за преодоляване на преплитането между категориите време и вид¹⁴⁹.

Във въпроса за императива авторът споменава, че както свършеният, така и несвършеният императив служи за изразяване на заповед; с несвършения се отбелязва продължителност или повторение, със свършения – завършек на действието. Но често тази разлика не се забелязва (Gawriysky 1910: 231; 1923: 214 – 215; 1940: 210).

Видът у Д. Гаврийски може да бъде обобщен така:

1. И в тази граматика не е преодоляно преплитането на вида и начините на глаголното действие, макар постановките в последното ѝ издание да са вече близо до днешните: налице е колебание в отнасянето на многократните и еднократните глаголи към двата глаголни вида – съответно несвършения и свършения.

2. Използваните в граматиката термини за категорията и действието, което се означава с нея, са вече добре известни от аспектологичните изследвания до момента, но немските означения на вида потвърждават, че авторът не вижда ясно границата между вида и начините на действието.

3. Въпросът за образуването на вида на глагола не намира място в граматиката.

4. В граматиката не намира място и въпросът за връзката между вида и времето или наклонението на глагола, т.е. не е разгледана употребата на видовете и съответно дефективността на свършения вид.

Граматиките на Г. Вайганд и Д. Гаврийски като цяло показват две доста различни концепции за същността на категорията вид на българския глагол. Макар да е практически по своята същност, трудът на немския учен представя толкова пространно изложение на въпроса, че това задълбочаване се превръща в

¹⁴⁹ Голяма е близостта в схващанията за вида в граматиките на Д. Гаврийски и на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев (1939). В своя труд двамата автори твърдят: „По вид глаголите биват главно *свършени* и *несвършени*; различават се още *еднократни* и *многократни*. [...] Някои глаголи от свършен вид показват действие, което се върши изеднаж, трае един миг: метна [...]. Тези глаголи са *еднократни* (еднопътни). Много глаголи пък от несвършен вид показват действие, което се повтаря много пъти: занаглася [...]. Такива глаголи са *многократни* (многопътни)“ (Младенов – Попвасилев 1939: 300).

един от поводите за критични забележки от страна на рецензентите на граматиката. Обратно, от българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. трудът на Д. Гаврийски е с най-съкратеното изложение на въпроса.

Ако при сравнението на двете граматики имаме предвид последното издание на граматиката на Д. Гаврийски, можем да кажем, че общото в концепциите на двамата автори е това, че приемат, като за начало, термина *Aktionsarten* за немското означение на вида, и после, основната двудялба на видовете на свършен и несвършен, към които по неособено ясен начин се отнасят различни начини на действието. Броят на членовете на категорията у Г. Вайганд е значително голям – това са познатите ни езикови явления имперфектив, перфектив, итератив, дуратив, ингресив, инхоатив, егресив, ефектив, фактитив, инклузив. У Д. Гаврийски разширение на състава на категорията вид представлява само т.нар. от него многократен вид.

III. Време на глагола

Из описанието на категорията по време на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.

Времето е глаголна категория, намерила своето описание още в античните граматики, и опитите да бъде установено точното му място сред останалите категории, имат многовековна история. Българският език става обект на активна изследователска дейност през възрожденската епоха. Характерна особеност на познанието за българския глагол през XIX в. е това, че към темпоралната парадигма се отнасят всички онези форми, чиито значения все още търсят своето научно обяснение. Б. Вълчев твърди, че почти всички останали граматически категории на глагола дават отражение върху характеристиката на системата на времената и затова тя събира като във фокус и нетемпорални проблеми (Вълчев 2008: 464). Според П. Петков трудностите при формирането на състава на категорията произлизат от пресичането ѝ с други глаголни категории в едни и същи форми, а така също и от полисемичността на формите (Петков 1994: 10).

По думите на Ив. Куцаров българското езикознание страда от „темпорална болест“ от самото си рождение и причина за това са многобройните значения, които е граматикализирал българският глагол. При използването на образци от чужди езици първите ни граматични натоварват времето с всички непознати за тях значения (Куцаров 2007: 205). Постепенно усилията на изследователите е трябвало да се насочат към освобождаване на темпоралната парадигма от членовете, чиито основни значения не са темпорални. Според Х. Валтер в описанията досега се е следвал парадигматичният принцип, т.е. темпоралната, видовата и модалната семантика са се разглеждали поотделно според темпоралната, видовата и модалната парадигма, но в по-новите немски граматики (тук авторът има предвид 70-те години на миналия век) вече е установено, че модалната и темпоралната семантика са тясно свързани и трябва да се говори за темпорално-модален комплекс (Валтер 1982б: 35).

В темпоралната система на всички български граматики на немски език от 1852 – 1940 г. е включено едно време, което се образува със съкратената форма на инфинитива. То не е част от съвременната темпорална система, тъй като вече не е част от българския език въобще – това е т.нар. **бъдеще неопределено време**. Ю. Трифонов го определя като жива форма в книжовния език, макар да смята, че след Освобождението то се употребява по-рядко. А ограничаването на употребата му авторът вижда в „невярното мнение“, че съкратеният инфинитив трябва да предхожда спомагателния глагол: *носи ща*. Но по-често съкратеният инфинитив е в постпозиция и това е в случаите, когато логическото ударение не пада върху него. С формата за бъдеще неопределено време в този вид обикновено се изразява възможност или готовност да се извърши действието в едно неопределено време (Трифонов 1908: 11 – 12).

Докато с публикуването на Андрейчиновата граматика бъдеще неопределено време отпада от българската темпорална система, **бъдеще време в миналото** се включва. По всяка вероятност влиянието на преобладаващото мнение в интерпретирането на конструкциите от типа *щях да пиша* в българската граматическа литература по време на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г., както и тълкуването на съответните форми в немски език са

причина в българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. да е застъпено схващането, че формата, определена в българското езикознание днес като бъдеще време в миналото, е грамема от парадигмата на условно наклонение. Поради това ще проследя нейната история в главата за наклонението в дисертацията.

В оценката си на *Студии към историята на българския език. Краков, 1891* от А. Калина В. Облак изтъква богатството на българските глаголни форми: „Представянето на спрежението при Калина (II, 115–177) потвърждава вече известния факт, че българският език обратно на загубата на склонението е запазил спрежението като останалите славянски езици; отпаднал е само инфинитивът. Дори българският се нарежда до двата лужишки диалекта над всички славянски езици по запазването на **имперфекта и аориста**, в това отношение той превъзхожда и сръбския. Докато в сръбски език аористът и имперфектът се срещат главно в книжовния, а в ежедневиия разговорен език са заменени от сложни форми, в българския, както лично можах да се убедя, двете форми са живи в диалектите и в ежедневиия език. Най-голямата сила на българското спрежение се изразява в наличието на голямо количество новообразувания. Няма друг славянски език, в който образуването на нови форми и на форми по аналогия в спрежението да е толкова голямо както в българския. Това вероятно в бъдеще ще доведе до нарушения и отпадане на някои форми от спрежението. И вече има наченки за това“ (подчертаването е мое – А. А.) (Oblak 1895: 464 – 465).

В своята *Geschichte der bulgarischen Sprache. Berlin und Leipzig, 1929* (*История на българския език*) Ст. Младенов, най-изтъкнатият привърженик на младограматизма в България, пише: „Миклошич казва за славянския аорист и имперфект, че те образуват една бляскава партия на славянските езици и че славянските езици между всички езици в Европа с тези форми стоят най-близко до гръцки. Ала тази бляскава партия се намира почти навсякъде в непрекъснат упадък, тъй че повечето от славянските езици вече никак не я познават, но български спада и в това отношение към най-консервативните славянски езици,

тъй като тук двете категории на тази бляскава партия са запазени“ (Младенов 1979: 284).

Студиите на Ю. Трифонов са „първите сполучливи и обстойни научни изследвания, посветени специално на глаголните времена“ (Първев 1975: 224) и същевременно описали актуалното състояние на езика от периода на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. За съжаление, оригиналните и точни положения в тях не придобиват популярност в българските научни среди, а в резултат – и в чуждите. Научните постижения на Ю. Трифонов получават заслужена оценка от Л. Андрейчин¹⁵⁰ и чрез неговия авторитет се налагат в нашето езикознание едва през 40-те години на XX в. Така се установява деветчленната темпорална парадигма на българския глагол, която познаваме днес.

Представяйки глаголните времена в граматическата ни литература, Хр. Първев уточнява и терминологичните проблеми по въпроса¹⁵¹. Ив. Момчилов и С. Радулов правят много точна семантична характеристика на минало неопределено време. Неправилно е схващането за т.нар. отдавна минало време. Граматиките ни от първите две следосвобожденски десетилетия като цяло не бележат особен напредък спрямо възрожденските ръководства. Началото на сериозни изследвания на българските глаголни времена поставят в края на века Ат. Илиев и Ал. Т.-Балан. Следващ важен етап в тези изследвания представлява работата на Л. Андрейчин в началото на 40-те години на XX в.

Прегледа на темпоралната система в българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. ще започна с обобщението на Б. Вълчев за темпоралната

¹⁵⁰ Важен факт е, че Л. Андрейчин започва дисертацията си с думите за Г. Вайганд и Й. Трифонов: „В научната литература до сега не само че липсва систематично разработване на тези отношения (в областта на спрежението – А. А.), но доста явления все още остават недостатъчно изследвани и доста въпроси все още не са дочакали своето решение. Ето защо представянето на смисловите категории в българската глаголна система, дори от **най-добрите в днешно време граматики на българския език** (Beaulieux, Шчепкин, **Weigand**), не е задоволително от много гледни точки. Нещата не стоят по-добре в българските учебници. Трябва да се отбележи все пак, че граматиките невини се съобразяват с резултатите от научните изследвания в тази сфера. Така например днес е забравен не един от вярно установените факти в работите на **Й. Трифонов, най-сериозния изследвач в тази област**“ (подчертаването е мое – А. А.) (Андрейчин 2010: 13).

¹⁵¹ Ето някои от термините, които познаваме днес, и техните автори: сегашно и бъдещо време (Ив. Богоров), бъдеще неопределено време (Й. Груев), минало несвършено, минало определено и минало неопределено време (Г. Миркович), минало предварително и бъдеще предварително време (Ив. Момчилов) (Първев 1975: 259).

система в българските възрожденски граматики: „До днешната представа за броя, названията и формите на отделните времена не се стига изцяло през Възраждането“ (Вълчев 2008: 464). „Броят им се е установил на 7 – те всичките и днес се смятат за времена, принадлежащи към изявителното наклонение. Почти през цялото време е включвано и едно време, чиито форми днес не се разглеждат в плоскостта на индикатива – от типа на *чел съм бил, играл съм бил*, доста единно назовавани от възрожденските граматичници като „отдавна преминало“¹⁵². Дори и в последните граматики се появява и едно „бъдеще неопределено“, което се образува със съкратен инфинитив (*чете ѝж* и под.)“ (Вълчев 2008: 466).

1. Граматиките от втората половина на XIX век

Grammatik der bulgarischen Sprache (1852) от А. и Д. Цанкови

Натоварена с допълнителни значения за вид, начин на действието и наклонение, темпоралната система в граматиката на А. и Д. Цанкови изгражда композицията на цялото изложение на глагола. „В описанието на глагола в най-голяма степен се усеща хетерогенност и нестройност – нещо, което ще бъде преодоляно от граматическата ни наука като цяло едва след десетилетия“, но Цанковата темпорална система включва „редица особености на българския глагол, които дотогава не са били намерили място в излезлите описания“ (Вълчев 2008: 408).

Глаголните форми са разделени на прости и сложни. Сложни са формите за перфект, плусквамперфект, футурум екзактум, неопределен футурум, сложен имперфект (действителен, на разказа и условен). Ето как изглежда Цанковата темпорална система¹⁵³:

Таблица 21

Времена	Значение	Примери
---------	----------	---------

¹⁵² Терминът „отдавна минало време“ за означаване на форми от типа *писал съм бил* е въведен от Й. Груев в *Основа за българска граматика. Белград, 1858* (Първев 1958: 437).

¹⁵³ Темпоралната система у Цанкови е представена също от Хр. Първев (Първев 1975: 199 – 200) и Ив. Куцаров (Куцаров 2007: 206).

Präsens	wirkliches Präsens (действителен презенс)	<i>бодъ</i>
	Präsens der Erzählung (презенс на разказа)	<i>платъ</i>
	Präsens des Conditionalis (условен презенс)	<i>писувам</i>
	Präsens der Wiederholung (презенс на повторението)	<i>пиия изписувам</i>
Imperfectum	wirkliches Imperfectum (действителен имперфект)	<i>бодях</i>
	Imperfectum der Erzählung (имперфект на разказа)	<i>убодях</i>
	Imperfectum des Conditionalis (условен имперфект)	<i>писувах</i>
	wirkliches zusammengesetztes Imperfectum (действителен сложен имперфект)	<i>бодял съм</i>
	zusammengesetztes Imperfectum der Erzählung (сложен имперфект на разказа)	<i>изпииял съм</i>
	zusammengesetztes Imperfectum des Conditionalis (условен сложен имперфект)	<i>изписувал съм</i>
Aorist	Aorist des Indicativs	<i>них</i>
Pefectum		<i>писал съм</i>
Plusquamperfectum		<i>писал бях/ писал бих</i>
Futurum		<i>щъ пиия</i>
	Futurum exactum	<i>щъ бъдъ/съм писал</i>
	unbestimmtes Futurum (неопределен футурум)	<i>писа щъ (писа щеш...)</i>

Точно в съответствие с обобщението на Б. Вълчев двамата възрожденски автори са обособили седем от времената, които изграждат днешната темпорална система, заедно с т.нар. бъдеще неопределено време, трайно присъствало в системата до наложените в нея от Л. Андрейчин общо девет времена.

От днешна гледна точка самостоятелни грамемии в Цанковата темпорална система представляват формите с несвършени (отделно с многократни) и със свършени глаголи, както и с глаголи в условно наклонение, т.е. *от една страна*, „бр. Цанкови приемат и видовите форми за темпорални“ (Иванова 1995: 133).

При действителния презенс и останалите времена, които имат неговите завършеци, авторите различават „първа, втора и трета форма“. Във второ и трето лице единствено число и в първо и второ лице множествено число завършеците на първата форма съдържат *е* (*бодъ, бодеш, бодеш...*), а на втората – *и* (*светя, светиш, свети...*), третата форма във всички лица и числа има завършеци *а* или *я* (*дялам, дялаш, дяла...*) (Cankof 1852: 72 – 73). За читателя днес е ясно, че това са трите спрежения на глагола, но съвременната класификация на спреженията се е наложила едва в навечерието на Освобождението, макар и с някои допълнителни уточнения (Вълчев 2008: 460). Някои наши учени смятат, че разпределението на новобългарските глаголи в три групи пръв предлага Й. Груев в *Основа на българска граматика, 1858* (Харалампиев 2001: 135), което потвърждава констатацията, че Цанковата граматика, появила се шест години по-рано, не е била известна на родните езиковеди.

Интересна със съвременното си звучене¹⁵⁴ е фонетична особеност, която двамата братя отбелязват към спрежението на действителния презенс и останалите времена с неговите завършеци: гутуралите *к, г, х*, на които завършва коренът, пред *е* преминават в съответните палатали *ч, ж, ш*:

Таблица 22

<i>пекъ (печъ), печеш, пече, печем, печете, екът (печът)</i>
<i>могъ (можя), можеш, може, можем, можете, моят (можят)</i>
<i>(има се предвид вършея) върхъ (вършъ), вършеш, върше, вършем, вършете, върхът (вършът)</i>

Това правило намираме и като забележки към аориста (*некох – пече*) и към имперфекта (*сякъ – сечях, стригъ – стрижах, върхъ – върших*) (Cankof 1852: 73 – 74, 81, 82).

Друга актуална и днес забележка относно звуковия облик на някои глаголи гласи: „в някои региони се използва *ъ* вместо *о* във всички лица (в

¹⁵⁴ Срв. с: „Глаголите от първо спрежение със завършек на корена *-к* или *-г*, от типа на *сека, влека, тека, река, облека, мога* и образуванието от тях чрез представки производни глаголи от първо спрежение запазват тези съгласни във формите за 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. сег.вр. *сека, секат; изсека, изсекат; облека, облекат; река, рекат; изрека, изрекат; влека, влекат; довлека, довлекат; мога, могат*“ (Официален правописен речник 2012: 19).

аорист – А. А.), напр. бодѣх (вм. бодох), бодѣ (вм. бодѣ), бодѣхми (вм. бодохми), и т.н.“ (Cankof 1852: 82). Изобщо, братя Цанкови отделят място в граматиката на фонетичните явления, а в известна степен и на регионалните звукови варианти на формите.

Миналото деятелно причастие е представено накратко в граматиката. То се образува, като се измени завършекът -х¹⁵⁵ на глагола в първо лице в минала форма в -л за мъжки, в -ла за женски, в -ло за среден род и в -ли (в някои региони в -ле) за множествено число на всичките три рода (Cankof 1852: 83). В изнесения в самия край на глаголният раздел въпрос *Von der Bildung der Beiwörter und Hauptwörter von dem Zeitworte* (*За образуването на прилагателните и съществителните имена от глагола*) то е включено само с констатацията, че „има няколко интранзитивни глагола, чийто перфект (без спомагателния глагол) е прилагателно име; напр. умрял, gestorben; заспал, eingeschlafen“ (Cankof 1852: 94). Под заглавието *За образуването* не е разгледано самото образуване, вероятно защото то вече е изяснено при образуването на сложните глаголни форми. Дефиницията на миналото деятелно причастие, която читателят може да открие в изложението, е, че то е перфект без спомагателен глагол и представлява отглаголно прилагателно име. Второто причастие, намерило място в граматиката, е миналото страдателно причастие. То е наречено „производно на глагола прилагателно име“ (Cankof 1852: 90) и неговото образуване е включено във въпроса за образуването на отглаголните прилагателни и съществителни имена (Cankof 1852: 93 – 94)¹⁵⁶.

От граматиката става ясно, че с минало деятелно причастие се образуват сложните времена перфект, плусквамперфект, футурум екзактум, неопределен футурум и трите сложни имперфекта – действителен, на разказа и условен. Ще обърна внимание на причастията в тези форми. В перфекта според авторите то се получава, като завършекът на първо лице на аориста -х се промени в -л, -ла, -ло, -ли, (-ле). Плусквамперфектът, футурум екзактум и неопределеният футурум

¹⁵⁵ Цанкови различават окончания за първа форма на миналото (х, -, -, -хми, -хте, -хѣ), под които се разбират окончания за аорист, и за втора форма на миналото, различни от тези на първа форма само във второ и трето лице на единствено число (-ше, -ше), под които се разбират окончания за имперфект (Cankof 1852: 72).

¹⁵⁶ Образуването на миналото страдателно причастие е цитирано в главата за залога в дисертацията.

се образуват от перфекта, но със съответния спомагателен глагол. В трите сложни имперфекта причастната форма се получава, като завършекът -х на първо лице на съответния прост имперфект се промени в -л, -ла, -ло, -ли (-ле). Изводът, който можем да направим от тези правила, е, че братя Цанкови различават двата вида минали деятелни причастия, макар да не посочват мястото им в системата на езика и да не използват никакво название за тях, а единствено да виждат участието им в образуването на сложни глаголни форми.

Най-много в Цанковата темпорална система са имперфектните времена – три прости и три сложни, като според авторите всеки сложен имперфект – действителен сложен имперфект (*бодял съм*), сложен имперфект на разказа (*изпишял съм*) и условен сложен имперфект (*изписувал съм*) – е образуван от съответния прост – действителен прост имперфект (*бодях*), прост имперфект на разказа (*убодях*) и условен прост имперфект (*писувах*), а разликата между сложния и простия имперфект е както между перфекта (*писал съм*) и аориста (*писх*). Тъй като определените от братя Цанкови форми за сложен имперфект днес не отнасяме към темпоралната парадигма, а най-общо казано, към формите с модално значение, те ще бъдат разгледани в дисертацията по-обстойно при категорията наклонение. Така, *от друга страна*, Цанкови приемат и модалните форми за темпорални. Това потвърждават и съответствията в немски език, които те посочват за двата сложни имперфекта, обособени от тях по видов признак – примерите за действителния (*бодял съм, ich stach*) и за този на разказа (*изпишял съм, ich schrieb*) са преведени с глаголи в имперфект. Важно е обаче да се изтъкне, че формата за т.нар. сложен имперфект, образувана с минало несвършено деятелно причастие, се появява за първи път в граматиката на братя Цанкови (Иванова 1995: 133) и ще се среща в темпоралната система на българския глагол в различни граматически описания чак до налагането на Андрейчиновата темпорална система (Куцаров 2007: 206).

Двамата автори „откриват“ още една сложна глаголна форма: „Към сложния имперфект се прибавя и спомагателен глагол: *щъ съм, щъ си, щъ йе* и т.н. или *щъ бъдъ* и т.н.; напр. *щъ съм* или *щъ бъдъ пишял*“ (Cankof 1852: 87). От

днешна гледна точка това е умозаключителна форма, но авторите не отбелязват никакво допълнително – темпорално или друго – значение на формата.

Няма да бъде пресилено, ако кажа, че повратен момент в нашето езикознание представляват *Забележка 2* към перфекта: „Третото лице на единствено и на множествено число на спомагателния глагол (йе, съ) често се изпуска“ (Санкоф 1852: 84); *Забележка 1* към действителния сложен имперфект: „Третото лице на спомагателния глагол (йе, съ) често се изпуска“ (Санкоф 1852: 87) и *Забележка* към сложния имперфект на разказа: „Третото лице на спомагателния глагол (йе, съ) често се изпуска“¹⁵⁷. Те бележат откриването на перфектоподобните форми в българския език, а с това – и на една от най-оживените и най-продължителните дикусии в науката за българския език. За началото, положено от братя Цанкови, отделям специално място и представям различни мнения в главата за наклонението в дисертацията. Двамата автори обаче не показват с никакъв коментар, че са близо до идеята за нетемпоралното значение на формите без спомагателен глагол¹⁵⁸.

В граматиката е фиксирана още една особеност: за да се изрази по-точно преминалостта на действието¹⁵⁹, се прибавя спомагателният глагол *бил, била, било, били (биле)* при времената перфект (*писал съм бил, ich habe geschrieben*), футурум екзактум (*щъ бъдъ бил писал, ich werde geschrieben haben*), действителния сложен имперфект (*пишял съм бил, ich schrieb*), сложния имперфект на разказа (*изпишял съм бил, ich schrieb*) и условния сложен имперфект (*изписувал съм бил, ich würde geschrieben haben*) (Санкоф 1852: 87 – 88). Както обяснението „за да се изрази по-точно (всъщност: по-ясно) преминалостта“, така и посочените съответствия на формите в немски език показват, че авторите не схващат друго освен темпорално значение на формите с добавено *бил*. Според Цанкови значението е отдалеченост назад във времето (Първев 1975: 200). Именно в тяхната граматика тези форми, споменати в обобщението на Б. Вълчев по-горе, се срещат за първи път. Чрез съчетаването

¹⁵⁷ „Die dritte Person des Hilfszeitwortes (je, su) wird oft ausgelassen“ (Санкоф 1852: 87).

¹⁵⁸ За това, че братя Цанкови не забелязват разлика в значението на сложните форми със и без копула, вж. Иванова 1995: 133.

¹⁵⁹ „Um das Vergangene genauer auszudrücken“ (Санкоф 1852: 87). Р. Иванова превежда това правило така: „за да се изрази по-точно преминалостта“ (Иванова 1995: 132).

им със степенуваното наречие *по-точно* (*genauer*) според Р. Иванова двамата братя „споделят представа за наличието на степени в отдалечеността, преминалостта на събитието“ (Иванова 1995: 133). Определяни днес за носители на модално значение, за тези форми е отделено място в главата за наклонението в дисертацията.

Хр. Първев прави следното обобщение за темпоралната система у Цанкови: 1. в нея са включени преизказни глаголни форми с минало несвършено деятелно причастие; 2. представено е ново време със съответните форми – бъдеще предварително (след братя Цанкови Ив. Момчилов (1868) въвежда бъдеще предварително време); 3. вярно е отразено отношението вид – време, докато граматиките ни от първата половина на XIX в. смесват двете категории (Първев 1975: 200).

Предвид изводите от анализа на времето в Цанковата граматика тя показва добра филологическа подготовка и особена прозорливост у авторите, благодарение на които те поставят начала в изследването на българската глаголна проблематика:

1. „Първа, втора и трета форма“ на глагола в действителен презенс съответстват на установените днес първо, второ и трето спрежение на глагола в сегашно време. „В това отношение те (авторите – А. А.) се открояват от дотогавашната традиция“ (Вълчев 2008: 407).

2. Двата автори откриват за българското езикознание формата за наречения от тях сложен имперфект, включваща минало несвършено деятелно причастие.

3. Братя Цанкови са първите, които отбелязват наличието на перфектоподобни форми без третоличен глагол. Те обаче не отчитат каквато и да било разлика между формите със и без спомагателен глагол, от което може да се заключи, че според тях формите с изпаднал спомагателен глагол са само срещащи се варианти на формите с него.

4. Първи двамата братя отбелязват възможността да се добавя спомагателният глагол *бил* към времената перфект, футурум екзактум, сложен

имперфект (действителен, на разказа и условен). Получените форми според тях носят ново темпорално значение – за по-голяма отдалеченост във времето.

5. Цанкови първи „регистрират“ формата *ще съм пишел* в български език, но без коментар за значението ѝ.

За съжаление, братя Цанкови „стоят някак настрана от граматическите разсъждения през Възраждането“ и филологическите им успехи не оказват влияние върху българската граматическа мисъл (Първев 1975: 200).

Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от Фр. Вимазал

Темпоралната система във Вимазаловата граматика не е представена обстойно и последователно в рамките на един въпрос, тъй като не системността е цел на автора, но затова пък допълнителните категориални характеристики, които например у Цанкови увеличават значително броя на глаголните времена, при Фр. Вимазал вече са „изчистени“. Темпоралната система в неговата граматика обхваща осемте основни времена:

Таблица 23

Времена	Значение	Примери
Präsens		<i>уча</i>
Imperfectum		<i>кълнях</i>
Aorist		<i>учих</i>
Perfectum		<i>учил съм</i>
Plusquamperfectum		<i>дал бях; направили биха</i>
Futurum	bestimmtes Futurum (определен футурум)	<i>ще продам</i>
	unbestimmtes Futurum (неопределен футурум)	<i>учи ща</i>
Futurum exactum		<i>ще бъда/съм писал</i>

Макар да не структурира глаголното изложение върху обособяването на простите и на сложните глаголни форми, Фр. Вимазал прави това разграничение

между тях. Простите глаголни форми са шест: за императив (*викай, пиши*), презенс (*викам, пиша*), имперфект (*виках, пишах*), аорист (*виках, писах*), еловото причастие (*викал, писал*) и страдателното причастие (*викан, писан*) (Vymazal 1887: 47 – 48). Сложни са формите за описателен императив (*да чета*), инфинитив (*да каже*), футурум – определен (*ще купя*) и неопределен (*учи ща*), футурум екзактум (*ще бъда/съм писал*), перфектум (*бил съм*), плусквамперфектум с *бях* (*бях дал*) и с *бих* (*биха направили*).

Авторът различава два начина за образуване на простите глаголни форми – от сегашната и от инфинитивната основа. Формите на глагола *викам* (вж. горните примери) се образуват, като към основата *вика-* се прибавят съответно суфиксите *-й, -м, -х, -х, -л, -н*. Формите на повечето глаголи обаче се образуват от два вида основи, както е при *пиша* (вж. горните примери) – неговите форми за императив, презенс и имперфект се образуват от сегашната основа *пиша-/пише-*, а формите за аорист и двете причастия се образуват от инфинитивната основа *писа-* (Vymazal 1887: 48).

Фр. Вимазал различава „*а-глаголи*“, „*е-глаголи*“ и „*и-глаголи*“, като не уточнява точно в коя форма от спрежението в презенс се проявява завършекът, според който глаголите се отнасят към една от трите групи. Тази последователност не отговаря на поредността на установените днес три спрежения.

Допълнително според завършека предимно на инфинитивната основа авторът различава пет глаголни класа, на които отделя повече внимание в граматиката (Vymazal 1887: 48 – 56). Първи клас обхваща глаголите с едносрична основа: *нес-* (*несе* от *нося*), *би-* (от *бия*). Основата на глаголите от втори клас завършва на *на-* (*дигна, дигнеш*). Глаголите от трети клас са *е-глаголи* и *и-глаголи* (*седи, гори*) и основата им завършва на ятовата гласна (*видя*). Основата на глаголите от четвърти клас завършва на *-и* (*хвали*) и от пети – на *-а* (*вика, купува*).

Най-доброто разпределение още на старобългарските глаголи се осъществява първо според сегашната им основа и като допълнително уточнение – според инфинитивната им основа (Мирчев 2000: 90). Тази класификация е

предложена в средата на XIX в. от А. Шлайхер и е доразвита от А. Лескин не много преди Фр. Вимазал да състави своята българска граматика. Както е отбелязано в дисертацията, чешкият учен познава Лескиново ръководство по старобългарски език (1871) и го ползва, когато самият той също създава старобългарска граматика (1900). Според класификацията на Шлайхер – Лескин старобългарските глаголи се делят на пет спрежения: *-е-* (*несеши*), *-не-* (*двигнеши*), *-йе-* (*йотувано е*) (*знайеши*, *лъжеши*), *-и-* (*мислиши*) и т.нар. атематични глаголи – *бити*, *видяти*, *ясти*, *имяти* и *дати* (Харалампиев 2001: 135; вж. също Младенов – Попвасилев 1939: 273 – 274). Става ясно, че Фр. Вимзал е запознат с тази класификация.

От времената повече разяснения получават аористът и имперфектът, като авторът ги разглежда паралелно. Според Вимазаловата дефиниция¹⁶⁰, докато с аориста, съответстващ на френското време *passé défini*, се означава минало моментно действие, с имперфекта се означава минало продължаващо действие, т.е. налице е пряка зависимост между двете времена и двата вида на глагола. Тази зависимост авторът разкрива още в следващите редове: строго погледнато, аористът трябва да може да се образува само от перфективни глаголи, а имперфектът – обратно на него – само от имперфективни¹⁶¹. Така например Фр. Вимзал твърди, че с глаголите от трети клас в повечето случаи се изразява състояние, т.е. те са имперфективни, затова от тях не може да се образува аорист. Такива глаголи са *горя*, *търпя*, *видя*, *мълча*, *лежа*, *стоя*, *спя*. Днес не бихме се съгласили с тази констатация.

Обвързаността на времето и вида, която Фр. Вимазал намира в български език, по думите на Ю. Трифонов е налице в някои славянски езици като следствие от изместването на аориста и имперфекта от перфекта. Според Фр. Вимзал настъпилото в руски, полски и чешки език заместване на аориста и

¹⁶⁰ „Der Aorist (franz.: *passé défini*) bezeichnet die vergangene momentane Handlung [...]. Das Imperfectum bezeichnet die vergangene dauernde Handlung [...]. Der Aorist sollte, streng genommen, nur von momentanen (perfectiven) Verben gebildet werden können; das Imperfectum dagegen nur von imperfectiven“ (Vymazal 1887: 43).

¹⁶¹ По този въпрос К. Мирчев изказва мнение, че е естествено минало несвършено време да образуват само глаголи от несвършен вид, но още от старобългарския период до днес повторителни действия се изразяват с глаголи от свършен вид в минало несвършено време (Мирчев 2000: 99).

имперфекта с елови форми¹⁶² засяга и българския език¹⁶³: в исторически план изглежда, че еловите форми се предпочитат, а в аорист разказва само българският селянин¹⁶⁴. Въпреки това твърдение по-нататък в изложението се уточнява, че аористът е времето, в което се разказва, а имперфектът е времето на описанията. Това уточнение е илюстрирано с два текста от художествената литература (от Ив. Вазов), където основни времена са именно минало свършено (повествователно) и минало несвършено (описателно), а не са употребени глаголни форми с елови причастия, т.е. в перфект (Vymazal 1887: 44 – 45).

Явно повлиян от развоя на аориста и имперфекта в славянските езици, Фр. Вимазал почти изцяло пренебрегва българските аорист и имперфект и навсякъде в граматиката миналите форми са елови, със или без спомагателен глагол. Авторът изравнява по значение изразите *от где купихте това?* и *от где сте купили това?*; *никой не беше тука* и *никой не е бил тука*, считайки, че перфективното елово причастие се доближава до аориста, а имперфективното – до имперфекта¹⁶⁵. Но такова изравняване може да се допусне само ако не се проявяват присъщите на перфектоподобните форми значения, като преизказността и умозаключителността например.

Както вече отбелязах в главата за вида в дисертацията, Фр. Вимазал разглежда видовата двойка като двойка от две форми на един и същ глагол, а не на два отделни глагола. Така в граматиката откриваме следното спрежение:

¹⁶² Тук накратко ще припомня вече казаното: в повечето славянски езици перфектът поема функциите на аориста поради близостта в значенията на двете времена (Мирчев 1978: 220), в българския обаче перфектът „е бил натоварен с нова служба – той става формална и семантична основа за възникване на цяла система от преизказни глаголни времена“ (Харалампиев 2001: 144).

¹⁶³ В статията си за българския език (Прага, 1860) М. Хатала отбелязва, че аористните и имперфектните форми са запазени в българския и и това е една от чертите, с които той се издига над чешкия език. К. Иречек, също в статия за българския език (Прага, 1891), на свой ред отчита наличието на аориста и имперфекта, както и изобщо богатството на глаголните форми за особеност на българския език (Вачкова 1989: 52). И Ю. Трифонов споменава за това разграничаване на българския от другите славянски езици: „Покрай него (перфектното значение на *-л съм* – А. А.) са се развили и други значения; а проста замяна на аориста и мин. несвършено чрез *-л съм*, както в много други славянски езици, не е била извършена“ (Трифонов 1905: 155).

¹⁶⁴ „Das Russische, Polnische und Čechische ersetzt die ehemaligen Aoriste und Imperfecta ausnahmslos durch I-Formen. Auch das Bulgarische scheint in geschichtlicher Darstellung die I-Formen zu bevorzugen. Der bulgarische Bauer erzählt in Aoristen“ (Vymazal 1887: 43).

¹⁶⁵ „Dem Aorist kommt die I-Form der Perfectiva nahe. [...] Dem Imperfectum kommt die I-Form der Imperfectiva nahe“ (Vymazal 1887: 43).

Таблица 24

Аорист		Имперфект	
<i>купи-х</i>	<i>купи-хме</i>	<i>купува-х</i>	<i>купува-хме</i>
<i>купи</i>	<i>купи-хте</i>	<i>купува-ше</i>	<i>купува-хте</i>
<i>купи</i>	<i>купи-ха</i>	<i>купува-ше</i>	<i>купува-ха</i>

Авторът отчита някои особености на двете времена. От една страна в спрежението, разликата в окончанията на аориста и имперфекта е само в една форма; формата за трето лице множествено число се пише често с юс; формата за трето лице единствено число в аорист (*купи*) често съвпада с тази за трето лице в сегашно време, понякога разликата е в ударението: *има* (сег. вр.) – *имá* (мин. вр.). От друга страна в употребата, аористът е времето, в което се разказва, а имперфектът е времето, в което се предават описанията.

Обяснението за образуването на различните бъдещи времена обхваща следните аспекти. Определеният футурум *ще бъда/ще съм* произлиза от конструкцията *ща да бъда* (Vymazal 1887: 57). Авторът не посочва семантична разлика между формите със и без *да*¹⁶⁶. След като констатира, че свършените глаголи нямат сегашно време (Vymazal 1887: 25)¹⁶⁷, той отбелязва, че глаголът в бъдеще време може да бъде не само имперфективен, но и перфективен, т.е. сегашната форма на свършените глаголи се употребява в бъдеще време: *ще продам*. Първоначалното значение на думата *ще* е *искам*, продължава Фр. Вимазал, така че формата на съвременното българско бъдеще време с *ще* съответства на конструкцията с немския модален глагол *wollen*, когато той се употребява в значение на намерение: *es will regnen* = *ще вали* (Vymazal 1887: 29 – 30).

С глаголите *има* и *няма* също се образуват форми за бъдеще време. Посоченият пример *Бог няма да ви остави* е на обичайната днес отрицателна форма (Vymazal 1887: 42). Липсва пример за по-рядко срещащото се бъдеще време в положителна форма, образувана с *има*, както и коментар за това дали

¹⁶⁶ „От бъдещето значение на „ща + сег. време“ се е развило друго едно значение на същото съединение, именно да показва а) възможност или нерешително твърдение и б) догаждане или недоумение. Прим. а) Деверо Петре най-малък, Как ща да му съм (= как е възможно да съм) убава, Кату първата гудина?“ (Трифонов 1908: 8 – 9).

¹⁶⁷ Както вече споменах в главата за вида, схващането, че глаголите от свършен вид нямат сегашно и минало несвършено време, води началото си от граматиката на Г. Миркович (1860) (Първев 1975: 258).

тази конструкция е носител на допълнително значение, което доближава Вимазаловата концепция до днешното тълкуване на бъдеще време. Някои по-късни автори, като Г. Вайганд, обособяват форма с личния глагол *имам*, като ѝ придават граматическо значение бъдещност и семантично – сигурност, продължителност, интензивност на действието.

Друго българско бъдеще време е неопределеният футурум. Той се образува от основата на глагола (Verbalstamm) и спрегаемия глагол *ща*: *би ща* (*би-ща*), *би щеш*, *би ще*; *брои ща*; *вика ща*; *учи ща*. Среща се рядко (Vymazal 1887: 48, 57). Не е отбелязана семантичната разлика между определеното и неопределеното бъдеще време.

Българският футурум екзактум е следващото бъдеще време във Вимазаловата граматика: *ще бъда писал* или *ще съм писал*. Според автора немският футурум екзактум е аналогичен на първата от тези две форми (*ich werde geschrieben haben*) и в двата езика в подчинени изречения формата за това време се избягва, защото е твърде тромава: „и като го намерите, навестете ми und wenn ihr es findet, so saget mir's (Matth. 2, 8)“. Глаголът (*намерите*) трябва, разбира се, да бъде перфективен (Vymazal 1887: 58). Също така в подчинени изречения може да бъде изпуснат и спомагателният глагол *ще*: *ако бъде ми ушил дрехата, да я земеш*.

При сложните глаголни форми Фр. Вимазал описва и употребите на еловото причастие. От една страна, то може да носи императивно значение и в този случай има съответствие в немски език: *убил го Господ!* = *Бог да го убие!* и *aufgeschaut! abgetreten!*¹⁶⁸ (Vymazal 1887: 58).

От друга страна, с еловото причастие се образуват футурум екзактум, перфект и плусquamперфект. Плусquamперфектът се състои от причастието и от глагола *бях*: *бях дал*. Подобно на братя Цанкови и Фр. Вимазал определя за плусquamперфектна формата с *бих* наред с тази с *бях*. Чешкият автор обаче прави съществена стъпка напред с извода, че формата с *бих* е предимно конюнктивна:

¹⁶⁸ Срв. с „*weggetreten! aufgepaßt!*“ (Weigand 1917: 111). На императивната употреба на миналото причастие в немски език се обръща внимание и в най-новите граматически описания, например в *Lehr- und Übungsbuch der deutschen Grammatik. Die Gelbe aktuell. Ismaning, 2009*, където се казва, че при подкани, които веднага трябва да бъдат изпълнени, се използва и причастието в перфект: *Aufgepasst! Hiergeblieben!* (Dreyer – Schmitt 2009: 68).

С такъв елемент те биха направили чудеса. Според него *бих* е аористната форма на глагола *съм* (Vymazal 1887: 46). Ето и спрежението на *съм* в граматиката:

Таблица 25

имперфектум	аорист	перфектум	футурум
<i>бях</i>	<i>бих</i>	<i>бил съм</i>	<i>ще съм/ще бъда</i>
<i>беше, бе</i>	<i>би</i>	<i>бил си</i>	<i>ще си/ще бъдеш</i>
<i>беше, бе</i>	<i>би</i>	<i>бил (е)</i>	<i>ще е/ще бъде</i>
<i>бяхме</i>	<i>бихме</i>	<i>били сме</i>	<i>ще сме/ще бъдем</i>
<i>бяхте</i>	<i>бихте</i>	<i>били сте</i>	<i>ще сте/ще бъдете</i>
<i>бяха</i>	<i>биха</i>	<i>били (са)</i>	<i>ще са/ще бъдат</i>

За формата в перфект Фр. Вимазал уточнява, че е възможно спомагателният глагол в трето лице (*е, са*) да се изпусне¹⁶⁹. В спрежението в перфект на глагола *имам* третоличният спомагателен глагол е поставен в скоби и коментарът гласи, че *имам* се спряга в перфект като *бил съм: имал (е), имали (са)*. За разлика в значението на вариантите със и без спомагателен глагол не се споменава.

Фр. Вимазал не обособява също така и миналото несвършено деятелно причастие: сред простите глаголни форми той включва примери само на миналото свършено деятелно причастие и го нарича просто „елово“ (I-Participium). Но сред формите на глаголите от трети клас са представени две минали деятелни причастия на глагола *живея*: *живеял, живял* (Vymazal 1887: 53). Авторът обаче оставя без коментар наличието на тези две причастни форми. Обяснение за това, че той не различава двете минали деятелни причастия, образуващи се от всеки един глагол, би могло да е преплитането на категориите време и вид на глагола, което Фр. Вимазал допуска. Това се вижда ясно от Таблица 24: перфективната форма на един глагол (*куних*) се приема от автора за аористна, а имперфективната форма на друг глагол (*купувах*) се приема за имперфектна на първия глагол, т.е. Фр. Вимазал не различава имперфектната форма *купех*, от която се извежда формата *купел* за минало несвършено деятелно

¹⁶⁹ „... e und ca können wegbleiben: той е бил oder той бил er ist gewesen, те били sie sind gewesen (Vymazal 1887: 16).

причастие. Така авторът констатира, че *учих* е форма за аорист и имперфект на глагола *уча* (Vymazal 1887: 20).

Фр. Вимазал изяснява, че в български език има сегашно и минало причастие и че и двете могат да бъдат представени от еловото причастие, например в изречението „статуя-та на Зевеса имала вид на почтен мъж, седнал на престол съ скиптр в ръка“ *седнал* е преведено като *седящ* и *който седеше*: „седнал = sitzend, welcher sass“ (Vymazal 1887: 60). Това е важен Вимазалов извод, тъй като има пряка връзка както със значението неопределеност, така и с резултативното значение на перфекта.

Останалите нелични глаголни форми, които Фр. Вимазал посочва в граматиката си, са на руските партиципиални форми (*говорящий, подновивший се*) и на отглаголните съществителни имена (*носение*), които „се образуват най-често от презенс (следователно от имперфективни форми)“. Например към *премина, преминувам* се образува *преминуване*; към *обеси, обесвам* спада *обесване*. Същия словообразователен процес авторът открива и в немски език: отглаголното съществително име *das Schiessen* се извежда от сегашната форма *ich schiesse*, а не от производните форми (които са минали форми) *ich schoss, ich habe geschossen* (Vymazal 1887: 60).

Темпоралната система у Фр. Вимазал бележи следваща стъпка в описанието на българския език в българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. Тя се отличава със следните особености:

1. Трите спрежения на българския глагол не следват последователността, приета в днешното езикознание.
2. Аористът и имперфектът са обвързани съответно със свършения и несвършения вид на глагола.
3. Авторът не разграничава значението на перфекта от това на простите минали времена.
4. Фр. Вимазал не разграничава значението на перфектните форми с третоличен спомагателен глагол от тези без него.
5. Миналото несвършено деятелно причастие липсва в парадигмата на българския глагол в граматиката.

6. Доловено е конюнктивното значение на конструкцията *бих* + елово причастие, но е схванато като употреба на плусquamперфекта.

***Bulgarische Grammatik* (1888) от Фр. Хлеборад**

Под заглавие *die Zeit (време, tempus)* Фр. Хлеборад изрежда времената в български език:

1. Настояще време (*tempus praesens*), което показва, че нещо се случва сега. Напр. *нея, обличам се, четем.*

2. Минало време, което показва, че нещо вече се е случило. То е:

а) Преминало несвършено или продължително време, с което нещо се означава като продължаващо в миналото, по време на което нещо друго се е случило. Напр. *той когато **сеяше**, аз додох; когато излизах из къщата си, слънцето **грееше**.*

б) Преминало свършено време, с което се изразява, че нещо вече се е случило, било напълно, било изведнъж. Напр. *какво ти **стори**? Ний **станахме** от леглото си, **омихме се** и **помолихме се** Богу.*

в) Преминало неопределено време, с което се изразява, че нещо се е случило не в определено време в миналото, т.е. без да се разбира дали се е случило изведнъж, постепенно, изцяло или отчасти. Напр. *ходил съм, чел си, сеял е.*

г) Преминало предварително или относително време, с което се изразява, че нещо се е случило, преди да се е случило нещо друго. Напр. *аз **бях излязал** от къщи, когато ви сте дошли.*

д) Отдавна преминало време, с което се изразява, че нещо отдавна вече се е случило, без да се разбира точно кога. Напр. *аз ви казвам, че ви **никогаж не сте се били учили** Българският език; много пъти съм бил ходил на харзулката.*

3. Бъдеще време, с което се изразява, че нещо ще се случи. То е:

а) Бъдеще определено време, с което се изразява, че нещо определено ще се случи. Напр. *зимата **ще мине** и пролетта **ще дойде**.*

б) Бъдеще неопределено време, с което се изразява, че неопределено кога ще настъпи едно събитие. Напр. *сея-ща, видя-щем*.

в) Бъдеще предварително време, с което се изразява, че нещо ще се случи, преди да се случи нещо друго. Напр. *когато ни ще се порасходим малко, тогава ний ще си готвим уроците; когато ти ще се наиграеш, тогава ще си отидеш за преподаването* (Chleborad 1888: 119 – 120).

В табличен вид Хлеборадовата темпорална система изглежда така:

Таблица 26

Времена	Видове	Примери
настояще време (tempus praesens)		(нея) кр ^{ия}
минало време	преминало несвършено време	(сеяше) кр ^{иях}
	преминало свършено време	(станахме) кр ^{их}
	преминало неопределено време	(ходил съм) кр ^{ил} съм
	преминало предварително време	(излязал бях) кр ^{ил} бях
	отдавна преминало време	(ходил съм бил) кр ^{ил} съм бил
бъдеще време	бъдеще определено време	(ще мине) ще кр ^{ия} /щ ^а кр ^{ия} , ще кр ^{иеш} /щ ^{еи} кр ^{иеи}
	бъдеще неопределено време	(сея-ща, видя-щем) кр ^и щ ^а , кр ^и щ ^{еи}
	бъдеще предварително време	(ще се наиграеш) ще съм/бъда кр ^{ил}

Примерите в таблицата са изведени от две места в изложението – тези в скобите са от теоретичното въведение на въпроса, а тези след тях са от примерното спрежение на глагола, което следва въведението. Забелязват се следните две различия между теоретичната част и спрежението. Към формата за бъдеще определено време с частица *ще* (*ще кр^{ия}*) в спрежението е добавен и вариант със спрегнат спомагателен глагол (*щ^а кр^{ия}, щ^{еи} кр^{иеи}* и т.н.). Бъдеще предварително време е илюстрирано във въведението с форма за бъдеще

определено време, като предходността на действието всъщност е предадена по синтактичен път, докато в спрежението откриваме установената днес форма за бъдеще предварително време (*ще съм/бъда крил*) (Chleborad 1888: 128).

Фр. Хлеборад разделя времената на прости и сложни според това дали формата е образувана съответно от един, или от повече глаголи. Прости времена са настоящето, преминалото несвършено и преминалото свършено, а сложни са останалите (Chleborad 1888: 121).

Сложните времена се образуват със следните спомагателни глаголи: *съм, бях, бил, ща, ще* или *бъда*. Останалите глаголи са самостоятелни.

Като съществителните, прилагателните и местоименията глаголите показват различия в лицето, рода и числото. В тази връзка важи правилото, че глаголят трябва да съвпадне със своя субект по лице, род и число.

Всички тези изменения на глаголите по залог, вид, наклонение, време, лице, род и число се наричат тяхно *спряжение*.

Според окончанията на глаголите в сегашно време изявително наклонение българските граматички различават три вида спрежение – *първо, второ* и *трето*. Посочените от Фр. Хлеборад окончания представят установените днес три спрежения. Авторът определя критерия за това разделяне на глаголите като чисто външен, много по-важно според него е групирането им по класове от две гледни точки – първо, според това дали между тези окончания и корена има, или няма съединителен елемент, и второ, при това какви промени настъпват в корена на глагола. В граматиката обширно са представени шест класа глаголи.

При спрежението трябва да се имат предвид коренът, окончанието и свързката. Глаголите, които се отклоняват от правилата и не попадат в нито един от тези три големи класа, се наричат *неправилни*, а останалите са *правилни* (Chleborad 1888: 122).

Фр. Хлеборад подкрепя своите теоретични постановки за българския глагол с илюстрация на парадигмата му в трите спрежения в различните времена, трите наклонения, в деятелен и в страдателен залог. Впечатление правят някои несвойствени за езика форми, които са включени в глаголната

система: *бил бях* (преминало предв. вр.) (срв. с Strausz – Dugovich 1895: 59), *щял бях* (преминало предв. вр.), *бил съм бил* (отдавна преминало вр.) и др.

В парадигмата на глагола са включени и примери на причастия. Читателят трябва сам да установи начина им на образуване, както и да определи вида им. Разграничението между двете минали деятелни причастия, свързано с характеристиките на българския глагол преизказност и конклузивност, авторът не прави. От парадигмата могат да се изведат следните форми, необходими за разкриване на словообразователния процес при минало деятелно причастие – по две глаголни форми в трите спрежения съответно за сегашно време, за минало несвършено и свършено време и за минало свършено деятелно причастие, с което по правило са образувани аналитичните темпорални и условни форми:

крия → криях, крих → крил и ора → орях, орах → орал;

точа → точях, точих → точил и нося → носях, носих → носил;

*чукам → чуках, чуках → чукал и хвърлям → **хвърлях**, хвърлих → **хвърлял***

От тези форми се вижда, че според Фр. Хлеборад минало деятелно причастие се образува от формата за минало свършено време. Отклонението, което той допуска, образувайки миналото деятелно причастие *хвърлял* от формата за минало несвършено време *хвърлях*, за него не е повод за разсъждения върху наличието на несвършен вариант на това причастие. Че той приема причастната форма *хвърлял* за единствената налична за глагола *хвърлям*, се разбира от това, че с нея образува съответните форми в парадигмата му: *хвърлял съм, хвърлял бях, хвърлял съм бил, ще съм хвърлял, хвърлял бих*.

Като обобщение на въпроса се оформят следните констатации:

1. Фр. Хлеборад прави познатото ни днес разделение на първо, второ и трето спрежение, на прости и сложни темпорални форми, на правилни и неправилни глаголи.

2. Хлеборадовата темпорална система се различава от Вимазаловата само по включването на т.нар. отдавна преминало време, установило се във възрожденските ни граматика.

3. Авторът не познава преизказността, затова придава темпорално значение на формата за отдавна преминало време, не отчита наличието на

перфектови форми без третоличен спомагателен глагол и на минало несвършено деятелно причастие.

***Bulgarische Grammatik* (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович**

Под заглавие *Die Hilfszeitwörter (Verbum auxiliare). Спомагателните глаголи* А. Щраус и Ем. Дугович започват въпроса за глагола с паралел между немските и българските времена (Strausz – Dugovich 1895: 57).

Българският език разполага с три прости времена: сегашно, минало несвършено и минало свършено. Останалите времена са сложни.

За разлика от българското немското свършено време (Vorvergangenheit) е сложно. Българското сложно минало предварително време съответства на немското просто минало несвършено време (Mitvergangenheit). Бъдеще време (Zukunft) и бъдеще предварително време (Vorzeit) се различават от немското бъдеще време само по това, че първото се употребява за изразяване на близко, а последното – на отдалечено бъдеще. С бъдеще предположително време (wahrscheinliche Zukunft) се изразява действие, което е вероятно в бъдеще (zukünftige Wahrscheinlichkeit).

След тези уводни думи авторите представят темпоралната парадигма на спомагателните глаголи *съм* и *ща* в изявително, повелително, условно и подчинително наклонение.

Като Mitvergangenheit А. Щраус и Ем. Дугович определят формата за минало несвършено време *бях* (*ти беше*) и несъществуващата, но фиксирана и от други автори форма за минало предварително време *бях бил* (вж. Chleborad 1888: 123). На двете форми за съответствие в немски език е посочена формата за претеритум *war*.

Като Vorvergangenheit А. Щраус и Ем. Дугович определят три форми за минало свършено време: *бях* (*ти бе*), *бих* и *бидох*. Немското съответствие на *бях* (*ти бе*) са формата за претеритум *war* и тази за плусквамперфект *war gewesen*, на *бих* – тази за плусквамперфект *war gewesen* и тази за претеритум *wurde*, на *бидох* – формата за претеритум *wurde*.

Като бъдеще предположително време (*wahrscheinliche Zukunft*) са определени две форми на спомагателния глагол: *ще съм бил* и *ще бъда бил*¹⁷⁰. *Ще съм бил* авторите превеждат на немски с формата за футур II *werde gewesen sein*, а *ще бъда бил* – с формата *kann sein*. За втората форма уточняват, че се употребява по-рядко (Strausz – Dugovich 1895: 58 – 61).

Под заглавие *Die Zeitwörter – Глаголи* двамата автори осъществяват известното днес разпределение на спреженията в три главни класа¹⁷¹.

В първия клас глаголите завършват на *-е* в трето лице единствено число сегашно време изявително наклонение. Те се разделят на два подкласа. Към първия спадат глаголите, в чиято форма за трето лице пред суфикс *-е* стои съгласна (*преде, оре, пише*), а към втория спадат тези, при които пред *-е* стои гласна (*пие, живее, мие*).

Във втория клас глаголите завършват на *-и* в трето лице единствено число сегашно време изявително наклонение. Като в първия клас те се подразделят на два подкласа според това дали пред *-и* стои съгласна (*моли, работи, ходи*), или гласна (*стои, дои, пои*).

Към третия клас спадат глаголите, след чиято основа стои суфикс *-я* или *-а* (*вика, пита*).

Двамата автори разгръщат пространни парадигми на темпоралните форми на глаголите от трите спрежения и техните подгрупи в изявително, повелително, условно и подчинително наклонение.

Такива са например изявителните темпорални грамими на глаголите от второ спрежение:

Таблица 27

Времена	Значение	Примери
настояще време	Gegenwart	<i>доя</i>
минало несвършено време	Mitvergangenheit	<i>доех</i>
минало свършено време	Vorvergangenheit	<i>доих</i>

¹⁷⁰ По-късно Г. Вайганд ще определи това време като бъдеще на миналото (Futurum der Vergangenheit), а между тези две форми ще посочи следната разлика: формата с *бъда* изразява започваща промяна на състоянието, а тази със *съм* – завършена в бъдещето миналост (Weigand 1907: 123; 1917: 140).

¹⁷¹ От авторите на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. двамата унгарци и Г. Вайганд използват названието *класове* за установените три български спрежения.

свършено неопределено време	unbestimmte Vergangenheit	доил съм
несвършено неопределено време	unbestimmte Mitvergangenheit	доял съм
минало предварително време	Mitvergangenheit	доил бях
отдавнашно свършено време	Vorvergangenheit	доил съм бил
отдавнашно несвършено време	unbestimmte Vergangenheit	доял съм бил
бъдаще определено време	bestimmte Zukunft	ще доя
бъдаще неопределено време	unbestimmte Zukunft	дои-ща, дои-щеш
бъдаще предположително време	wahrscheinliche Zukunft	ще съм/ бъда доил

Описателният характер на немските означения, както и това, че сред тях има общи за някои от българските времена, показва дистанциране от общоприетата латинска лингвистична терминология. От преводите на българските темпорални форми на немски език се вижда, че авторите търсят съответствията на времената в двата езика според тяхната употреба. Като краен резултат обаче темпоралната парадигма в граматиката се характеризира с неточности¹⁷², които затрудняват възприемането изобщо на концепцията по въпроса.

Наред с формата за минало неопределено време, образувана с минало свършено деятелно причастие, А. Щраус и Ем. Дугович обособяват и форма с минало несвършено деятелно причастие. В примерната парадигма на първо спрежение е включено следното обяснение: „Die unbestimmte Vergangenheit несвършено неопределено съответства на немската Mitvergangenheit, с която изразяваме по-дълго продължаващо, често повтарящо се действие“¹⁷³ (Strausz – Dugovich 1895: 69). Според авторите формата за минало неопределено време с минало свършено деятелно причастие (*живял съм*) съответства на формата за немския перфект (*habe gelebt*), а тази за минало неопределено време с минало

¹⁷² Тук ще припомня оценката на Г. Вайганд „гъмжащата от грешки граматика на Щраус и Дугович (Виена 1895)“ (Weigand 1907: III). Поради тази слабост на граматиката предаденото в дисертацията на места е коригирано от мене.

¹⁷³ Тази дефиниция заимства по-късно в граматиката си Д. Гаврийски (вж. Gawriysky 1910: 114; 1923: 113; 1940: 114).

несвършено деятелно причастие (*живеел съм*) съответства на формата за немския плусквамперфект (*hatte gelebt*).

По вече установена традиция както в българската граматическа литература, така и у някои от авторите на предходните български граматики на немски език¹⁷⁴ А. Щраус и Ем. Дугович обособяват темпорална форма с причастieto *бил* и я наричат *отдавнашно* време. Според това дали формата е образувана с минало свършено, или с минало несвършено деятелно причастие, те различават две такива времена: съответно отдавнашно свършено време (*живял съм бил*) и отдавнашно несвършено време (*живеел съм бил*). В превода на тези форми на немски се наблюдава непоследователност, но като преобладаваща може да се определи формата за плусквамперфект.

На формата с *бил* авторите отдават темпорално значение, други преизказни форми в граматиката са определени като условни, в парадигмите на трите спрежения не са отбелязани варианти на минало неопределено време без спомагателен глагол в трето лице, следователно може да се обобщи, че в граматиката не е отчетена преизказността като характеристика на българския глагол.

Последното време в глаголната парадигма е наречено *бъдаще предположително* – най-вероятно под влияние на значението на съответната форма футур II в немски език. В съвременната българистика тази форма е дефинирана като бъдеще предварително време. Сред непоследователностите в използваната терминология в граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович обаче трябва да се отбележи наименованието на формата *аз ще (да) бъда живял* от парадигмата на примерния глагол от първо спрежение: *unbestimmte Zukunft* – *бъдаще предварително* (Strausz – Dugovich 1895: 79). От една страна, формите от този тип не са в *unbestimmte Zukunft* (неопределено бъдеще време), от друга, в граматиката се отбелязват като *wahrscheinliche Zukunft* (бъдеще предположително време).

¹⁷⁴ Придавайки значение на отдалечена миналост, причастieto *бил* според братя Цанкови може да се включи във формите на времената перфект (*писал съм бил*), футур екзактум (*ще бъда бил писал*), сложен имперфект (*пишял съм бил*) и условен сложен имперфект (*изписувал съм бил*); според Фр. Хлеборад с *бил* се образува отдавна преминало време (*ходил съм бил*).

Във връзка с темпоралните форми в граматиката трябва да направя и следното уточнение: според А. Щраус и Ем. Дугович *бих* е форма за минало свършено време на спомагателния глагол *съм*, както вече стана ясно, а формите, образувани с *бих* и *щях*, не са изявителни.

Последна в изложението за глагола е темата *Die Zeiten der Zeitwörter* (*Времената на глаголите*), в рамките на която авторите обобщават образуването и употребата на темпоралните грамми. За по-голяма изразителност в български език сред времената и сред наклоненията често се осъществяват размени. При времената те са следните.

Сегашно време се употребява вместо минало, напр. *става дядо, на море отива* вместо *станал дядо, на море отишъл*.

Сегашно време замества бъдеще, напр. *търгваш ти, драгий, отиваш* вместо *ще търгнеш ти, драгий, ще отидеш*. Като пример за такава размяна авторите посочват и стиховете: *Настане вечер, месец изгрее, / звезди обсият свода небесен, / гора зашуми, вятър повее*.

Последната спомената особеност е тази, че често причастието се използва без спомагателен глагол за означаване на действие или състояние в миналото (Strausz – Dugovich 1895: 120).

Място в глаголната парадигма двамата унгарски автори отреждат и на причастието. Българските причастия са сегашно и минало. Сегашното (*Mittelwort der Gegenwart*) се образува със суфикс *-щ* (*доещ, стоещ*). Миналото причастие (*Mittelwort der Vergangenheit*) е два вида: минало свършено действително и минало несвършено действително причастие.

„Миналото свършено действително причастие, което при всичките три главни спрежения се образува, като заменяме суфикс *x* за първо лице във *Vergangenheit* на изявително наклонение със суфикс *л* за причастие“ (*орал, молил, стоял*) (Strausz – Dugovich 1895: 94). За да бъде разбрано правилно съотношението между тази и дефиницията по-долу, трябва да се уточни, че понятието *Vergangenheit* е преведено под линия като *минало свършено* време.

„Второто причастие на миналостта, несвършеното действително, се образува при всичките три главни спрежения, като на мястото на окончанието *x*

за първо лице единствено число *Vorvergangenheit* (*минало несвършено*) се поставя суфиксът *л* за причастие¹⁷⁵ (*берях, лежах, виках*) (курсивът е мой – А. А.) (Strausz – Dugovich 1895: 95).

Въпросът за образуването на трите причастия е допълнен с разяснения на някои фонетични особености, а като следваща тема е разгледано страдателното причастие.

За времето у А. Щраус и Ем. Дугович може да се направят следните обобщения:

1. Определени са трите спрежения на глагола, които познава съвременната българистика.

2. Темпоралната система включва традиционните в граматическата ни литература осем времена.

3. Традиционната темпорална система двамата автори разширяват с варианти с несвършено причастие на минало неопределено време и на отдавна преминало време, наречено от тях *отдавнашнe* време. Може да се каже, че А. Щраус и Ем. Дугович са носители на Цанковата идея за активната роля на миналото несвършено деятелно причастие, те дори го обособяват като отделно причастие – това е онази линия, която ясно се разграничава в езикознанието ни до 40-те години на следващия век.

4. Преизказното значение не е осъзнато от авторите, макар глаголната парадигма в граматиката да включва преизказни форми.

Темпоралните системи в граматиките от втората половина на XIX в. ще обобща по два критерия: ще посоча общото и различното между тях. Четирите граматики представят следните темпоралните грамемии, отбелязвани както през възрожденския период, така и днес, като единствено бъдеще неопределено време не е част от съвременната темпорална система:

¹⁷⁵ И тези две дефиниции заимства по-късно в граматиката си Д. Гаврийски (вж. Gawriysky 1910: 59 – 60; 1923: 66 – 67; 1940: 69).

Таблица 28

Общи времена за четирите граматики
сегашно време
минало несвършено време
минало свършено време
минало неопределено време (със свършено причастие)
минало предварително време
бъдеще време
бъдеще предварително време
бъдеще неопределено време

От особен научен интерес са отклоненията от общоприетия състав на темпоралната парадигма. Те ясно показват последователност в схващанията, която може да се приеме и като следвана от определени автори на езика линия. Таблица 29 разкрива едни от първите граматички, фиксирани формите с минало несвършено деятелно причастие, както и с причастията *бил*:

Таблица 29

Отличителни времена за четирите граматички	А. и Д. Цанкови	Фр. Хлебобрад	А. Щраус и Ем. Дугович
минало несвършено неопределено време	<i>изпишел съм</i>		<i>живеем съм</i>
отдавна несвършено време			<i>живеем съм бил</i>
отдавна свършено време		<i>крил съм бил</i>	<i>живял съм бил</i>

2. Граматиките от първата половина на XX век

***Bulgarische Grammatik* (1907, 1917) от Г. Вайганд**

Г. Вайганд е познавал предходните четири граматички – това сам споделя в предговора на труда си. За всички тях той се изказва с пренебрежение, а за *Синтаксиса* на Ат. Илиев споделя, че е единствената книга, която е ползвал в

работата си, макар и само когато се е нуждаел от някой съвет по синтактичен въпрос¹⁷⁶. Ето защо тук ще приложа и таблица с темпоралната система на Ат. Илиев, представена от Хр. Първев (Първев 1975: 214, 216):

Таблица 30

Времената в <i>Начална практическа граматика. Пловдив, 1887</i>	
свършено време	<i>аз них</i>
сегашно време	<i>аз пийъ</i>
бъдеще време	<i>аз щъ да пийъ (аз ще пийъ)</i>
второ бъдеще време	<i>ни щъ аз</i>
минало несвършено време	<i>аз ниях</i>
1-во сложно (свършено) минало време	<i>аз съм нил</i>
2-ро сложно (несвършено) минало време	<i>аз съм ниял</i>
3-то сложно (свършено) минало време	<i>аз бях нил</i>
4-то сложно (свършено) минало време	<i>аз съм бил нил</i>
5-то сложно (несвършено) минало време	<i>аз съм бил ниял</i>
Бъдещите времена в <i>Синтаксис на българския език. София, 1888</i>	
бъдеще определено време	<i>щъ да пишиъ, ще четеш</i>
бъдеще възможно време	<i>щъ писа, писа щъ, щеш че, че щеш</i>
бъдеще свършено време	<i>щъ съм писал, ще бъдеш чел</i>

За описанието на глаголните форми (семантика, употреба), направено от Ат. Илиев, Ив. Куцаров дава високата оценка, че надскача всичко, писано дотогава, и в някои отношения дори има съвременно звучене (Куцаров 2007: 210). По въпроса за употребата на глаголните форми в „прямата и непрямата реч“ Ат. Илиев е повлиян от статията на Ал. Т.-Балан (1887), в която преизказните и умозаключителните форми са обособени в отделно наклонение – идея, чийто автор всъщност е Т. Шишков (1872). Ат. Илиев представя допълнителни форми, които могат да бъдат преизказни, и разсъждава задълбочено върху преизказността. Той обяснява, че „с 1-во, 2-ро, 4-то и 5-то сложно минало време приказваме за работи, които са станали отколе и за които сме чули от други“¹⁷⁷. Авторът прави опити за семантично разграничаване на отделните бъдещи времена, тези негови разсъждения са също доста сериозни за

¹⁷⁶ „... Einiges Wenige auch der kleinen Grammatik von Ilief (Синтаксис, Philippopel 1888), das einzige Buch, in dem ich mir hie und da für Fragen der Syntax Rat holen konnte“ (Weigand 1907: IV).

¹⁷⁷ Срв. с: „Bei Handlungen, die in **der Zeit zurückliegen**, deren Augenzeuge der Erzähler **nicht war**, muß das Perfekt stehen“ (Weigand 1917: 105)

времето си и дори Ю. Трифонов възприема от тях в студията си за бъдещите времена (Първев 1975: 215 – 216, 227).

Темпоралната система в граматиката на Г. Вайганд обхваща седем времена, включени както в предходните български граматики на немски език, така и в днешната темпорална система, изключение от която е само бъдеще неопределено време, отпаднало от езика въобще. Специфично за времето у Г. Вайганд е това, че се различава допълнително един начин за образуване на обикновеното бъдеще време (наричано по-рано *бъдеще определено време*) – с *имам да*. В табличен вид Вайгандовата темпорална система изглежда така:

Таблица 31

Времена	Примери
Präsens	<i>чета</i>
Imperfekt	<i>четях</i>
Aorist	<i>четох</i>
Perfekt	<i>викал съм</i>
Plusquamperfektum	<i>викал бях</i>
Futurum	<i>ще пиша (ще да пиша) писа ща имам да кажа</i>
Futurum der Vergangenheit (футурум на миналото)	<i>ще съм/бъда писал</i>

След *Die Aktionsarten (Начините на действието)* и *Bildung des Perfektivs (Образуване на перфектива)* в граматиката стои заглавието *Flexion und Gebrauch der Zeiten (Флексия и употреба на времената)*, под което Г. Вайганд разглежда българските времена в обвързаността им с перфективния и имперфективния начин на действието. Той посочва първо простите времена – според него те са само две, но тъй като всяко едно от тях се употребява перфективно и имперфективно, се получават общо четири форми: презенс имперфектив (*казвам*), презенс перфектив (*кажа*), минало време (*Vergangenheit*) имперфектив (*казвах*), минало време перфектив (*казах*). Г. Вайганд прави уговорката, че за

удобство ще нарича двете прости минали времена имперфект и аорист¹⁷⁸ (Weigand 1907: 118; 1917: 134).

В презенс авторът представя установените в езикознанието ни днес първо, второ и трето спрежение¹⁷⁹, като за назоваването им използва немския термин *клас*¹⁸⁰. Тук има две интересни от гледна точка на днешната норма уточнения. Първото е, че по аналогия на трети клас често глаголите от първи и втори клас също завършват на *-е* в първо лице множествено число: *пиеме* вм. *пием*, *молиме* вм. *молим* (вж. също Weigand 1907: 41; 1917: 45). Но, продължава немският учен, добавянето на *-м* в първо лице единствено число е изцяло диалектно: *молям*. Уточнението за диалектния завършек отпада от второто издание на граматиката, но разпростирането на окончанието *-ме* в първо и второ спрежение ученият преценява като системно езиково явление¹⁸¹. Век по-късно езиковата ситуация показва, че този стремеж към унификация в езика не е имал временна или регионална проява, а е естествен процес в рамките на езиковия развой.

Авторът представя трите спрежения в имперфект. Във второто издание на граматиката е нанесена корекция в транскрипцията при ятовия преглас в спрежението на глаголите *видях* и *четях*: формите *видехме*, *видехте* и *четехме*, *четехте* (Weigand 1907: 34, 119) са променени съответно на *видяхме*, *видяхте* и *четяхме*, *четяхте* (Weigand 1917: 36, 136), а в спрежението на *бях* са добавени формите *бяхме* и *бяхте*, липсващи в първото издание (Weigand 1917: 26). Прегласът на ятовата гласна е включен в правописните правила в началото на граматиката. Транскрипцията *видехме*, *видехте* и *четехме*, *четехте* в първото издание може да се обясни с думите на Г. Вайганд относно отклоненията от правилото: „Тъй като има цял ред изключения от това правило, като напр. руските заемки, но също и някои чисто народни *век*, *нещо*, начинаещият ще направи добре, ако в случаите на колебание изговаря *е* според

¹⁷⁸ Тук ще припомня мнението на Г. Вайганд, че имперфектът и аористът са едно и също време, но от различен начин на действието – съответно имперфектив и перфектив (Weigand 1907: 96; 1917: 107).

¹⁷⁹ Кл. Карагюлев също посочва установените днес три спрежения на българския глагол (Карагюлев 1896: 55 – 56).

¹⁸⁰ Вече беше споменато, че преди Г. Вайганд този термин използват в граматиката си А. Щраус и Ем. Дугович.

¹⁸¹ Срв. с: „Формите на *-ме* за първо лице множествено число при I. и II. спрежение, и *-ми* за III. спрежение са неправилни. Тряба да се пише: ходим, говорим, а не: ходиме, говориме; слушаме, искаме, а не: слушами, исками“ (Карагюлев 1896: 57).

западнобългарското произношение“ (курсивът е мой – А. А.) (Weigand 1907: 7), „... тъй като я-произношението е много ограничено, а е-произношението никога не е особена грешка“ (Weigand 1917: 7). Днес, столетие по-късно, продължава да е актуално описаното от немския учен правило, че ятовата гласна се произнася и пише я, когато е под ударение и пред твърда гласна, и че има твърде много случаи, които не следват „предписанията“.

Г. Вайганд обръща внимание на това, че от перфективни основи се образуват глаголи в имперфект: *седна – седнех – седнел* (минало причастие), *вложа – вложех – вложел* (минало причастие). Тази на вид противоречива употреба на перфективните форми е следствие от способността на българския език да предава нюансите в значението, което изразяват различните начини на действието. Авторът уточнява, че в примера *като седнеше баба Стана, разправяше за башибозушките кланета* глаголът *седнеше* е перфективен, но едновременно с това и итеративен. Тъй като глаголите от итеративния начин на действието имат форма само за несвършен вид (вж. Граматика 1983: 284), можем да кажем, че тук Г. Вайганд допуска преплитане на значенията на итератива, респективно имперфектива, и на имперфекта.

Във въпроса за минало свършено време в дисертацията си Л. Андрейчин коментира мнението на Г. Вайганд: „Макар че изразява приключило действие, т.е. в неговия цялостен ход, минало свършено време само по себе си няма перфективен характер, тъй като показва само количествено изчерпване на действието, но не го определя качествено като цялост. Ето защо Weigand неправилно определя минало свършено време като притежаващо само по себе си перфективен характер (Bulg. Gram., p. 107, 109; вж. също и Koschmieder, *Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie*, Wilno, 1934, p. 138, 144, 178). Самото минало свършено време не придава на глагола перфективност, ако глаголът не я притежава, т.е. ако е несвършен. Свършеността като темпорална категория и свършеността като видова категория са две различни понятия, които не трябва да се смесват“ (Андрейчин 2010: 49).

Г. Вайганд прави две обобщения за употребата на аориста и имперфекта в съпоставка, за които не би могло да се каже, че са израз на непротиворечиво

мнение. От една страна: „Аористът се употребява при разказването на осъществени действия, **без значение** дали са **продължителни, или не**. Имперфектът се използва при описания за изразяване на състояния и на действия, които се извършват или обичайно се извършват (итератив)“ (подчертаването е във второто издание на граматиката – А. А.) (Weigand 1907: 25; 1917: 27). От друга страна: „В книжовния език продължаващото (перфектив) действие в разказа се предава в **аорист**, съпровождащите го второстепенни обстоятелства описанията, които сами по себе си не означават продължение на действието, се предават в **имперфект**“¹⁸² (подчертаването е във второто издание на граматиката – А. А.) (Weigand 1907: 95; 1917: 105).

Г. Вайганд различава три форми/начина за образуване на бъдеще време (Futurum) и отделно – бъдеще на миналото (Futurum der Vergangenheit). Първото, обичайното образуване на футурум е от неизменяемото *ще* и от перфективната или имперфективната форма на презенс: *ще напиша*, респ. *ще пиша*. Понякога след *ще* може да се употреби съюзът *да*: *ще да пиша*. Разлика в значението на формите със и без *да* авторът не отчита¹⁸³.

Вторият начин за образуване на футурум е от спрегаемата форма на спомагателния глагол *ща* (*щеш, ще* и т.н.) и от предпоставена съкратена инфинитивна форма, която се получава след отпадането на *-л* от миналото деятелно причастие: *пи[л, писа[л*. По-рядко, най-вече в определени изрази, основният глагол може да бъде и задпоставен: *ща писа*. Глаголите от първо спрежение, чието минало деятелно причастие завършва на *-къл, -шел*, губят тази сричка: *ре[къл, до[шел*. В сравнение с първата форма на футурум тази носи значение на несигурност: *че ще* = *може би той ще чете, а може би не*.

Такава е семантичната разлика между двете бъдещи времена и у Ат. Илиев – за него с формите за определено бъдеще време се изразява увереност в настъпването на действието, а с формите на възможното бъдеще време, които всъщност са форми на времето, познато като *неопределено бъдеще*, се изразява възможност действието да се извърши (Първев 1975: 216).

¹⁸² По технически причини от цитата са изключени три вида означения за продължаващото действие в имперфектив – ефектив, инклузив, инг्रेसив, и означението за имперфектив, без граници във времето.

¹⁸³ Срв. с Vymazal 1887: 57.

Третият начин за образуване на футурум е свързването на *има да* и особено често на неизменяемото *няма да* в отрицателни изречения с форма на презенс: *има(м) да кажа; няма да дойда*¹⁸⁴. Чрез тази форма се изразява сигурност, че действието ще настъпи в един бъдещ момент¹⁸⁵. Г. Вайганд не отчита, че с *няма да* всъщност се образува отрицателната форма на първото посочено от него бъдеще време – т.нар. бъдеще определено време.

Формите на второто бъдеще време, за което Г. Вайганд използва описателния израз *Futurum der Vergangenheit* (бъдеще на миналото), а не познатия в теорията за времената термин *Futurum exaktum*, са на утвърденото в езикознанието ни бъдеще предварително време: *ще съм на/писал* или *ще бъда на/писал*. Между двата варианта Г. Вайганд долавя слабо смислово различие¹⁸⁶: този с *бъда* изразява повече (във второто издание тук е вмъкнато „определено“) започващата промяна на състоянието, а със *съм* – само завършената в бъдещето миналост¹⁸⁷. Често *ще* отпада от формата с *бъда*. Сред изреченията за упражнение се намират примерите: *Ако бъдеш съгрешил нещо, ще ти опростя; Който бъде доживял тая бъркотия, ще живее после мирно* (Weigand 1907: 123 – 124; 1917: 140 – 141)¹⁸⁸. Подобно на перфекта това време носи допълнителното значение неопределеност: *Помисли си, че тоя ще е откраднал часовника му = wird wohl gestohlen haben* (Weigand 1907: 127; 1917: 144).

Г. Вайганд завършва темпоралната парадигма на българския глагол с двете сложни минали времена перфект и плусквамперфект. Примерите отново

¹⁸⁴ Срв. с образувани с *има/няма* форми за бъдеще време у Фр. Вимазал, който не коментира дали са носители на допълнително значение (Vymazal 1887: 42).

¹⁸⁵ В студията си за сложните бъдещи времена Ю. Трифонов определя формата *има да -а(м)* като една от тези, с които се образува бъдеще уверено време, както той нарича основното бъдеще време с наложилото се по това време название *определено*: „В положителната си форма съединението има да -а (-м) показва пак бъдеще действие (състояние), което наздраво ще се върши кога да е след минутата на говоренето, но прибавя към увереността в извършване на действието още и представление за продължителност или изобилие на това действие (състояние). Прим. Ако ни види мама, има да ни гълчи (= ще гълчи много)“ (Трифонов 1908: 4).

Хр. Първев се съгласява с Ю. Трифонов, че съчетанията от типа *има да си патим* означават продължителност или изобилие на действието. За Ю. Трифонов те са морфологична, а не синтактична категория (Първев 1975: 227).

¹⁸⁶ Срв. с мнението на А. Щраус и Ем. Дугович, според които това са форми за бъдеще предположително време и формата с *бъда* се употребява по-рядко (Strausz – Dugovich 1895: 60 – 61).

¹⁸⁷ „Die Formen mit *бъда* drücken mehr die (bestimmt – in 2. Aufl. – A. A.) eintretende Veränderung des Zustandes aus, die mit *съм* nur die in der Zukunft abgeschlossene Vergangenheit“ (Weigand 1907: 123; 1917: 140).

¹⁸⁸ Още Фр. Вимазал отбелязва, че в подчинени изречения спомагателният глагол *ще* се изпуска: *ако бъде ми ушил дреха-та, да я земеш* (Vymazal 1887: 58).

илюстрират обвързаността на времената с двата глаголни вида – авторът различава имперфективен перфект (*викал съм*), перфективен перфект (*викнал съм*), имперфективен плусквамперфект (*викал бях*), перфективен плусквамперфект (*викнал бях*).

Тук ще припомня, че началото на някои от схващанията, свързани с перфектоподобния комплекс в български език, полага именно Г. Вайганд. А за начало на прегледа на перфекта ще използвам обобщението на Х. Валтер, че „в български при тази форма се отбелязва по-широк семантичен обхват в сравнение с немски“ (Валтер 1982б: 34).

В онази част от дисертацията, в която разгледах вида у Г. Вайганд, изясних мнението на автора, че от една страна, има припокриване между свършения вид и свършеното време и несвършения вид и несвършеното време, а от друга, свършеният и несвършеният глагол от една видова двойка не са отделни лексеми, а са форми на един и същ глагол. Това тълкуване на вътрешноструктурните езикови отношения предопределя Вайгандовото схващане за функцията на двете минали деятелни причастия: авторът не различава употребата на несвършеното от тази на свършеното причастие, тъй като между двете намира само видово различие. Той обаче долавя допълнително, нетемпорално значение на формите с минало деятелно причастие: значението на образуваните с него и глагола *съм* перфект и плусквамперфект не е като това на двете времена в немския, а е модално оцветено. Немските перфект и плусквамперфект трябва се предават на български с аорист или имперфект, ако говорещият е очевидец на действието (Weigand 1907: 68 – 69; 1917: 77 – 78).

Както вече споменах в главата за вида на глагола в дисертацията, употребата на перфекта е разяснена от Г. Вайганд заедно с тази на аориста и на имперфекта при представянето на начините на действието. В първото издание на граматиката дефиницията гласи: „Перфектът е налице, когато става дума за несигурни, предполагаеми действия, на които разказвачът **не е бил свидетел**“ (Weigand 1907: 95). Във второто издание дефиницията е разширена: „При действия, разположени **назад във времето**, на които разказвачът **не е бил свидетел**, трябва се използва перфект, и то перфективен или имперфективен,

както изисква начинът на действието“ (Weigand 1917: 105). Българският перфект според Г. Вайганд най-напред е минало несвидетелско време.

В главата за времената дефиницията за употребата на перфекта е доразгърната. „Перфектът се използва за означаването на действия на разказващата минало и на завършената сегашност, които човек не е видял лично като свидетел, а познава повече по чужди думи“ (Weigand 1907: 124; 1917: 142). Тук ще припомним Вайгандовото дефиниране на бъдеще предварително време: формата *ще съм (на)писал* носи значението на завършена в бъдещето минало. На тези две дефиниции можем да погледнем като на предходен етап в разсъжденията върху резултативността сред характеристиките на българския глагол. През 1965 г. в нашето езикознание П. Пашов „пръв разграничи същинско действие и резултат от действие и пръв спомена за „граматическа категория резултативност“, подсказвайки самостоятелния категориален характер на явлението“ (Куцаров 2007: 249). Й. Пенчев определя връзката между резултативността и несвидетелствеността на перфектните форми: „Т. нар. резултативност или наличие на следи се привлича за характеристика на перфекта, обикновено когато контекстът подсказва, че събитието (състоянието) не е могло да бъде или не е било наблюдавано“ (Пенчев 1994: 36).

В първото издание на граматиката се казва, че българският перфект има донякъде модално значение, тъй като се употребява предимно за изразяване на несигурни действия, а немският перфект се предава на български език с аорист¹⁸⁹. Това обяснение липсва във второто издание, но на негово място е включено уточнение, бихме могли да кажем – в същата връзка, отнасящо се до спрежението в перфект: в трето лице спомагателният глагол може да отпадне¹⁹⁰. Тук е и разликата между перфектните спрежения в двете издания – във второто издание *е/са* са поставени в скоби, т.е. формите с изпуснат спомагателен глагол в трето лице са представени като варианти на тези със спомагателен глагол (срв. Weigand 1907: 44 и Weigand 1917: 49).

¹⁸⁹ „Das blg. Perf. hat etwas modale Bedeutung, indem er mehr bei ungewissen Handlungen angewandt wird; meist muß das deutsche Pf. durch den Aorist übersetzt werden“ (Weigand 1907: 44).

¹⁹⁰ „In der III. Person kann die Setzung des Hilfsverbs unterbleiben“ (Weigand 1917: 49).

Ще се върна към втората част на дефиницията по-горе, а именно, че перфектът се употребява, когато човек не е видял действията лично като свидетел, а ги познава повече по чужди думи¹⁹¹. Така мястото на перфекта е в разкази от миналото, в приказки, в изречения, изразяващи въпрос и съмнение, в съобщения във вестници, в непряката реч, накратко, във всички съобщения, в които се забелязва известна (във второто издание на граматиката: субективна) неопределеност на съобщаваното. Лични преживявания, лични наблюдения се разказват в аорист, описват се в имперфект или се разказват и описват в сегашността.

Значението несвидетелственост, което Г. Вайганд долавя в това глаголно време, е обект на анализ от много изследователи на българския език десетилетия преди и след немския учен, но след направения преглед на предходните четири граматика става ясно, че Г. Вайганд е първият автор на немскоезична граматика, който разглежда преизказността в български език. Той се причислява към изследователите, които определят преизказното значение като темпорално¹⁹².

Сред наклоненията в граматиката е презумптивът, с който се изказва не факт, а предположение (Weigand 1907: 131; 1917: 150). При представянето на презумптива във второто издание авторът насочва внимание към казаното за една от употребите на перфекта: според Г. Вайганд при нея би могло да се говори за сегашен презумптив, когато самото време не остава съвсем на заден план¹⁹³. За тази употреба е включено допълнение във второто издание (§ 92. III.): „Особено ясно изпъква нереалността на перфекта при разказването на обичаи, свързани със суеверия, където перфектът не се употребява като време на миналостта, а като неутрален към времето модус на нереалността¹⁹⁴, напр.

¹⁹¹ „... Handlungen [...], die man nicht selbst als Augenzeuge gesehen hat, sondern mehr vom Hörensagen kennt“ (Weigand 1907: 124; 1917: 142).

¹⁹² „Интересно е, че това продължава и в по-ново време (Т. Попжелязков и др.)“ (Куцаров 2007: 304). „По традиция „преизказното наклонение“ се приема и до днес от всички автори на школки граматика, въпреки че [...] тази идея е имала изолирани привърженици сред изследователите на явлениято“ (Куцаров 2007: 305).

¹⁹³ „Man vergleiche das im § 92 III über den Gebrauch des einfach zusammengesetzten Perfekts Gesagte; man könnte dort sehr gut von einem präsentischen Präsens sprechen, wenn nicht die Zeit selbst zu sehr in den Hintergrund träte“ (Weigand 1917: 150).

¹⁹⁴ „Besonders deutlich tritt die Nichtwirklichkeit des Perfekts hervor bei Mitteilung von abergläubischen Gebräuchen, wo das Pf. nicht als Zeit der Vergangenheit, sondern als zeitloser Modus der Unwirklichkeit gebraucht wird“ (Weigand 1917: 142).

пясъкът значал размножаване на храна и добитък *der Sand soll bedeuten (nicht: hat bedeutet) die Vermehrung des Getreides und des Viehes*“.

Г. Вайганд предупреждава, че тъй като спомагателният глагол в трето лице често изпада, трябва да се внимава тази форма да не се сбърка с императивно употребеното минало деятелно причастие, което се среща много по-често в народната реч, отколкото в книжовния език¹⁹⁵: *та му се злато и сребро ляло и през плет преляло*¹⁹⁶.

В изложението си за перфекта Г. Вайганд отбелязва още една негова употреба: „Прави впечатление, че и при описания на обичайни събития може да се използва перфективен перфект: На работа ли е, набърчил (набръчвам) високо чело, напрегнал (напрягам) яки мишци“ (Weigand 1907: 125; 1917: 143). Бих казала, че за еднозначното тълкуване на формите *набърчил* и *напрегнал* е необходим по-широк контекст. На пръв поглед днес бихме ги определили не като перфект, а като минали свършени деятелни причастия, изпълняващи роля на обособени определения. Най-вероятно според Г. Вайганд това е аналогичен случай на употребата на перфективни глаголи в сегашно време в главни изречения, когато с тях се изразява повторителност, обичайност на действията. Може би в подкрепа на това тълкуване е решението на автора да преведе на немски формата *набърчил* – макар и от двете само нея – в презенс (*wenn er bei der Arbeit ist, zieht er die hohe Stirn in Falten, hat angespannt die starken Muskel*). А посочените в скоби глаголи след двете причастия са отново повод да се предполага, че Г. Вайганд счита глаголите, образуващи видова двойка, за форми на един и същ глагол: *набръчвам* (имп.) → *набърчил* (перф.); *напрягам* (имп.) → *напрегнал* (перф.).

Представянето на плусквамперфекта е значително по-кратко. Според Г. Вайганд употребата му в български е различна от тази в немски поради изразяването на несвидетелността с перфект в български език. Така в примера

¹⁹⁵ „Da die Setzung des Hilfsverbs in der dritten Pers. häufig unterbleibt, muß man acht geben, diese Form nicht zu verwechseln mit dem imperativisch gebrauchten Part. Perf., dessen Anwendung in der Volkssprache häufiger ist, als in der Literatursprache“ (Weigand 1917: 142).

¹⁹⁶ Срв. с императивното значение на еловите причастия у Фр. Вимазал (*убил го Господ!*) (Vymazal 1887: 58) и у А. Щраус и Ем. Дугович (*дал ти господ здраве*) (Strausz – Dugovich 1895: 120).

уверен съм, че, щом излязох из стаята, бай Ганьо е отворил похлупците = *ich bin überzeugt, daß, sobald ich herausgegangen war, Baj Ganjo die Holztapfel aufmachte* разказвачът казва за себе си *излязох* (аорист), а за бай Ганьо – *е отворил* (перфект), защото самият той не е видял действията на бай Ганьо. „И така, аористът с *щом, като, след като* съответства на немския плусквамперфект“ (*herausgegangen war* – A. A.) (Weigand 1907: 125; 1917: 143).

В главни изречения обаче и в българския се употребява плусквамперфект и тази употреба е дефинирана различно в двете издания на граматиката, що се отнася до определението на действието: в първото издание плусквамперфектът означава *напълно завършено*, а във второто – *отдавна минало действие*¹⁹⁷. Плусквамперфектът се употребява в изречения, съдържащи *вече*, както и в експликативни изречения, които не са свързани с продължението на действието и най-често са въведени с относителни местоимения: *той видя часовника на стената, гдето го беше забравил; и като извади от джеба си часовника, що му беше дал; човекът наистина беше откраднал часовника* (Weigand 1907: 127; 1917: 144 – 145).

Относно времената в граматиката на Г. Вайганд са възможни следните обобщения:

1. Вайгандовата темпорална система включва седемте времена, които традиционно присъстват както в предходните български граматики на немски език, така и в българските възрожденски граматики: сегашно, минало несвършено, минало свършено, минало неопределено, минало предварително, бъдеще и бъдеще предварително време. Подвидове авторът различава само при бъдеще време – това са установените бъдеще определено и бъдеще неопределено време, както и спорната форма с *имам да*.

2. С изключение на отпадналото по-късно бъдеще неопределено време, но за момента налична в езика ни грамема, както и на конструкцията с *имам да*, която в този личен и положителен вариант е спорна като темпорална форма още

¹⁹⁷ Срв.: „In Hauptsätzen wendet man aber auch im Bulg. das Pluspf. an bei **vollständig abgeschlossener** Handlung“ (Weigand 1907: 125) и „In Hauptsätzen wendet man aber auch im Bulg. das Pluspf. an bei **längst vergangener** Handlung“ (Weigand 1917: 143) (подчертаването в двете издания на граматиката е мое – A. A.)

по това време, фиксираните от Г. Вайганд времена са установените в езикознанието ни и днес. Известно е, че останалите два члена на българската темпорална категория – бъдеще време в миналото и бъдеще предварително време в миналото – са решение на един по-късен етап в описанието на езика.

3. Характерното за възрожденския и следвъзрожденския период разширение на българската темпорална система с форми от друг категориален характер у Г. Ваганд в голяма степен е преодоляно. Прегледа на темпоралните форми авторът пречупва през категорията вид на глагола (у него все още: начини на глаголното действие) и това размива границата между двете категории.

4. Перфектоподобните форми за Г. Вайганд са просто перфектови, т.е. той натоварва перфекта със значения от модален характер.

5. В опита си да разкрие значенията на перфекта обаче, Г. Вайганд се докосва до сравнително нови за науката и необсъждани до момента в българските граматика на немски език въпроси – за глаголните характеристики резултативност, преизказност, конклузивност.

*

В рецензиите на Вайгандовата граматика са отправени забележки и към времето на глагола.

Е. Бернекер смята, че Г. Вайганд погрешно схваща начина на действие на перфекта. „С него се изразяват „действия на разказващата миналост и на завършената сегашност, които сам човек не е видял, а познава повече по чужди думи“; перфектът намира място във всички съобщения, „в които се наблюдава известна неопределеност на съобщаваното“¹⁹⁸ (Berneker 1908: 377). На тази констатация Е. Бернекер противопоставя примери на изразени в перфект действия, на които говорещото лице е очевидец. „Ако авторът беше дефинирал като функция на перфекта означаването на постигнатото състояние, съответно констатирането на действие в миналото (като отдавна признато и обичайно), с това той щеше да даде по-добра основа за разбирането на употребите на перфекта, от която всички тънкости да станат разбираеми“ (Berneker 1908: 378).

¹⁹⁸ Weigand 1907: 124 – 125.

Във второто издание на граматиката дефиницията на перфекта е запазена почти в същия вид¹⁹⁹.

На свой ред след Е. Бернекер **Л. Милетич** отбелязва, че перфектът е дефиниран неточно като несвидетелско време, тъй като той се използва и в случаите, когато се разказват лични преживявания, но с известна неопределеност по отношение на времето на действието или на други съпътстващи го обстоятелства²⁰⁰.

Рецензентът отправя забележки и към правоговора и правописа на някои глаголни форми. За неточно той определя твърдението на Г. Вайганд, че частицата *ще* в източнобългарския има произношение *шъ*. Българският учен уточнява, че произношението *ще* е присъщо в еднаква степен на източнобългарския и на книжовния език. А ако се спомене един диалектен вариант на тази форма, трябва да се посочат и другите, като най-добре за такъв наричник е да не се включва нито един. Това Вайгандово твърдение отпада от второто издание на граматиката (срв. Weigand 1907: 12 и 1917: 12).

Г. Вайганд се вслушва в мнението на Л. Милетич и изключва от второто издание на граматиката и твърдението си, че кореновият завършек *-с* (подобно на този на *-т*, *-д*: *плет*а – *плел*, *даде* – *дал*) отпада в миналите причастия на *-л* (срв. Weigand 1907: 13 и 1917: 12). Българският учен илюстрира случая с примерите *пасъл*, *расъл*, *донесъл*; *пасла*, *расла*, *донесла* и др.

Б. Цонев прави критичен коментар на една от темпоралните форми на българския глагол, които различава Г. Вайганд – бъдеще време от типа *имам да кажа* с отрицателна форма *няма да кажа*. Според Б. Цонев немският автор не отчита това, че глаголят *имам* в първата форма (положителната) е личен, а във втората (отрицателната) е безличен, така че отрицателната форма на *имам да кажа* всъщност е *нямам да кажа*, а положителната на *няма да кажа* е *ще кажа*.

¹⁹⁹ Отчитането на резултативния характер, изразен с формите на минало неопределено време, от Е. Бернекер (Мурдаров 1991: 38) разкрива мюнхенския славист като добър познавач не само на старобългарския, но и на съвременния български език.

²⁰⁰ Срв.: „Wie reimt sich mit dieser Definition der Gebrauch des Perfekts in Sätzen, wie umrel je „er ist gestorben“, wie etwa der Arzt am Bett des Kranken sagt; ne съм čel poslednija roman na g. Leon Daudet „ich habe den letzten Roman L. D.s nicht gelesen“ (Berneker 1908: 377 – 378) и „Der Gebrauch des Perfektes ist in § 92 nicht genau definiert, weil man sich derselben Form auch beim Erzählen eigener Erlebnisse bedienen kann [...], z. B. *f tьmninata az съм go udaril dosta silno po glavata; često sme se sreštali s nego; mnogo pьti съм mislil zu taja rabota* usw.“ (Miletič 1910: 611).

Следователно *имам да кажа* не е форма за бъдеще време, а цяло изречение, каквото представлява и преводът му на немски в граматиката.

Този въпрос претърпява лека промяна във второто издание на граматиката. Г. Вайганд остава на същото мнение за „третия начин на образуване на бъдеще време“. Авторът обаче изключва варианта *нямам да* към отрицателното съответствие на *имам да*, т.е. запазва само *няма да*, като му добавя определението *неизменяемо*. Също така с добавката *bestimmt* (*определено*) немският учен подсилва увереността в ненастъпването на бъдещото действие в превода на примера с отрицателната форма, образувана с безличния глагол: *аз няма да дойда ich werde bestimmt nicht kommen* (срв. Weigand 1907: 123 и 1917: 140).

***Bulgarische Konversations-Grammatik* (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски**

Съпоставяйки темпоралните системи у Г. Вайганд и у Д. Гаврийски, можем да кажем, че няма видимо влияние от немския учен върху българския автор. Открива се последователност в схващанията в посока от братя Цанкови към А. Щраус и Ем. Дугович и видимо влияние от двамата унгарски автори върху Д. Гаврийски. Всички тези граматичници отдават специално значение на формите с минало несвършено деятелно причастие²⁰¹ и с причастията *бил* и с това изразяват приобщеността си към едно от мненията в българското езикознание: че българският глагол разполага с такива форми и че те носят темпорално граматическо значение.

Като А. Щраус и Ем. Дугович Д. Гаврийски започва глаголно изложение в граматиката си със спрежението на спомагателния глагол *съм*, а така също и на глагола *имам* – спомагателен в немски език (под заглавие *Das Hilfszeitwort „съм“ sein und das Zeitwort „имам“ haben* (*Спомагателният глагол „съм“ и*

²⁰¹ В цитираните от Д. Гаврийски *Ръководство на правописа на българския език* от Кл. Карагюлев и *Грамматика на българския език* от Ст. Младенов и Ст. Попвасилев миналото несвършено деятелно причастие е фиксирано като отделно от свършеното. Вследствие на това Ст. Младенов и Ст. Попвасилев различават минало неопределено несвършено (*неел съм*) и минало неопределено свършено време (*нял съм бил*), отдавна минало несвършено (*неел съм бил*) и отдавна минало свършено време (*нял съм бил*) (Младенов – Попвасилев 1939: 289, 292) и оформят темпоралната система, която обособява и Д. Гаврийски още в първото издание на своята граматика.

глаголът „*имам*“). Първоначално българският автор представя само част от формите: за Präsens (*съм; имам*), Imperfektum (*бях, беше; íмах, íмаше*), Perfektum (*бях, бе; имáх, имá*), Futurum (*ще бъда; ще имам*), Imperativ (*бъди, бъдете; имай, имайте*), сегашно причастие (*биващ; имащ*), минало причастие (*бил; имал*) и бъдещо причастие (*бъдащ*). Д. Гаврийски уточнява, че глаголът *имам* не е спомагателен, а е от първо спрежение (Gawriysky 1910: 47 – 48).

В третото издание на граматиката латинските термини са заменени с немски: Gegenwart вм. Präsens, Mitvergangenheit вм. Imperfektum, Vergangenheit вм. Perfektum, Zukunft вм. Futurum, Befehlsform вм. Imperativ, Mittelwort вм. Partizipium. Така авторът всъщност уеднаквява начина на изразяване в граматиката, тъй като наименованията във втората част на глаголното изложение в първото и второто издание са немски, а не латински.

Друга промяна във второто и в третото издание са, от една страна, добавянето на аналитичните императивни форми *да бъде, да бъдат; да има, да имат*, от друга, промяната на бъдещото причастие от *бъдащ* на *бъдещ*, от трета, корекцията, че глаголът *имам* е от трето, а не от първо спрежение (Gawriysky 1923: 55; 1940: 56 – 58).

В третото издание на граматиката е добавено и спрежението на сложните форми на глагола *съм*: *съм бил* (Vorvergangenheit – минало неопределено време), *ще съм бил* (Zukunft II), *бих бил* (Bedingungsform I), *щях да съм* (Bedingungsform II) (Gawriysky 1940: 56 – 57).

И в граматиката на Д. Гаврийски спреженията (*Konjugationen*) отговарят на днешната класификация *е – и – а (я)* (*оре – носи – вика*). Някои от примерите са различни от тези в първото издание на граматиката (срв. Gawriysky 1910: 50 – 51; 1923: 58 и 1940: 60).

Глаголните форми са прости и сложни (*periphrasierte* – в първото издание на граматиката; *zusammengesetzte* – във второто и третото). Простите се състоят от една дума, а сложните – или от две или три прости глаголни форми (*Verbalformen* – в първото и второто издание на граматиката; *Zeitformen* – в третото), или от една глаголна форма и друга дума.

Прости глаголни форми са: Präsens (Gegenwart) (*бѣра*), Imperfektum (Mitvergangenheit) (*бѣрѣх*), Perfektum (Vergangenheit) (*бѣрах*), Imperativ (Befehlsform) (*бѣрѣ, да бѣре*), Konditionalis (Bedingungsform I) (*бѣрѣам*) и Konditionalis (Bedingungsform II) (*бѣрѣвах*) (Gawriysky 1940: 61).

В граматиката са посочени окончанията, с които се образуват Präsens/Gegenwart (настояще/сегашно време), Imperfektum/Mitvergangenheit (минало несвършено време) и Perfektum/Vergangenheit (минало свършено време), и е обяснено, че Futurum/Zukunft (бъдеще време) се състои от думичката *ще* и презенс индикатив на спрегнатия глагол (*ще чѣта*). В първото издание на граматиката на мястото на окончанието за трето лице единствено число сегашно време стои уточнението „без специално окончание“, а във второто и третото издание са поставени окончанията за трите спрежения на глагола: *-е, -и, -а* (*я*) (срв. Gawriysky 1910: 55; 1923: 62 и 1940: 65).

С т.нар. unbestimmtes Perfektum (неопределен перфект – минало неопределено време) в българския се предава продължително, често повтарящо се действие (*сѣм орал*), а в немския съответства на имперфект. В третото издание на граматиката, където латинските термини са заменени с немски, в тази забележка вместо имперфект е използвано означението Vergangenheit, което всъщност в *Bulgarische Konversations-Grammatik, 1940* съответства не на имперфекта, а на перфекта.

Под краткото дефиниране в спрежението на перфекта третоличният спомагателен глагол е поставен в скоби и в трите издания на граматиката: (*е*) *орал*, (*са*) *орали* (Gawriysky 1910: 63; 1923: 70; 1940: 72).

По-нататък, в парадигмата на сложните глаголни форми, същата дефиниция стои само под названието минало неопределено **несвършено** време, а под съответното **свършено** време няма обяснение. Третоличният глагол не е поставен в скоби в парадигмата на сложните форми на двата вида минало неопределено време – свършено и несвършено (Gawriysky 1910: 114; 1923: 113; 1940: 114). Може да се каже, че кратката дефиниция на миналото неопределено

несвършено време в граматиката на Д. Гаврийски е заимствана от граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович²⁰².

Докато теоретичното представяне на простите темпорални форми в граматиката е съвсем сбито, то сложните форми не разполагат дори с отделно място за обяснение в граматиката. А. Щраус и Ем. Дугович избират за структура на глаголното изложение разгръщането на парадигма от формите на примерни глаголи от трите спрежения във всяко едно от наклоненията – така прави и Д. Гаврийски.

От глаголната парадигма в *Bulgarische Konversations-Grammatik, 1910* научаваме, че сложни форми са тези за *unbestimmte Vergangenheit I*/минало неопределено свършено време (*съм орал*), *unbestimmte Vergangenheit II*/минало неопределено несвършено време (*съм орял*), *Mitvergangenheit*/минало предварително време (*бях орал*), *Vorvergangenheit I*/отдавнашно свършено време (*съм бил орал*), *Vorvergangenheit II*/отдавнашно несвършено време (*съм бил орял*), *unbestimmte Zukunft*/бъдаще неопределено време (*ора ще, ора щеш*) и *wahrscheinliche Zukunft*/бъдаще предположително време (*ще съм/бъда орал*), както и формите с непреведени на български език наименования за условно наклонение от следните три типа: *бих орал; щях да живея; щял съм да живея* (Gawriysky 1910: 114 – 116).

Вероятно Д. Гаврийски е имал колебания в поставянето на названията на сложните форми, както на българските, така и на немските, тъй като при тях има известни различия в трите издания на граматиката. Различия има и в наименованията в рамките на отделните издания – в примерното спрежение на личните глаголи спрямо това на безличните (срв. Gawriysky 1910: 114 – 115 и 242; Gawriysky 1940: 114 – 115 и 218). За окончателен вариант на терминологията ще приема последната дума на автора – избора му в третото

²⁰² Срв.: „Die unbestimmte Vergangenheit несвършено неопределено entspricht der deutschen Mitvergangenheit, mit welcher wir eine längere Zeit währende, sich öfter wiederholende Thätigkeit ausdrücken. [...] аз съм орял“ (Strausz – Dugovich 1895: 69) и „Diese Verbalform entspricht der deutschen Mitvergangenheit, mit welcher eine längere Zeit währende, sich wiederholende Thätigkeit ausgedrückt wird. [...] аз съм орял“ (Gawriysky 1910: 114).

издание – и ще представя индикативната темпорална парадигма на глагола от първо спрежение:

Таблица 32

Времена	Значение	Примери
сегашно време	Gegenwart	<i>ора</i>
минало несвършено време	Mitvergangenheit	<i>орях</i>
минало свършено време	Vergangenheit	<i>орях</i>
минало неопределено свършено време	unbestimmte Vergangenheit I	<i>орал съм</i>
минало неопределено несвършено време	unbestimmte Vergangenheit II	<i>орял съм</i>
минало предварително време	Vorvergangenheit I	<i>орал бях</i>
минало отдавна свършено време	Vorvergangenheit II	<i>орал съм бил</i>
минало отдавна несвършено време	Vorvergangenheit III	<i>орял съм бил</i>
бъдеще определено време	Zukunft I	<i>ще ора</i>
бъдеще неопределено време	unbestimmte Zukunft	<i>ора ща,</i> <i>ора щеш</i>
бъдеще предварително време	wahrscheinliche Zukunft	<i>ще съм орал/</i> <i>бъда орал</i>

Голяма е близостта в немските названия на времената в граматиките на А. Щраус и Ем. Дугович и на Д. Гаврийски, както и в преводите на формите на немски език, така че и в това отношение има влияние. В тази връзка характерна за двете граматики е нестройната терминология, зад която стои една и съща темпорална система, включваща: сегашно време, минало несвършено време, минало свършено време, две минали неопределени времена – несвършено и свършено, минало предварително време, две отдавна минали времена – несвършено и свършено, три бъдещи времена – определено, неопределено и предварително.

Под заглавие *Bildung des Partizips (Образуване на причастието)* е представено образуването на сегашното деятелно, миналото несвършено деятелно и миналото свършено деятелно причастие.

Сегашното деятелно причастие се образува, като неговото окончание *-иц* се прибавя към формата за първо лице единствено число на глаголите от първо и

второ спрежение (*живея* → *живеящ*; *стоя* → *стоящ*), а глаголите от трето спрежение променят окончанието *-м* за първо лице единствено число в окончание за причастие *-щ* (*викам* → *викащ*).

Колонката от примери в първото издание на граматиката отпада и примерите във второто издание са само *орящ*, *носящ*, *викащ*, коригирани в третото издание на *орец*, *носец*, *викац*. Освен това в третото издание след примерите *орец*, *носец* е прибавено уточнението, че при образуването на причастията окончанието за първо лице единствено число *-а* и *-я* се променят в *-е* (срв. Gawriysky 1910: 59; 1923: 66 и 1940: 68 – 69).

Миналото причастие е два вида: несвършено и свършено действително причастие. Несвършеното причастие (имперфектното) се образува от глаголите от трите спрежения, като на мястото на окончанието *-х* на формата за първо лице единствено число в имперфект се поставя окончанието за причастие *-л* (*орях* → *орял*; *стоях* → *стоял*; *виках* → *викал*).

Свършеното причастие (перфектното) също се образува от трите спрежения, като окончанието *-х* на формата за първо лице единствено число в перфект индикатив се заменя с окончанието за причастие *-л* (*орах* → *орал*; *стоях* → *стоял*; *виках* → *викал*).

Корекциите по миналите причастия не са от съществено значение. В третото издание на граматиката е добавена забележката, че българският герундиум *орейки*, *носейки*, *викайки* се превежда на немски със сегашно причастие (срв. Gawriysky 1910: 59 – 60; 1923: 66 – 67 и 1940: 69).

В представянето на деятелното причастие също прозира изложението на въпроса в граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович²⁰³.

²⁰³ Срв.: „Das Mittelwort der Gegenwart wird gebildet, indem wir den Suffix des Mittelwortes *щъ* an die erste Person der Einzahl (Praes. Indic.) der zur ertsen Hauptklasse gehörigen Zeitwörter hängen“ (Strausz – Dugovich 1895: 93) и

„Das Partizip (причастиято) des Präsens wird gebildet, indem man seine Endung *щъ* an die erste Person des Singulars der zur ersten und zweiten Konjugation gehörenden Verba anfügt“ (Gawriysky 1910: 59).

Срв.: „Die zur dritten Hauptklasse gehörigen Zeitwörter verändern den Suffix *мъ* der ersten Person der Einzahl (Praes. Indic.) in den Suffix des Mittelwortes *щъ*“ (Strausz – Dugovich 1895: 94) и

“Die zur dritten Konjugation gehörenden Verba verändern die Endung *мъ* der ersten Person des Singulars in die Endung des Partizips *щъ*“ (Gawriysky 1910: 59).

Обобщенията ми върху темпоралната система на Д. Гаврийски са следните:

1. Като цяло теоретичната част на глаголното изложение в граматиката е много кратка. Информацията е предадена по-скоро чрез онагледяване с примери, отколкото с обяснения.

2. Д. Гаврийски различава единадесет времена в български език. Този прекомерен брой той достига с обособяването на темпорални грамими, от една страна, както със свършено, така и с несвършено минало деятелно причастие, и от друга, с причастието *бил*.

3. Двойката минали неопределени времена (несвършено и свършено) преди Д. Гаврийски в граматиките си засвидетелстват братя Цанкови и А. Щраус и Ем. Дугович. Това са трите граматики от българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г., в които е застъпена концепцията за темпоралното значение на тези форми.

4. Същите автори отдават темпорално значение и на формите с причастието *бил*, като братя Цанкови не ги обособяват като отделни темпорални

Срв.: „Mittelwörter der Vergangenheit gibt es zwei. Das минало свършено действително причастие, welches bei allen drei Hauptklassen gebildet wird, indem wir den Suffix *хъ* der ersten Person in der Vergangenheit der anzeigenden Form mit dem Suffix des Mittelwortes *лъ* vertauschen. Z. B.:

I. aus *орях* wird *орал* [...]

II. „ *стоях* „ *стоял* [...]

III. „ *виках* „ *викал*“ (Strausz – Dugovich 1895: 94) и

„Das **свършено причастие** (das Partizip des Perfekts) wird ebenso bei allen drei Konjugationen gebildet, indem man die Endung *хъ* der ersten Person des Singulars des Perfekts indic. praes. mit der Endung des Partizips *лъ* vertauscht, z. B.:

Aus *орях* wird **орал** [...]

„ *стоях* „ **стоял** [...]

„ *виках* „ **викал**“ (Gawriysky 1910: 60).

Срв.: „Das zweite Mittelwort der Vergangenheit, das несвършено действително wird bei allen drei Hauptkonjugationen gebildet, indem an Stelle der Endung *хъ* der ersten Person Einzahl Vorvergangenheit (минало несвършено) der Suffix des Mittelwortes *лъ* gesetzt wird. Z. B.:

I. [...] *орях* „ *орял* [...]

II. [...] „ *стоях* „ *стоел* [...]

III. „ *виках* „ *викал*“ (Strausz – Dugovich 1895: 95) и

„Das Partizip der Vergangenheit ist ein zwiefaches: несвършено и свършено действително причастие.

Das **несвършено причастие** (das Partizip des Imperfekts) wird bei allen drei Konjugationen gebildet, indem an Stelle der Endung *хъ* der ersten Person des Singulars des Imperfekts die Endung des Partizips *лъ* gesetzt wird; z. B.:

Aus *орях* wird **орял** [...]

„ *стоях* „ **стоял** [...]

„ *виках* „ **викал**“ (Gawriysky 1910: 59).

грамеми. Още един автор – Фр. Хлеборад – обособява като отделно време отдавна свършено време, образувано с миналото свършено деятелно причастие (*крил съм бил*).

5. Според наблюденията ми е обичайно авторите на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. да спестяват или съкращават информацията за използваните източници, но в случая със заимстванията от граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович намирам за неуместно премълчаването на тази граматика в предисловията на труда на Д. Гаврийски.

6. Авторът се придържа към установената до момента и наложилата се до днес граматическа теория за трите спрежения на глагола и за двудялбата на глаголните форми на прости и сложни.

7. В граматиката не са представени никакви постановки, свързани с глаголните характеристики резултативност, преизказност, конклузивност, на които Г. Вайганд обръща специално внимание в труда си.

8. Граматическото значение на формата *иях да -а* според Д. Гаврийски е модално, затова тя не е част от темпоралната система в граматиката.

Граматиките от първата половина на XX век се различават в концепцията си за темпоралната система на българския език. По отношение на фиксираните времена първата от тях – тази на Г. Вайганд – стои по-близо до установеното в съвременното българско езикознание, а тази на Д. Гаврийски е разширена с форми от друг категориален характер.

Двете граматики се обединяват около следните темпорални грамеми:

Таблица 33

Общи времена за двете граматики
сегашно време
минало несвършено време
минало свършено време
минало неопределено време (със свършено причастие)
минало предварително време
бъдеще време

бъдеще предварително време
бъдеще неопределено време

Различията са следните:

Таблица 34

Отличителни времена за двете граматики	Г. Вайганд	Д. Гаврийски
минало несвършено неопределено време		<i>орял съм</i>
отдавна несвършено време		<i>орял съм бил</i>
отдавна свършено време		<i>орал съм бил</i>
бъдеще време	<i>има да кажа</i>	

IV. Наклонение на глагола

Из описанието на категорията по време на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.

С комуникативно-граматическата категория наклонение комуникаторът изразява отношението, в което той поставя глаголното действие спрямо обективната действителност. Изразяването постига с определени вътрешноструктурни езикови средства. Известно е, че глаголната категория наклонение има древен произход, тъй като в протоиндоевропейския език тя вече е налице (Данчева 2002: 5).

От индоевропейските наклонения българският език е наследил общославянските наклонения изявително, заповедно и желателно (оптатив). Подчинителното наклонение (конюнктив) не съществува в славянските езици, защото то е свързано с употребата на съюзи и изявителни глаголни форми.

Съставът на граматическата категория наклонение е един от спорните въпроси в съвременната българистика. Младата ни научна мисъл се е нуждаела

от време, за да се освободи от традициите на класическата граматика и да съумее да установи онези черти на новобългарския език, които го отличават от досега познатите езикови системи.

Такова своеобразие и трудност за постигането на единна научна интерпретация представлява например перфектоподобният комплекс. „... Съвременната модална структура на българския глагол е била вече налице през втората половина на XIX в., но характерната за редица от членовете ѝ бипартиципиалност е препятствала адекватната трактовка на тяхната съдържателна страна, както и на мястото им в глаголната система“ (Иванова 1995: 140). Ст. Младенов обръща внимание на това, че новобългарският език е създал категория от миналите деятелни причастия от имперфектната основа, които имат особената функция да изразяват **лично незасвидетелствано действие** (Младенов 1979: 278).

К. Мирчев определя като обогатяване на езика ни развилите се през XIV в. от старобългарския перфект форми за изразяване на действия, на които разказвачът не е свидетел. Относно техния произход се оформят три групи мнения. Една част от изследователите, като Ю. Трифонов и Ст. Младенов, смята, че преизказните форми са самородно българско явление. Според други тези форми са резултат от влиянието на съответните форми в турски език, т.е. че преизказните форми се появяват след края на XIV в. Такова например е мнението на Б. Цонев и К. Мирчев. Трети, сред които са К. Попов, Св. Иванчев, Е. Дьомина, Г. Герджиков, Ив. Куцаров, Ив. Харалампиев, отнасят появата на формите по-рано и допускат друго влияние върху българския език.

Предполага се, че миналото несвършено деятелно причастие е възникнало заедно с преизказните форми през XIV в. (Харалампиев 2001: 169). До 40-те години на XX в. на формите с него се е отдавало темпорално значение. Както обобщава Ив. Куцаров, умозаключителната форма, появила се за първи път в граматиката на братя Цанкови под названието *сложен имперфект (бодял съм)* и предложена за първи път от Г. Вайганд за обособяване като отделно наклонение – *презумптив (аз съм бил видял)*, „трайно ще присъства в

темпоралните системи до Л. Андрейчин, а след него просто ще бъде забравена в българските граматики“ (Куцаров 2007: 206).

Описанието на преизказността в български език се корени в първата от българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. – Цанковата. Статията *Неуспехът по български език в нашите училища, 1887* на Ал. Т.-Балан „е първата от няколкото работи в нашата граматична литература, които поставят начало на съвременното разбиране на преизказното наклонение“ (Първев 1958: 434), но „колкото и скромни да са били възможностите на нашите възрожденски автори²⁰⁴, в техните разсъждения вярно е изтъкната семантичната същност на преизказните глаголни форми“ (Първев 1975: 260).

След свързаното с преизказните форми учение на Ал. Т.-Балан за пряка и непряка реч основен принос към разработването на проблематиката на преизказността представлява установяването на категорията невъзприетост от Ю. Трифонов. „Направеното от Ал. Т.-Балан и особено от Й. Трифонов остава няколко десетилетия, без да намери отражение в учебниците по български език. В същност техните разработки не намират място и в първите български научни граматики на П. Калканджиев, Ст. Младенов – Ст. Попвасилев, Н. Костов. И тримата автори разглеждат отделни преизказни форми предимно за минали времена в рамките на изявителното наклонение, като са наричани обикновено неопределени за разлика от определените (изявителните). Като тях постъпва и Д. Попов“ (Първев 1975: 282).

Важен момент в проучванията на българския глагол представляват студиите на Ю. Трифонов, които заедно с българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. са продукт на едно и също време и разкриват една и съща езикова реалност, затова тук ще представя следните научни обобщения на българския автор:

1. Преизказването е отделна глаголна категория²⁰⁵, която е носител на идеята, че „говорителят не е личен свидетел на разказването“, и формално се

²⁰⁴ Хр. Първев обръща внимание на това, че по-старите ни съставители на граматики не са били наясно с много от въпросите на преизказното наклонение, тъй като „е трябвало да се облягат само на своите сили“ поради това, че такива категории липсват в славянските и другите европейски езици (Първев 1958: 440).

²⁰⁵ „... За да се даде място на всички други съединения за невъзприетост, които не са намерили и досега място в нашите граматики, най-добре е, да се приеме, покрай вида, наклонението и пр. още една

различава „чрез изпусчане на спомаг. глагол“ (Трифонов 1905: 155). Авторът посочва всички преизказни форми, известни на езикознанието ни днес.

2. Преизказната форма за мин. предв. и мин. неопр. време с причастието *бил* неправилно се определя като темпорална и се е установила в българското езикознание с названието „отдавна (пре)минало време“. Ю. Трифонов изтъква и друга роля на „съединението -л съм бил“ – то може да представлява форма за „сегашно време за съмнение и обезсилване“ (Трифонов 1905: 188), което днес някои езиковеди дефинират като двойно преизказване или изразяване на недоверчивост. След като излага доводите си, че това е форма на отделна глаголна категория, включваща и други форми, на които е логично също да се потърсят названия, Ю. Трифонов предлага „отдавна минало време“ да бъде изхвърлено като термин. Авторът посочва още една неточност в темпоралната ни терминология: щом имаме минало неопределено време, неговите съответствия трябва да се нарекат *определени*, т.е. според него в глаголната ни система са налице *минало определено несвършено*, *минало определено свършено* и *минало определено предварително време*.

3. Покрай основния въпрос за преизказните форми авторът разкрива наличието и природата на още едни форми²⁰⁶ – т.нар. днес конклузивни.

4. Ю. Трифонов доказва, че формата *щях да -а* не е условна, както е определяна в граматиките до момента, а е темпорална. И той я нарича *минало (предстояло) бъдеще време*²⁰⁷. Ю. Трифонов прави важния извод: „Честото явяване на съединението *щях да -а* в роля на старобългарското условно-съслагателно *бих -л* в главни изречения е причина, гдето повечето наши граматики отнасят това съединение към условно (или съслагателно) наклонение. Ала такова отнасяне не може да се признае за основателно, наистина, разглежданото съединение полека-лека замества старобългарското *бих -л* в

категория – *възприетост* и *невъзприетост* на действието (или пък *изказване – право и косвено*)“ (Трифонов 1905: 190).

²⁰⁶ Според Ив. Куцаров Ю. Трифонов е първият изследовател, който обръща внимание на перфектоподобните форми.

²⁰⁷ Впечатляващо е съвременното звучене на Трифоновата дефиниция: „... разглежданото съединение показва действие, което спрямо даден минал момент е бъдеще, а спрямо момента на говоренето – минало“. Авторът посочва свои съмишленици по въпроса: „По тая причина то справедливо се нарича от много наши граматисти (Груев, Т. Икономов, Сирманов и др.) *преминало* (или *минало*) *бъдеще*“ (Трифонов 1908: 28).

главни изречения, придружени с условни, но същото се среща и в такива изречения, при които няма условие“ (Трифонов 1908: 34). Авторът дава своето обяснение и на факта, че формата *щях да -а* се появява и на мястото на условната *бих -л*.

5. Ю. Трифонов посвещава студия и на „съединението *бих -л*“ в исторически план. В новобългарски език тази форма се употребява главно със значение на бъдеще време за случаи на условия, за които не се знае дали ще се осъществят, и по-рядко със значение на минало време, когато се визира не само миналият момент, но и този след него (Трифонов 1912: 359).

Ив. Куцаров посочва особения принос на Ю. Трифонов в българското езикознание: Ю. Трифонов въвежда в изявителното наклонение формите от типа *щях да чета* и *щях да съм чел*. Наименованията, които им поставя, са превод на латинската терминология – съответно *минало бъдеще* и *минало бъдеще предварително*. Л. Андрейчин променя *минало* във *в миналото* и утвърждава мястото на двете форми в темпоралната парадигма на изявителното наклонение (Куцаров 2007: 212).

Наред с преизказните и умозаклучителните *щях да -а* е другата форма, чието дефиниране е различно в българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. и в съвременното ни езикознание. В предосвободенските, следосвободенските години и чак до 40-те години на XX в. формата *щях да -а* се определя като условна както в българската граматическа литература (Андрейчин 1978: 212, 252; Куцаров 1986: 52; 2007: 264), така и в българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. Изключение представлява схващането на Ю. Трифонов, което подробно разгледах по-горе, че *щях да чета* е *минало бъдеще* или *минало предстояло време* (Трифонов 1905: 165; 1908: 26; 1912: 357). Б. Цонев се присъединява към това схващане и го цитира в своята *История на българския език* (Цонев 1985: 105).

До днес обаче се поставя въпросът време или наклонение е всъщност бъдеще време в миналото. Според Х. Валтер в определени случаи тази форма проявява модално значение. Ако една такава форма може да се замени с условна форма с „бих“, без да се промени комуникативният ефект, то става дума за

условни форми, докато в случаите, при които не е възможно заместване, имаме работа с „бъдеще в миналото“ (Валтер 1982г : 58). Сходна позиция по въпроса застъпва и Хр. Пантелеева: „Поради преобладаващата – при употребата му – модална функция на **иреал** и на **потенциал** – бъдеще време в миналото в съвременната българска граматика може да бъде разглеждано и като наклонение, т.е. като член на системата на българските глаголни модуси“ (Пантелеева 2008: 309).

Един **особен случай на императивна употреба** на формата с минало свършено деятелно причастие е фиксиран в граматиките на Фр. Вимазал, на А. Щраус и Ем. Дугович и на Г. Вайганд. Още в дисертацията си Л. Андрейчин обръща внимание на този случай на „оптативната употреба в 3 л. на формата за минало деятелно причастие от аористна основа (без спомагателния глагол)“ (Андрейчин 2010: 82). След това Л. Андрейчин включва този въпрос и в граматиката си под заглавие *Употреба на някои глаголни форми с по-особени вторични оттенъци в значението*: „Съчетание от минало свършено причастие на -л и сегашно време от спомагателния глагол *съм* (с изпусчане на *е, са* в 3 л.) може да означава и пожелание при клетва или благословия:

Свири, свири, Бог убил те, луд гидия“ (Андрейчин 1978: 254).

В прегледа на въпроса за наклонението в граматическата ни литература Хр. Първев твърди, че изявителното и повелителното наклонение не създават никакви затруднения на възрожденските ни автори, докато условното и подчинителното биват често смесвани (Първев 1975: 263). Условното наклонение не е обособено като самостоятелно в повечето граматики от първата половина на века. След Ив. Момчилов в *Писменица на славянский язык. Белград, 1847* Г. Миркович в *Кратка и методическа българска граматика. Цариград, 1860* борави с тази категория. „Изобщо до Освобождението, по-точно в навечерието, биват вече установени двата типа условни форми все още с предпочитание към синтетичните *ядвам, пийвам* и под.“ (Първев 1975: 273). Веднага след Освобождението различията в мненията на авторите са предимно по отношение на условните форми – налице е колебание между синтетичните и описателните форми.

Точно преди Освобождението и известно време след това системата от тези четири наклонения – изявително, повелително, условно и подчинително – вече е общоприета. По-късно десетилетия наред в граматиките се включват три наклонения: изявително, повелително и условно, като преизказните форми също представляват обект на разработки – от младия Ал. Т.-Балан до днес (Първев 1975: 264). От подчинителното наклонение се отказват Т. Икономов, Ат. Илиев, Ал. Т.-Балан, след М. Иванов това наклонение вече не е морфологична категория в научните ни разработки. Подчинителното наклонение не се споменава в научните ни граматики от 30-те год. на XX в. и именно разбирането за наклонението е това, което различава тези граматики (Първев 1975: 284).

Както при всяка от останалите глаголни категории хронологическият подход в анализа на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. и тук налага да се тръгне от състоянието на въпроса във възрожденските граматики. От Б. Вълчев научаваме, че до *Граматика на българския език. Русчук, 1868* от Ив. Момчилов същността на наклонението все още не е напълно изяснена, макар категорията да присъства още в класическата граматика. Вече споменах обобщението на Хр. Първев, че в края на Възраждането и известно време след Освобождението се различават четирите наклонения: изявително, повелително, условно и подчинително. На първо място в повечето от ранните граматики от втората и третата четвърт на XIX в. подробно са обяснени простите форми на условното наклонение²⁰⁸, на които продължава да се обръща голямо внимание и в следосвобожденската ни граматическа литература. Непоследователно и с различна степен на обяснение в граматиките се среща и т.нар. *неопределително* наклонение. За него Б. Вълчев казва: „Нито един граматик не е посегнал да разяснява *да*-конструкцията и да разсъждава около взаимоотношението ѝ с инфинитива. Все пак се срещат не само съкратени инфинитиви (например при формите за бъдеще време чак до последните предосвобожденски граматики), а и чисти инфинитиви (напр. у славянобългарските граматичи), но това е спорадично, а съвременните форми са

²⁰⁸ Обяснението е, че авторите на граматиките лично са си служили с тези форми, присъщи на родните им източнобългарски диалекти. Простото условно наклонение функционира като модална категория от говоримата реч (Пантелеева 1993 – 1994: 183).

последователно представени – главно в тъканта на текста“. Преизказното наклонение не се обособява през Възраждането, макар опитите за изясняването му да започват в граматиката на братя Цанкови (Вълчев 2008: 462 – 463)²⁰⁹. Значението на преизказността не е установено от възрожденските граматичници и изпускането на спомагателния глагол от преизказните форми се определя като спорадично, а самите форми без *e/ca* – като варианти на формите с *e/ca*²¹⁰.

В своята посветена на българския адмиратив монография Кр. Алексова обобщава, че в граматиките от средата на XIX до началото на XX в. преизказните форми се възприемат като глаголни времена, най-вече *преминали*. Макар някои автори да посочват наличието на минало несвършено деятелно причастие, например братя Цанкови, преизказните форми се определят като темпорални. Някои автори посочват конклузивни форми, но не ги разграничават от преизказните. Всички форми, образувани от спомагателния глагол *съм* в сегашно време и минало свършено деятелно причастие, се определят като перфект (Алексова 2003: 12).

Р. Иванова е на мнение, че възрожденските граматичници представят не преизказни, а умозаключителни форми, които се употребяват и за предаване на чужди думи, и именно това е причината да не се схваща разликата между формите със и без спомагателен глагол. За въпросното неразбиране вероятно допринася и разпространената по това време употреба на перфект с изпуснат спомагателен глагол. В сравнение с възрожденските в граматиките ни докъм 90-те години на XX в. тенденцията е еднотипна и с обратен знак – експликацията на преизказността се извършва за сметка на недовиждане на категориалната същност на умозаключителните форми (Иванова 1995: 134 – 135). Авторката достига до следните обобщения по въпроса във възрожденската граматическа литература:

²⁰⁹ В статията си *Мястото на съчетанието „-л съм“ в българската глаголна система според възрожденските граматичници* Р. Иванова също споделя наблюдението, че придаването на значение на отдалеченост във времето и първото обяснение е на братя Цанкови (Иванова 1995: 132).

²¹⁰ Вж. напр. Р. Иванова 1995: 134, според която тези варианти са считани по-скоро за стилистични.

1. Несъвместимото със същинското значение на перфекта съчетание на глагола *съм* и минало деятелно причастие във възрожденските граматики се приема за темпорално.

2. Третоличните форми с изпуснат спомагателен глагол се възприемат по-скоро като факултативен стилистичен вариант, отколкото като отделни темпорални или модални форми. У Цанкови това е стилистичен вариант на перфекта.

3. Възрожденските граматичи отчитат наличието и на двата вида перфектоподобни форми – умозаклучителни и преизказни, но за същински темпорални приемат само първите. Книжовниците целят изясняване на значението именно на умозаклучителните, а не специално на преизказните форми.

4. Представянето на умозаклучителните форми включва посочването на миналото несвършено деятелно причастие; на бъдещата перфектна форма – от братя Цанкови; означаването на формите за темпорална отдалеченост – от братя Цанкови и др.

5. Представянето на преизказните форми включва посочването на миналото несвършено деятелно причастие (градивен елемент както на умозаклучителните, така и на преизказните форми) – от братя Цанкови и други граматичи; отбелязването на третолични форми без спомагателен глагол и тълкуването им по различни начини, които не са свързани единствено и конкретно с преизказното значение.

6. За откриване на емфатични преизказни форми не може да се говори.

7. Умозаклучителните форми не са разграничени от преизказните (Иванова 1995: 141 – 142).

1. Граматиките от втората половина на XIX век

Grammatik der bulgarischen Sprache (1852) от А. и Д. Цанкови

Както вече изясних, в глаголното изложение на Цанковата граматика се разгръща „приютяваща“ останалите категории темпорална система. За модалните форми може да се каже не само, че се представят като темпорални, но и че това не става последователно.

В Цанковия труд са налице форми за три наклонения – индикатив, императив и кондиционал. Индикативът, както изобщо наклонението като категория, не е обособен и дефиниран, а терминът се среща на едно-единствено място в граматиката – в названието на аориста: Aorist des Indicativs (аорист на индикатива). Императивът не влиза в класификацията на времената, макар че обясненията за неговото образуване са разположени сред тези на темпоралните форми. Кондиционалът определено е отнесен към категорията на времената – разграничени са Präsens des Conditionalis (условен презенс), Imperfectum des Conditionalis (условен имперфект) и zusammengesetztes Imperfectum des Conditionalis (условен сложен имперфект).

Двамата автори започват изложението на глагола с простите глаголни форми – те са само за сегашно време (Gegenwart), за минало време (Vergangenheit) и за императив във второ лице. Завършеците на императива са за първа и втора форма (т.е. спрежение). За първа форма са *-и* (*-йи*), *-ете* (*-йете*), а за втора – *-й*, *-йте* (Cankof 1852: 72).

„Чрез промяна на окончанието на първо лице на презенс на разказа и на повторението в окончания за императив се получава само второ лице на единствено и множествено число на императив, а именно:

а) Завършеците на първата форма получават онези глаголи, които в презенс получават завършеците посредством *е* или *и*; напр.

ед. ч. боди, steche du; убоди [...]

мн. ч. бодете, убодете [...].

б) Завършеците на втората форма получават: 1. глаголите, чийто корен, ако завършва на гласна, получава завършек посредством *е*, и 2. всички глаголи, които получават завършеци посредством *а* или *я*; напр.

ед. ч. пий, *trinke du*; изпий [...]

мн. ч. пийте, изпийте“ (Cankof 1852: 88).

Важна от днешна гледна точка е забележката, че при продължаващите (т.е. несвършените) и повтарящите глаголи може да се изрази отрицание във второ лице, ако се постави *не дей* в единствено и *не дейте* в множествено число пред неопределения футурум без спомагателния глагол *щъ*, *щеш* и т.н.²¹¹, напр. *не дей писа* в.м. *не пиши*; *не дей изписува* в.м. *не изписувай*; *не дейте писа* в.м. *не пишете*, *не дейте изписува* в.м. *не изписувайте* (Cankof 1852: 88).

Братя Цанкови посочват и форми за първо и трето лице на единствено и множествено лице, с които се изразява императив – те се образуват, като пред презенс на разказа и на повторението на продължаващи, свършващи (т.е. свършени) и еднократни глаголи в същите лица се постави една от думичките *да*, *нека* или *нека да*, напр. *Стоян да пише*, *Stojan soll schreiben*; *ни да пишем*, *wir sollen schreiben* (Cankof 1852: 80).

Така представен от братя Цанкови, императивът отговаря на описанието му в днешните учебници по български език.

Както вече отбелязах, другото описано в граматиката наклонение е условното и то има три форми. От названията става ясно, че Цанкови отнасят тези форми към темпоралната система на глагола – това са простата форма условен презенс, простата форма условен имперфект и условният сложен имперфект.

Условният презенс е дефиниран: „Той изразява действие, което би се извършило, ако се изпълни известно условие. Този презенс получава завършеците на третата форма“ (Cankof 1852: 78). Той се образува: а) от продължаващите и свършващите глаголи, като завършеците се прибавят

²¹¹ Формата, която се получава след премахването на спомагателния глагол от неопределения футур, е т.нар. днес съкратен инфинитив – за назоваването му авторите използват описателен израз също както за назоваването на миналото свършено деятелно причастие: *перфект без спомагателния глагол* (Cankof 1852: 94).

непосредствено или посредством -в-, -ув- (-юв-), -ав- (-яв-) към корена на презенса на разказа на същите глаголи, напр. *писувам, ich würde schreiben*; б) от еднократните глаголи, като се добави -ув- към корена на презенса на разказа на същите глаголи, напр. *боднувам, ich würde einmal stechen*.

Братя Цанкови обособяват т.нар. презенс на повторението, към който отнасят повтарящите се действия. Такива действия според тях се изразяват с продължаващи, свършващи, еднократни и глаголи в условно наклонение. Дадените примери обаче не са преведени на немски с изречения в конюнктив, а в индикатив, от което може да се предположи, че в случая авторите нямат предвид наличието на условно значение, а на имперфективизиращи наставки, с които всъщност се образуват и простите условни форми: *Аз изписувам на ден по два листа, Ich schreibe täglich zwei Blätter voll; По кое време записуваш? Wann fangst du an zu schreiben? Как гръмнуваш ти тъй бърже? Wie schiessest du so schnell?* (Cankof 1852: 79 – 80).

За двата условни имперфекта е казано как се образуват. Простият се изразява, като завършеците на условния презенс се променят в завършеците на втората минала форма, т.е. на имперфектната, напр. *писувах* (Cankof 1852: 83). Сложният се изразява със спомагателния глагол *съм, си* и т.н., като завършекът на първо лице на простия условен имперфект (einfaches Imperfectum des Conditionalis) -х се промени в -л, -ла, -ло, -ли (-ле), напр. *изписувал съм* (Cankof 1852: 87). Простият и сложният условен имперфект имат само едно (общо) съответствие в немски език – форма за кондиционал II, т.е. минала условна форма (*ich würde geschrieben haben*).

Както вече изясних в главата за времето в дисертацията, в глаголното изложение авторите включват форми с *бил* за по-ясно изразяване на преминалостта на действието. Такава форма се образува и от условния сложен имперфект: *изписувал съм бил*.

Ето наклоненията в Цанковата граматика, онагледени в таблица:

Таблица 35

Наклонения	Значение	Примери
------------	----------	---------

Indicativ		
Imperativ	второ лице	<i>боди, бодете; свети, светете; дялай, дялайте</i>
		<i>не дей писа = не пиши, не дейте писа = не пишете; не дей изписува = не изписувай, не дейте изписува = не изписувайте</i>
	първо и трето лице	<i>да пише, да пишем</i>
Conditionalis	Präsens des Conditionalis (условен презенс)	<i>писувам</i>
	Imperfectum des Conditionalis (условен имперфект)	<i>писувах</i>
	zusammengesetztes Imperfectum des Conditionalis (условен сложен имперфект)	<i>изписувал съм</i>

Установена днес като аналитична условна форма, формата с *бих* има дълга история, през която успява да премине от темпоралната към модалната глаголна парадигма. Във възрожденските граматики тя показва колебание и постепенно „наместване“ в условната парадигма. В граматиката на братя Цанкови формата с *бих* все още е темпорална – тя е вторият посочен вариант след формата с *бях* за образуване на плусквамперфект.

Изцяло липсва в граматиката на братя Цанкови друга форма, която в своята история изминава обратния път – от условната към темпоралната парадигма: формата *щях да -а* се определя като условна в българската граматическа литература през Възраждането и десетилетия след него. *Щях да -а* е условна форма и в българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. с единствено изключение Цанковата граматика, където изобщо не е включена. За първи път тази форма се появява през 1862 г. във второто издание на *Основа за българска граматика* от Й. Груев като „бъдеще преминало време“ и изглежда така: *щях рева, щях нея, щях викам, щях викна* (Вълчев 2008: 268).

В Цанковата граматика е отделено известно място и на конструкциите, които са наследници на българския инфинитив: споменати са случаите с *да-*

конструкцията и със съкратения инфинитив след глагола *мога*, отрицателната форма с *недей* и формата за неопределен футурум. В граматиката не се използва терминът инфинитив, а описателен израз, като се изхожда от представата за конструкция на неопределеното бъдеще време: „Ако глаголът се използва като допълнение на смисъла на друг глагол или като субект, той е в презенс и е с думичките да или за да; ако обаче се използва като допълнение на смисъла на глагола може (*ich kann*), той може да е и в неопределен футурум (без спомагателния глагол *щъ* и т.н.); напр. той иде да каже на Н., чи [...] можеш ли изпи тоз цяр?“, „Неопределеният футурум се изразява чрез перфекта, като отпаднат завършеците л, ла, ло, ли (ле) и отзад се добави спомагателният глагол *щъ*, *щеш*, *ще*, *щем*, *щете*, *щът* на мястото на *съм*, *си* и т.н.“, напр. *писа щъ*, *ich werde schreiben* (Cankof 1852: 85)²¹².

В традиционното ни езикознание днес е обособено четвърто наклонение на българския глагол – преизказно. Ето някои мнения за отношението на Цанковия труд към този въпрос.

Хр. Първев прави извода, че граматиките от първата половина на XIX в. са далече от идеята за преизказността и че първи братя Цанкови представят в граматиката си сложни глаголни облици, в чиято формална и семантична характеристика прозират елементи от днешното разбиране за преизказност. Двамата автори включват в глаголните форми и минало несвършено деятелно причастие, макар да не го смятат за „самостоятелна граматична категория“, отчитат възможността спомагателният глагол да се изпусне от формите за 3 л. на т.нар. от тях сложен имперфект или той да се прибави допълнително, за да се изрази по-ясно отдалечеността, преминалостта на действието. Така братя Цанкови представят форми за изразяване на обикновена и на засилена преизказност. Но те не успяват да вникнат в семантиката на формите: за тях *пишел съм* е просто сложен имперфект, а с *пишел съм бил* се изразява времева отдалеченост на действието (Първев 1958: 435 – 436; 1975: 278 – 279).

²¹² Тук е мястото да спомена и конструкцията *не дей/не дейте* + съкратен инфинитив, която вече разглеждах по-горе при въпроса за императива.

Според Ив. Куцаров братя Цанкови поставят началото на проучванията на преизказността, а така също и на конклузивността (Куцаров 1994: 7)²¹³. Той отнася двамата автори към онези изследователи, които установяват различни преизказни форми, съвсем естествено носещи и темпорално значение, и ги включват в общата система на времената в българския език (Куцаров 2007: 304).

Обобщението на Б. Вълчев гласи: „Наченки на изясняване на спецификата (на преизказването – А. А.) се откриват в *Grammatik* на братя Цанкови, където покрай разглеждането на миналото несвършено деятелно причастие и представянето му в някои примери се загатва за преизказването като начин на изложение“ (Вълчев 2008: 463).

Р. Иванова прави следното уточнение: „Граматиката на бр. Цанкови представя по-скоро същински умозаключителни, отколкото „същински преизказни облици“. Двете значения не са диференцирани нито теоретично, нито формално, нито чрез илюстративен материал“ (Иванова 1995: 135).

В изследването си за отношението между адмиративното и ренаративното значение на преизказните форми в български език Х. Валтер констатира, че формите *пишел е, бил е писал, щял е да пише* създават трудности при интерпретацията на относителните форми с минали деятелни причастия, откакто е излязла граматиката на братя Цанкови (Валтер 1982в: 47).

Братя Цанкови фиксират формално преизказните форми. **Те са първите, които:** 1. отчитат възможността третоличният спомагателен глагол да отпадне от перфекта (*писал съм*), действителния сложен имперфект (*бодял съм*) и сложния имперфект на разказа (*изпишиял съм*), макар и да не виждат настъпилата разлика в значението на формите (Cankof 1852: 84, 87); 2. отчитат възможността да се добави *бил* към перфекта (*писал съм*), футурум екзактум (*щъ бъдъ писал*), действителния сложен имперфект (*пишиял съм*), сложния имперфект на разказа (*изпишиял съм*) и условния сложен имперфект (*изписувал съм*), макар и да виждат

²¹³ За сравнение ще припомня, че важен етап от проучванията на преизказността и конклузивността са постановките, изложени в *Кратка българска граматика. Пловдив, 1936* от П. Калканджиев – първата системна граматика на новобългарския език. За автора на този труд Ив. Куцаров заключава, че „не осъзнава значенията, които днес наричаме преизказност и конклузивност и които доста добре са описани преди него от Й. Трифонов“ (Куцаров 1986: 52). Първите български научни граматики на П. Калканджиев, Ст. Младенов – Ст. Попвасилев, Н. Костов, Д. Попов все още представят преизказните форми предимно като минали изявителни времена (Първев 1975: 282).

настъпилата разлика в полето на темпоралността (Cankof 1852: 87 – 88); 3. обособяват форми с минало несвършено деятелно причастие, макар и да ги определят като темпорални – действителен сложен имперфект (*бодял съм*) и сложен имперфект на разказа (*изпишял съм*) (Cankof 1852: 86 – 87).

Тъй като двамата автори не достигат до идеята за преизказността, за тях всички тези форми имат единствено темпорално значение. Трябва да се отбележи, че след братя Цанкови схващането за значението преминалост на формите с *бил* се настанява трайно в граматическата ни литература. „В граматиката не е представено преизказното наклонение. Това е показателно за състоянието на „нееманципираност“ от традиционната граматика, а и от описаните вече модерни славянски езици, където категорията липсва напълно“ (Вълчев 2008: 408).

Сред формите с минало несвършено деятелно причастие в граматиката на двамата братя е и формата *щъ съм/бъдъ пишял*, за която е казано единствено, че се образува от сложния имперфект (Cankof 1852: 87). Днес в нея се разпознава умозаключителната форма на бъдеще време в миналото *ще съм пишел/щял съм да пиша* (вж. Иванова 1995: 133). Открити от братя Цанкови и наречени от тях „сложен имперфект“, с едно или друго дефиниране формите с минало несвършено деятелно причастие остават в българското езикознание до днес.

В граматиката на Й. Груев (1858) за първи път след тази на братя Цанкови е забелязана формата от типа *бил съм чел* (Първев 1975: 259), както за първи път е разгледано и миналото свършено деятелно причастие. В граматиката на Г. Миркович (1860) за първи път се различават двете минали деятелни причастия – свършено и несвършено²¹⁴ (Вълчев 2008: 466), а в Цанковата граматика за първи път са фиксирани формите, образувани с минало несвършено деятелно причастие (Куцаров 1994: 7; 2007: 118).

²¹⁴ Г. Миркович първи обособява миналото несвършено деятелно причастие като отделна глаголна форма в *Кратко изложение на наредбата на глаголите в новобългарския език* (1859) (Първев 1958: 436; 1975: 279, 299; Куцаров 2007: 206). Представянето на минали деятелни несвършени причастия тук несъмнено се е подкрепяло от наличието им в говора на Сливенско, както и от наличието им в граматиката на братя Цанкови. Двете минали деятелни причастия се приемат по-нататък от почти всички автори (Първев 1975: 299). За миналото несвършено деятелно причастие Л. Андрейчин казва, че „вън от състава на съответните глаголни форми за преизказване... не се употребява“ (цит. по Първев 1975: 302).

Обобщенията ми относно модалната система в граматиката на братя Цанкови са следните:

1. Според двамата автори езикът разполага с прости форми за изразяване на императив във второ лице единствено и множествено число. За останалите лица, т.е. без второ лице единствено и множествено число, формите за императив са сложни – те се образуват с *да*, *нека* или *нека да* и формите за сегашно време.

2. Авторите отбелязват наличието на отрицателни форми с *недей/недейте* и съкратен инфинитив наред с обикновения вариант с частица *не* и глагол в императив. Цанкови отчитат едно от ограниченията на свършените глаголи – това, че те не могат да образуват отрицателни императивни форми с *недей/недейте*.

3. Под *условни форми* авторите разбират единствено синтетичното условно наклонение. С това Цанкови „се вписват“ в традицията на своето време – не само през Възраждането, но и десетилетия след него тези форми са живи в български език и присъстват в граматическите му описания.

4. Авторите обособяват две форми на простото условно наклонение – презенс на кондиционала и имперфект на кондиционала. Тези две форми различаваме и днес, но тъй като те са включени в темпоралната система в граматиката, може да се каже, че е налице преплитане на категориите време и наклонение.

5. Под наименованието *условен сложен имперфект* А. и Д. Цанкови въвеждат в темпорално-модалната си система форма, чието дефиниране успява да „изкристализира“ в езикознанието ни след почти един век. Макар да са много далече от значението на преизказността²¹⁵, двамата автори представят тази форма в граматиката си и с това полагат основите на изследванията на перфектоподобния комплекс.

²¹⁵ Глаголното изложение в граматиката прави впечатление със системността си, затова липсата на забележка към условния сложен имперфект за наличието на форми без третоличен спомагателен глагол отдавам на неволен пропуск. Ще напомня, че такава забележка допълва описанието на перфекта, на действителния сложен имперфект и на сложния имперфект на разказа в граматиката.

6. В Цанковата граматика формата с *бих* е индикативна – с нея се образува плусквамперфект.

7. Формата *щях да -а* липсва в граматиката.

8. Първи братя Цанкови включват в граматиката си форми с преизказно и с конклузивно значение, макар в тълкуванията си да не достигат до тези значения.

9. Първи братя Цанкови обособяват формите с *бил*, макар да им придават изцяло темпорално значение.

10. Първи братя Цанкови фиксират формите с отпаднал третоличен глагол, макар да виждат в тях стилистични варианти на съответните сложни темпорални форми.

11. Братя Цанкови откриват за българското езикознание и формите с минало несвършено деятелно причастие.

12. Откриват умозаключителната форма за бъдеще време в миналото.

Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от Фр. Вимазал

Въпросът за наклонението в граматиката на Фр. Вимазал се доближава до положението в Цанковата граматика²¹⁶. Чешкият автор не обособява наклонението като категория и изявителното наклонение като неин член, но употребява термина индикатив (Vymazal 1887: 45). Останалите два члена на категорията, които представя в граматиката, са императив и конюнктив. С познатото за немскоговорещите читатели наименование конюнктив Фр. Вимазал означава българското условно наклонение. Инфинитива не обособява като наклонение, но разяснява актуалното му състояние в езика. Преизказността като признак на българския глагол авторът не е познава.

Императивът е представен в синтетичната и в аналитичната му форма. Във второ лице единствено число глаголят завършва на *-и*, а при основа на гласна –

²¹⁶ Както уточних, Фр. Вимазал е познавал граматиката на братя Цанкови.

на -й: *учи, чакай*. Второ лице множествено число е илюстрирано с примери: *учете, чакайте*.

Останалите императивни форми Фр. Вимазал определя като описателни; те се образуват от *да, нека* и сегашно време на глагола. Описателни могат да бъдат и второличните императивни форми: *да бъдеш, да бъде, да бъдем, да бъдат* (Vymazal 1887: 28).

Авторът не пропуска да включи и формите на отрицателния императив, който може да се образува описателно от глагола *дей* и глаголната основа: *не дей писа = не пиши, не дейте писа = не пишете* (Vymazal 1887: 50, 58). Също като братя Цанкови Фр. Вимазал прави важното уточнение, че „отрицателният императив се образува по правило от имперфективните глаголи“.

Императивно значение може да носи и еловото причастие, тази негова употреба вече разгледах в главата за времето в дисертацията: *убил го Господ = Бог да го убие!*

Под заглавие *Der Conjunctiv* Фр. Вимазал представя конюнктива в отделна глава (Vymazal 1887: 45 – 47) и дори започва въпроса с кратки теоретични разяснения. Той дава за пример първите два стиха на популярно австрийско четиристишие, където глаголните форми са в индикатив, но биха били в конюнктив, ако се напишат на книжовен немски език. Същата замяна на конюнктива с индикатив авторът отбелязва и в български език: *ако да имам пари, то купувам тази къща: да имам пари, ще купя тая къща*.

Също така стегнато и в съпоставка на двата езика Фр. Вимазал представя образуването на конюнктива спрямо двата му варианта в немски език – сегашна и минала форма. Немският сегашен конюнктив се изразява с имперфектните форми, така е и в български език: *ако да имах пари, то купвах тази къща; да имах пари, щях да купя тази къща*. Формите *имах, купвах* (от *куповах*), *щях* са имперфектни.

Конюнктивна употреба има и формата с *бих* – аористната форма на *съм* (Vymazal 1887: 46). По-нататък в граматиката формата *бих -л* е представена като плусквамперфектна наред с формата *бях -л*, като „плусквамперфектът с *бих* обикновено изпълнява ролята на конюнктив: С такъв елемент те биха направили

чудеса“ (Vymazal 1887: 59). Фр. Вимазал посочва примери за това, че изречението с *бих* може да бъде както в постпозиция, така и в препозиция: *да имах пари, дал бих ви няколко; аз бих го направил на драго сърдце, ако да можах*.

За разлика от немските форми за миналия конюнктив българските са често същите, с които се образува и сегашният конюнктив. Изречението в препозиция може да се преведе на български с *имал съм, имал бях* и т.н.: *ако да съм бил там, не щях да те питам; да съм имал тогава пари, щях да търгна веднага; аз можах да бъда честит, ако бях изпълнил наставления-та, които ми давахте*.

Следва илюстрация на конюнктива в главни изречения и в непряка реч в подчинени изречения в немски език и съответствията им в български език. Въпросът за конюнктива завършва с обобщение на разгледаните типове изречения (Satztypen), като всъщност Фр. Вимазал има предвид не изречения, а конюнктивни форми. Той обособява общо два прости и пет сложни типа. „Простите са:

1. ако да имам пари, то купувам тази къща
2. ако да имах пари, то купвах тази къща

Сложните гласят:

1. да имам пари, ще купя тази къща
2. да имах пари, щях да купя тази къща
3. ако да имах повече, то бих дал повече
4. да съм имал тогава пари, щях да търгна веднага
5. да бях имал пари, щях да купя т. к.“ (Vymazal 1887: 47).

Макар Фр. Вимазал да започва въпроса за конюнктива с констатацията, че и българският език замества конюнктива с индикатив, горепосочените примери за конюнктив включват и индикативни форми. Ако граматикът разграничава условността като синтактична и като морфологична характеристика, т.е. не това е допуснатото категориално преплитане, тогава най-вероятно немският конюнктив е повлиял на преценката му за вида на българските глаголни форми в тази роля, тъй като по думите му в този тип изречения книжовният немски език употребява конюнктив.

Онагледен в таблица въпросът за наклоненията във Вимазаловата граматика изглежда така:

Таблица 36

Наклонения	Значение	Примери
Indicativ		
Imperativ	второ лице	<i>учи, учете; чакай, чакайте</i>
		<i>не дей ходи</i>
	описателни форми за всички лица	<i>да/нека бъдеш, да/нека бъде, да/нека бъдем</i>
Conjunctiv	конюнктивните форми са еднакви за настоящето и за миналото	<i>имах; купвах, щях да купя; бих направил</i>

Също като братя Цанкови Фр. Вимазал намира за важно да изложи актуалната употреба на българския инфинитив. Той използва термина инфинитив и озаглавява с него частта, в която го представя така: „Българският език изразява описателно инфинитива с да и формата за сегашно време на глагола: [...] аз мога да чакам“; „Тъй като българският инфинитив е изчезнал, глаголите се включват в речниците във формата си за сегашно време“. Следва цялото спрежение на горния пример в сегашно време: *аз мога да чакам, ти можеш да чакаш* и т.н. (Vymazal 1887: 29 – 30).

Освен на *да*-конструкцията авторът се спира и на другия наследник на българския инфинитив – съкратената му форма. Остатък от старобългарския инфинитив (*писа-ти, би-ти*), тя се появява в съвременния български език като основа (*писа*) само в отделни изрази, напр.: *Не можете ли ми каза?* Постави ли се тази основа пред спрегнатата форма на спомагателния глагол *ща*, се образува рядко употребяваният неопределен футурум: *би ща, би щеш* и т.н., *брои ща, вика ща* (Vymazal 1887: 48, 57). Както вече посочих по-горе, Фр. Вимазал отбелязва образуването на отрицателна императивна форма с *не дей/не дейте* и глаголна основа (Verbalstamm): *не дей ходи, не дейте писа* (Vymazal 1887: 50, 58).

Остана за уточнение още един аспект от въпроса за наклонението в граматиката на Фр. Вимазал. Както вече стана дума, преизказността не е осъзната и от този автор. Но когато представя образуването на формите за

перфект, той отбелязва, че третоличният спомагателен глагол може да отпадне: *той е бил* или *той бил, те били*²¹⁷; *имал (е), имали (са)*. В граматиката не е загатнато и умозаключителното значение на българския глагол.

Миналото деятелно причастие авторът нарича I-Particip. То служи за образуването на перфект, плусквамперфект и футурум екзактум, а така също, както посочих по-горе, то може да има и императивно значение (*убил го Господ* = *Бог да го убие!*) (Vymazal 1887: 58).

В главата за времето в дисертацията уточних, че Фр. Вимазал счита българския за един от славянските езици, в които перфектът е изместил двете синтетични минали времена: формите за аорист и за имперфект са заменени съответно с форми с елово перфективно (I-Form der Perfectiva) и с елово имперфективно причастие (I-Form der Imperfectiva). Тъй като авторът разглежда вида и времето на глагола в много тясна връзка, бихме могли да приемем, че с тези два термина той назовава двете установени в българистиката минали деятелни причастия – свършеното и несвършеното. В граматиката обаче не се откриват достатъчно примери с минало несвършено деятелно причастие, на което се обръща специално внимание в добре познатата на Фр. Вимазал граматика на А. и Д. Цанкови.

В резултат от горепосоченото схващане за ролята на перфекта причастieto *бил* се появява с ново значение във Вимазаловата граматика – като заместник на синтетичното минало време на глагола *съм*. Формите с него не са носители нито на признака по-голяма отдалеченост в миналото, въз основа на който във възрожденската ни граматическа литература се обособява допълнително време (т.нар. *отдавна преминало време*), нито на признака несвидетелственост, който води до обособяването на преизказните форми. Фр. Вимазал представя като идентични по значение варианти например изразите *бил ли е тука?* и *беше ли тука?*²¹⁸; *той биде убит* и *той бил убит*. Причастieto *бил* участва във всички примери, с които той илюстрира образуването на миналите страдателни форми: *бил бит, бил избран, хвален съм бил*.

²¹⁷ „...*e* und *ca* können wegbleiben“ (Vymazal 1887: 16).

²¹⁸ „Das Perfect und das Imperfect haben hier nahezu die gleiche Bedeutung“ (Vymazal 1887: 16).

Изводите, свързани с наклонението в граматиката на Фр. Вимазал, са следните:

1. Представен е императивът в неговия второличен синтетичен и в обхващащия цялото спрежение аналитичен вариант, заедно с отрицателната форма с *недей* и съкратен инфинитив.

2. Отчетена е употребата на индикативни глаголни форми в условни изречения.

3. Отбелязано е, че докато немският разполага с отделни форми за сегашен и за минал конюнктив, то българският не различава сегашни и минали условни форми.

4. Сред примерите за конюнктив намираме фиксираните днес български условни форми: синтетичните *купвах* и *давах* (в примера *да имах пари, давах ви няколко*) и аналитичната *бих -л*. Налице е и формата *цях да -а*, за която, както вече уточних, в този период се е наложило мнението, че е условна.

5. *Купвах* и *давах* са единствените примери за синтетични условни форми в граматиката (не са включени и примери за тези форми в сегашно време). Изцяло липсва представяне на същността и образуването им. Като се има предвид, че авторът познава Цанковата граматика, където това са представителните за българското условно наклонение форми, може да се предположи, че за Фр. Вимазал те не са непознати, а най-вероятно вече не са с така честа употреба.

6. Може да се каже, че в граматиката са обхванати всички аспекти на въпроса за състоянието и употребата на инфинитива в съвременния български език.

7. Преизказното значение не е известно на автора, чието разбиране на формите с *бил* не е свързано с преобладаващото им за времето дефиниране като отдавна минало време, а с убеждението, че българският е един от езиците, в които перфектът е изместил двете синтетични минали времена.

***Bulgarische Grammatik* (1888) от Фр. Хлеборад**

В граматиката на Фр. Хлеборад наклоненията са представени под заглавие *Arten* (*наклонения, modi*).

Изложението започва с неопределителното наклонение (*modus infinitivus*) – липсата му в български език създава най-големите трудности на свикналите с него чужденци. При това някога българският език е притежавал тази форма, за което свидетелстват определени остатъци. Фр. Хлеборад посочва следните примери за такива архаични инфинитивни форми: *не е **видят** нищо; **познават** го по гласа.*

Освен това инфинитивът все още се среща в български език след глаголите *мога, недей, смея*: *може да **става**; недей **игра**, смея ли да ви **помоля**.*

Инфинитивът служи и за образуването на бъдеще неопределено време: ***ора** ща, **убоде** щеш, **повика** ще.*

Според Фр. Хлеборад формите *става, игра, помоля, убоде, повика* са инфинитиви без характерните за другите славянски езици окончания *-m, -ti, -t* (Chleborad 1888: 117).

Авторът фиксира „само“ пет наклонения, които отличават българския от останалите славянски езици:

1. Изявително наклонение (*modus indicativus*), с което с положителност се отбелязва, че нещо се случва или не се случва, че се е случило или не се е случило. Напр. *сея, сеял съм, сея* ща.

2. Повелително наклонение (*modus imperativus*), с което се подтиква към извършването или неизвършването на действие. Напр. ***Да бъде** виделина; **Плодете** ся, и **множете** ся, и **напълнете** водата в моретата, **нека** са **умножат** и **птиците** по земята.*

3. Условно наклонение (*modus conjunctivus*), с което извършването или неизвършването на действие, събитие или състояние се представя като желано или възможно, също така като зависимо от някакво условие.

Условните наклонения биват:

а) Подусловно наклонение (modus subjunctivus), чрез което нещо се представя само като мнение. Напр. *невярват, че този човек **би бил** в битката под Сливница.*

б) Желателно наклонение (modus optativus). Напр. *о! аз **да бих бил** всякога **прощавал** всякога своите неприятели!*

в) Подчинително наклонение (modus conditionalis). Напр. *ако вий **бихте ценили** вашето здравие, то вий **бихте си** на време **лягали** и на време **ставали**.*

г) Признавателно наклонение (modus concessivus). Напр. *ако и **да трябва** сичко **да изгуба**, то аз **ще запазя** моята чест.*

4. Причастие (modus transgressivus) е онова наклонение на глагола, което представлява преход между глагола и прилагателното име както като форма, така и като съдържание. Напр. *бил, била, било, били; мит, мита, мито, мити.*

5. Прилагателно причастие (participium) е онова наклонение на глагола, което е приело формата на прилагателното име и само по съдържание издава глаголния си произход. Напр. *същия* или *същия, съща, също; бившия* или *бившия, бивша, бивше; бъдъщия, бъдъща, бъдъщо* (Chleborad 1888: 117 – 119).

Критерият, по който авторът разграничава причастията от прилагателното причастие, всъщност е синтактичен: докато причастията влизат в състава на сложни глаголни форми и в изречението изпълняват роля на сказуемо, то прилагателното причастие служи за определение към дадено съществително име. В примерното спрежение по-нататък Фр. Хлеборад изказва мнение, че вече се употребяват малко от прилагателните причастия – сегашни (*настоящия, същия*) и минали (*изгнилото, умрялата*). Днес не бихме се съгласили, че атрибутивната употреба на причастията е намалила честотата си.

Онагледена в таблица, представената във въведението на въпроса класификация на Хлеборадовите наклонения изглежда така:

Таблица 37

Наклонения	Значение	Примери
modus indicativus	изявително наклонение	
modus imperativus	повелително наклонение	<i>да бъде, плодете ся, нека са умножат</i>
modus conjunctivus (условно наклонение)	подусловно наклонение (modus subjunctivus)	<i>(невярват, че) би бил</i>
	желателно наклонение (modus optativus)	<i>да бих бил прощавал</i>
	подчинително наклонение (modus conditionalis)	<i>(ако) бихте ценили, бихте си лягали</i>
	признавателно наклонение (modus concessivus)	<i>(ако и) да трябва да изгуба</i>
modus transgressivus	причастие	<i>бил, мит</i>
participium	прилагателно причастие	<i>същия, бившия</i>

Времето на условните форми авторът определя така:

настояще време – *оравам*

преминало несвършено време – *оравах*

преминало неопределено време – *орал бих*

При представянето на спрежението на двата спомагателни глагола (*съм* и *ща*) Фр. Хлеборад въвежда и описателна условна форма, съответно за настояще и за преминало несвършено време: *мога да съм, мога да ща* и *можех да съм, можех да ща*.

Обобщенията, които могат да се направят за наклонението в Хлеборовата граматика, са следните:

1. Авторът различава основните три наклонения в българските граматики за периода до края на XIX век: изявително, повелително и условно.

2. Повелителното наклонение е илюстрирано както със синтетичните (*ори, орете*), така и с аналитичните си форми (*да (нека) орат*).

3. Условното наклонение също е представено както със синтетичния си, така и с аналитичния си вариант с *бих*.

4. И тук формата с *щях да* е причислена към условните форми. В граматиката са дадени два примера на тази форма: *щях да съм/бъда* – бъдеще

предварително време в деятелен залог на спомагателния глагол *ща* и *щях да съм/бъда крит* – бъдеще предварително време в страдателен залог на глагола *крия*.

5. В теоретичното въведение на въпроса условното наклонение е разделено на подвидове, които също са свързани със схващанията на българските граматичници по това време, но като цяло може да се каже, че има морфологично-синтактичен характер и в това отношение с по-голяма стегнатост се отличава модалната система в граматиките на братя Цанкови и Фр. Вимазал.

6. Окачествяването на причастието като наклонение разкрива очакванията на автора за по-богата модална парадигма, показателно за което е това, че преход от въпроса за вида към този за наклоненията представляват думите: „При това голямо богатство на видове българският глагол обратно на немския е беден на наклонения“ (Chleborad 1888: 117).

7. Отново в контекста на традициите в българската граматическа литература авторът фиксира формите и на неопределителното наклонение. Той отбелязва загубата на инфинитива в българския език и това, че вече се срещат само остатъци от него. Фр. Хлеборад посочва примери на такива остатъци. Отбелязва случаите, в които се употребява инфинитивната основа, наричайки я просто инфинитив. Някои от тези форми обаче могат да се определят като лични.

8. Преизказността не намира място в Хлеборадовата граматика. Авторът не фиксира перфектоподобните форми с пропуснат третоличен спомагателен глагол, а формите от типа *крил съм бил* счита за темпорални – също в духа на епохата ги определя като *отдавна преминало време*. Той не разделя категорично причастията на деятелни и страдателни, а идея за различаването на свършени и несвършени деятелни изобщо няма в граматиката. Примерите на деятелните причастия са почти изцяло на свършени причастия.

***Bulgarische Grammatik* (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович**

Според А. Щраус и Ем. Дугович глаголите имат четири наклонения – индикатив, императив, конюнктив и оптатив. Старобългарският език е имал и пето – неопределително, от което има остатъци и в днешния език, например *не го е видет, не го е чут* = *не го е видял, не го е чул*. Всъщност *испита, стоя, слуша* са инфинитиви, чиито пълни форми са *испитати, стояти, слушати*. Инфинитивът и днес се среща в останалите славянски езици (Strausz – Dugovich 1895: 119).

„... Българските глаголи не притежават инфинитив. Българинът не може да образува самостоятелен инфинитив, а го замества с първо лице единствено число презенс индикатив, без обаче по този начин да придава на глагола значение на инфинитив“ (Strausz – Dugovich 1895: 67). Срещу немската конструкция модален глагол и инфинитив в български език стои съчетание, в което е спрегнат в съответната форма, време и лице както модалният глагол, така и само в сегашно време на съответната форма глаголът, който изразява същинската дейност, например *ich will schreiben* = *искам да пиша*. От това се вижда, че немският инфинитив се изразява в български език с презенс индикатив, като пред него се поставя „думичката“ *да* от изявителната форма на презенс оптатив (желателна форма)²¹⁹.

Четири наклонения в съвременния български език авторите представят не теоретично, а чрез формите им в парадигмите на глаголите от трите спрежения. На всяка модална форма А. Щраус и Ем. Дугович определят и темпоралното значение, т.е. те разглеждат категориите време и наклонение в тяхната обвързаност.

Наклоненията са: изявително (*anzeigende Form*), повелително (*befehlende Form*), условно (*Bindeform*) и подчинително (*wünschende Form*). Формите са:

²¹⁹ Тази дефиниция заимства по-късно в граматиката си Д. Гаврийски (вж. Gawriysky 1910: 60; 1923: 67; 1940: 69).

Таблица 38

Наклонения	Времена	Примери
Indicativ (изявително наклонение)		
Imperativ (повелително наклонение)	настояще време	за второ лице: <i>ори, орете; недей ходи, недейте ходи</i>
		за останалите лица с <i>да/нека: да оре, да орем, да орат</i>
Conjunctiv (условно наклонение)	настояще време	<i>оравам</i>
	минало несвършено време	<i>оравах</i>
	минало неопределено време	<i>орал бих</i>
	бъдеще определено време	<i>циях да ора</i>
	бъдеще предположително време	<i>циял съм бил да ора</i>
Optativ ²²⁰ (подчинително наклонение)	настояще време	<i>да ора</i>
	минало несвършено време	<i>да орях</i>
	свършено неопределено време	<i>да съм орал</i>
	несвършено неопределено време	<i>да съм орял</i>
	минало предварително време	<i>да бих орал</i>
	отдавнашне свършено време	<i>да съм бил орал</i>
	отдавнашне несвършено време	<i>да съм бил орял</i>
	бъдеще определено време	<i>ще (да) ора</i>
	бъдеще предварително време	<i>ще (да) бъда орал</i>

Сред глаголната парадигма се откриват и някои уточнения за фонетичните промени в спрежението и за образуването на формите. Уточненията за образуването на формите са следните.

Оптативът се образува от изявителната форма, като пред глагола се поставя думичката *да*, а след него – местоимението. Така формата за настояще време е *да живея аз, да ора аз*; за минало несвършено – *да живеех аз, да орях аз*. При сложните времена местоимението е пред думичката *да*, а глаголът е накрая. Например за свършено определено време формата е *аз да съм живял, аз да съм орал* и т.н. (Strausz – Dugovich 1895: 76 – 77).

²²⁰ В парадигмата на спомагателните глаголи както условното, така и подчинителното наклонение носи означението Conjunctiv (Strausz – Dugovich 1895: 63).

В примерите за подчинително наклонение в настояще и минало несвършено време в парадигмата на спомагателните глаголи обаче личното местоимение предхожда глаголната форма с *да* точно както в сложните времена (*аз да съм, аз да бях, аз да съм бил, аз ще да съм*).

В бъдеще определено време оптативното *да* понякога се поставя между спомагателния и другия глагол²²¹, напр. *аз ще (да) живея, аз ще (да) ора*.

По-нататък авторите споменават, че формите на подчинителното наклонение се образуват от изявителните форми с помощта на думичките *да, ако* или *че*. С безличните глаголи не се образува подчинително наклонение.

Повелителното наклонение е представено с примери, от една страна, за второ лице единствено и множествено число (синтетичните форми), и от друга, за „останалите лица на множествено число“ с думичките *нека* или *да* (аналитичните форми). За първо лице единствено число се казва, че няма форма. В парадигмата на спомагателния глагол *бъда* е включена и формата за второ лице множествено число *да бъдете*.

Във въпроса за неправилните глаголи е включен глаголът *дей*. Той се използва като спомагателен глагол при образуването на отрицателната форма на повелително наклонение, напр. *недей ходи, недейте ходи*. Самостоятелно обаче този спомагателен глагол не се употребява в български език (Strausz – Dugovich 1895: 118).

В края на изложението за глагола са посочени случаи на размяна на времена и на наклонения. Следното се отнася за наклоненията.

Често се използва изявително наклонение вместо повелително, напр.: *дал ти господ здраве*²²².

Често повелителното наклонение се сменя с подчинително, напр.: *Лежал си девет години. / Още девет да лежиш*.

²²¹ Всъщност в граматиката е написано, че мястото на частицата *да* е между личното местоимение и спомагателния глагол, но примерите илюстрират формите такива, каквито са в действителност (Strausz – Dugovich 1895: 79).

²²² Срв. с императивното значение на еловите причастия у Фр. Вимазал (*убил го Господ!*) (Vymazal 1887: 58) и след А. Щраус и Ем. Дугович у Г. Вайганд (*та му се злато и сребро ляло и през плет преляло*) (Weigand 1917: 142).

Често неопределителната форма (наклонение) се използва вместо повелителната, напр.: *стига стоя, стига слуша*.

„Често причастието се използва без спомагателен глагол за означаване на действие или състояние в миналото“ (Strausz – Dugovich 1895: 120).

Последната констатация представлява единственото място в глаголното изложение, където се отбелязва, че съществуват перфектови форми без спомагателен глагол, макар и без уточнението *третоличен*. По-различно значение на тези форми обаче не е доловено. За това, че А. Щраус и Ем. Дугович не познават преизказното значение, говорят и следните моменти в глаголното изложение.

Замяната на минало време със сегашно авторите илюстрират именно с употребата на перфектова форма с изпуснат спомагателен глагол в трето лице: *става дядо, на море отива* вместо ***станал*** *дядо, на море **отишъл***. Изпускането на спомагателния глагол от миналата форма (Vergangenheit) обаче не е отчетено.

В примерната парадигма към въпроса за безличните глаголи се наблюдава следното. Като минало свършено време авторите разбират формата *спало ми се*, а като бъдеще неопределено – *спало ще ми се*. Само в тези две форми от парадигмата на безличния глагол, изявителни според двамата автори, липсва спомагателният глагол – отново без коментар (Strausz – Dugovich 1895: 113 – 114).

В останалите примери в глаголното изложение спомагателният глагол е налице.

Авторите въвеждат в граматиката си миналото несвършено деятелно причастие, но формите, образувани с него, считат за изявителни – това са несвършено неопределено (*орял съм*) и отдавнашне несвършено време (*орял съм бил*). Към спрежението както на тези форми, така и на съответните свършени времена – неопределено (*орал съм*) и отдавнашне (*орал съм бил*) – липсва уточнение, че спомагателният глагол може да отпадне.

Във връзка с обособяването на отдавнашне време трябва да се има предвид установеното в граматическата ни литература по това време разбиране, че формата с *бил* е изявителна и има определено темпорално значение – за

отдалечена миналост на действието. Такава е концепцията за тази форма и в две от предходните български граматики на немски език – на братя Цанкови и на Фр. Хлеборад, както и в следходната на Д. Гаврийски.

Друга преизказна форма в граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович е формата от типа *щял съм бил да ора*. Тя е изтълкувана от авторите като бъдеще предположително време в условно наклонение.

Четири от формите за оптатив в граматиката също носят преизказно значение. Авторите ги определят така: *да съм ора* е форма за свършено неопределено време, *да съм орял* – за несвършено неопределено, *да съм бил ора* – за отдавнашно свършено и *да съм бил орял* – за отдавнашно несвършено време.

Условното и подчинителното наклонение не са от добре изяснените категории в граматиката. Теоретично изложение липсва, а примерната парадигма дава най-обща представа за класификацията на формите. В такъв случай разяснение на авторовата концепция може да се потърси в посочените съответствия в немски език, които обаче не са включени навсякъде в парадигмата.

Условното наклонение е наречено от авторите конюнктив. От посочените конюнктивни форми за приемливи можем да определим *оравам*, *оравах*, *орал бих*, *щях да ора*. Първите три форми са именно условни в установената днес система на наклоненията, а четвъртата последователно и трайно задържа това тълкуване в граматическата ни литература в миналото. Последната посочена условна форма – *щял съм бил да ора* – всъщност е преизказна. Трябва да се отбележи и че авторите неправилно отнасят формите *орал бих* към миналото и *щях да ора* към бъдещето, тъй като българските условни форми нямат темпоралното значение на немските.

Преводите на формите обаче не подкрепят авторовата концепция за модалното им значение – немските съответствия на българските условни форми са предимно индикативни. Немски форми в конюнктив има единствено в парадигмата на спомагателните глаголи (*аз бивам* = *ich würde sein*, *аз бих бил* = *ich würde gewesen sein*, *аз щях да съм* = *ich würde sein*, *щял съм да бъда аз* = *ich würde gewesen sein*), на глаголите от първо спрежение (*аз оравах* = *ich würde*

ackern, аз бих опал = *ich hätte geackert*), на формата за минало неопределено време за страдателен залог (*аз бих бил мум* = *ich sei gewaschen*) и за безличните глаголи (*спало ми се би* = *ich sei schläfrig gewesen*), което прави парадигмата от форми на наклоненията като цяло нестройна.

Наличието на подчинително наклонение в граматиката на двамата унгарски автори също е отражение на актуалните за времето постановки в българската граматическа литература. Немското означение на наклонението е *желателна форма* (*wünschende Form*), в латинското означение има колебание между *оптатив* и *конюнктив*, а българското е *подчинително наклонение*. В малкото преводи на немски, които са включени в парадигмите, също се наблюдава колебание: от една страна, някои форми са в индикатив, други – в конюнктив, от втора страна, някои са въведени с подчинителния съюз *dass* (*че*), други – не. Интересно е, че формата *ще (да) бъда опал* от оптативната парадигма е наречена *бъдеще предварително време*, което е и днешното ѝ наименование.

Обобщенията ми върху системата от наклонения в граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович са следните:

1. Категорията е представена от четирите наклонения, които са установени по това време в българската граматическа литература – изявително, повелително, условно и подчинително. Авторите са наясно с отпадналото т.нар. неопределително наклонение и коментират състоянието на инфинитива в съвременния български език.

2. Повелителното и условното наклонение са представени в двата им варианта: синтетичен и аналитичен, без в граматиката да е направено това разграничение.

3. С изключение на повелителното наклонение, в парадигмата на всяко от останалите наклонения са включени преизказни форми.

4. Преизказността не е осъзната от авторите – това също отговаря на състоянието на въпроса в българската граматическа литература от този период.

5. В граматиката се наблюдава стремеж да се фиксира различно темпорално значение на формите за наклонение, който води до погрешно определяне на граматическото им значение.

6. Може да се обобщи, че тъкмо въпросът за наклоненията в българския език се разбира особено трудно поради многото неточности в труда на А. Щраус и Ем. Дугович.

Четири български граматики на немски език показват сравнителна единност в постановките си за модалната система на глагола, отговарящи на актуалното състоянието на въпроса в българските граматики. А. Щраус и Ем. Дугович се отличават с това, че освен общоприетите три обособяват и подчинително наклонение. Авторите на граматиките посочват следните модални форми:

Таблица 39

Наклонения	А. и Д. Цанкови	Фр. Вимазал	Фр. Хлеборад	А. Щраус и Ем. Дугович
изявително	синтетични и аналитични форми			
повелително	синтетични и аналитични форми			
условно	синтетични форми			
		аналитични форми: <i>бих -л</i> <i>щях да -а</i>		

2. Граматиките от първата половина на XX век

Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд

Под заглавие *Bildung und Gebrauch der Modi* (Образуване и употреба на наклоненията) Г. Вайганд разглежда другата страна след глаголния вид на „най-трудното при изучаването на българския език, глагола с неговите начини на действието и наклонения“ (Weigand 1907: III). Тази глава започва с общите положения на въпроса.

Докато при начина на действието глаголната форма се възприема различно (перфектив, имперфектив и т.н.) независимо от субекта на изречението, при наклоненията се има предвид как субектът възприема съдържанието на изречението – дали само като възприятие (Indikativ), като

изразяване на воля ((Imperativ, Jussiv, Finalis, Optativ), като възможно (Potentialis, Dubitativ), като условно (Konditionalis), като предположение (Präsumptiv), като евентуално възможно (Eventualis). За всички тези наклонения с изключение на евентуалис и императив в българския език няма флексии, но могат да се изразяват чрез определени спомагателни глаголи и чрез съюзи (Weigand 1907: 127 – 128; 1917: 145).

Тук следва едно уточнение, което е отпаднало във второто издание на граматиката. Според школските граматики към наклоненията се причисляват и инфинитивът и причастията²²³, макар да не им е мястото там. Инфинитивът отбелязва прехода към съществителното име, а причастieto – към прилагателното. От инфинитива са налице само остатъци.

Авторът се спира поотделно на наклоненията, които счита за членове на българската модална система.

Юсивът се среща в главни изречения, където представя императива и замества липсващото му лице. За юсив, финалис, оптатив, потенциалис, дубитатив се наблюдава само един начин на изразяване, напр. *искам да дойде*.

Конюнктив (Konjunktiv), т.е. специална глаголна форма за това наклонение, в българския няма. Използва се съюзът *да*, който като представка застава пред глагола и може да се отделя от него само чрез малки неударени думи в изречението. При това преобладава употребата на перфективната форма, особено при футурно значение, но не е изключена и употребата на имперфективна при итеративно или неограничено във времето действие. Така че решаващ е изборът не на перфективната или имперфективната форма, а на употребата на съюза *да* за изразяване на конюнктивното отношение, т.е. на връзката между изреченията: „konjunkte Verhältnis“ (Weigand 1917: 146).

Да-изреченията съответстват както на немския презенс, така и на имперфекта, индикатив и конюнктив, или те заместват немските спомагателни глаголи *sollen, wollen, mögen* (финалис, оптатив, потенциалис), или наречията *вероятно, може би* (дубитатив, потенциалис), или много често немския инфинитив.

²²³ Тук ще припомня, че и Фр. Хлеборад включва причастieto в системата на наклоненията.

Авторът отделя специално място в граматиката на употребите на *да*-изреченията. Модалните форми, които различава в тях, обяснява с повече примери на немски и по-малко на български: *да плати* (юсив); *там няма селянин, който да има повече от три хектара земя* (дубитатив); *да имам пари!* (оптатив).

По повод конюнктива Ив. Куцаров цитира Р. Ницолова: „За конюнктива в българския език са писали редица автори. Наличието на такова наклонение в нашия език се приема най-вече от чуждестранни българисти, а през миналия век и от български автори на граматики, писани под силното влияние на чужда граматическа традиция. Г. Вайганд [вероятно се има предвид Weigand, G., 1907, с. 128–129 – И. К.] смята за конюнктив формите с *да* в подчинено изречение, които имат оптативно, финално, потенциално или дубитативно значение“ (Куцаров 2007: 271).

В *Българска морфология, 1991* Ст. Георгиев различава пет наклонения: изявително наклонение, конюнктив, повелително, условно и преизказно наклонение. Обособяването на конюнктива авторът коментира така: „Безспорно е наличието на конюнктивни изречения, на конюнктив в синтактичен план“; „Това, че в съвременния български език няма конюнктивна флексия, не е аргумент, който може да отрече наличието на конюнктив. А наличието на много описателни форми за време и наклонение ни дава основание да признаем неговата обособеност със съответни описателни форми, които съществуват в система“ (Георгиев 1991: 341, 342). Един от авторитетите в езикознанието, които Ст. Георгиев споменава в подкрепа на схващането си, е Г. Вайганд: „Българският конюнктив се признава и от чужди автори (Маслов, Вайганд)“ (Георгиев 1991: 341). Според Ив. Куцаров по-интересното е, че морфологията на Ст. Георгиев е първата след тази на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев от 1939 г., в която присъства подчинителното наклонение (Куцаров 2007: 277).

В граматическата литература има различни мнения за състава на българската модална система. Но макар автори като Ст. Георгиев да считат наличието на конюнктивни изречения в българския език за основание конюнктивът да се определи като наклонение в синтактичен план, в

езикознанието ни се е установило схващането за наклонението като морфологична категория и многото модални отношения, които Г. Вайганд различава при употребата на *да*-изреченията, не изграждат парадигмата на наклонението, която познаваме днес, когато се придържаме „към представата за граматично глаголно значение, изразено било чрез флексията на простите форми, било чрез сложните форми“²²⁴.

Не трябва обаче да се забравя, че след Освобождението в нашата граматическа литература все още се обособява подчинително наклонение. Морфологично-синтактичен е характерът на категорията наклонение и в една от предходните немскоезични граматики на българския език: Фр. Хлеборад обособява подвидове на условното наклонение (конюнктив): субюнктив, оптатив, кондиционал, концесив. А. Щраус и Ем. Дугович включват в граматиката си условно и подчинително наклонение, като първото наричат конюнктив, а второто – както конюнктив, така и оптатив. Най-вероятно и според тези двама автори подчинителното наклонение има морфологично-синтактичен характер.

Следващото описано от Г. Вайганд наклонение е кондиционалисът. Той се образува с миналото деятелно причастие и формата *бих* (стария аорист на *съм*): *аз бих оставил, ти би оставил* и т.н. (Weigand 1907: 52 – 53; 1917: 59).

Във второто издание на граматиката авторът допълва, че много често кондиционалисът се употребява като оптатив: *желал бих, аз бих ви помолил*.

Допълнени са и форми в актив и пасив. В актив са илюстрирани две спрежения. Първото е на формата *писал бих* (*писал би* и т.н.), която отговаря на немския Konditional I (*ich würde (möchte) schreiben*), а второто²²⁵ – на формата *писал бил бих* (*писал бил би* и т.н.)²²⁶, която отговаря на Konditional II (*ich würde (vielleicht) geschrieben haben*). В пасив формите за двата кондиционала са

²²⁴ Ангелиева, Ф. Новогръцка граматика. Фонетика и морфология. София, 2001 (цит. по Данчева 2002: 15).

²²⁵ Тази форма е допълнена във второто издание на граматиката само на това място. При първото представяне на спрежението в кондиционал преди главата за глагола формата *бих оставил* е посочена за съответствие на двата кондиционала в немския език (Weigand 1917: 59).

²²⁶ Срв. с: „Формите за условно наклонение с *бих* се употребяват без разлика на времето [...]. Форми като „бих бил правил“, които някои автори искат да употребят за минало време, са изкуствени“ (Андрейчин 1978: 250).

еднакви: *бил бих награден* = *ich würde belohnt werden (worden sein)*, *ние бихме били наградени* = *wir würden belohnt worden sein*. В забележка авторът допълва, че в разговорния език вместо *аз бих писал* се използва и *аз би писал*²²⁷.

В двете издания на граматиката следва „втори начин за образуване на кондиционалис“: с имперфекта на *ща* и финалис. Среща се само в главни изречения. Отново е представено цялото спрежение на формата, като във второто издание на граматиката е включено и спрежението в пасив: *ich würde schreiben* = *щях да пиша* (актив); *ich würde erwählt werden* = *щях да бъда избран* (пасив).

В първото издание *щях да пиша* е преведено и като *ich wollte schreiben*. Като се има предвид, че значението на тази немска конструкция е *исках да пиша*, а *ща* е загубил значението *искам* и се е граматикализирал като спомагателен глагол, може да се приеме за основателно, че този вариант на превод не е включен във второто издание.

Всъщност Г. Вайганд представя българския кондиционал, като изхожда от немския. Продължавайки да търси съответствията в българския език, авторът достига до въпроса за кондиционала на миналото – като такъв определя формата *щял съм да пиша*, чийто превод на немски отново е *ich würde geschrieben haben*. Така се оказва, че в актив немският Konditional II има две български съответствия:

ich würde geschrieben haben = 1. *писал бил бих*; 2. *щял съм да пиша*.

Двете български форми показват слабост във Вайгандовите постановки: не можем да кажем, че *писал бил бих* изобщо е налична в парадигмата на българския глагол, а що се отнася до формата *щял съм да пиша*, тя не е условна, а преизказна. Авторът не схваща системния характер на преизказността, а я разбира само като функция на перфекта. Ето защо той не успява да осмисли значението, което придобиват формите с допълнително включеното причастие *бил*.

²²⁷ Вж. също: „Срещат се рядко форми с неизменяем спомагателен глагол *би*: *аз би направил*, *ти би направил*, *ние би направили* и пр. Тия форми обаче не са достатъчно възприети в книжовния език“ (Андрейчин 1978: 249).

За кондиционалиса авторът казва още, че често се замества с *да*-изречения. Освен това както при бъдеще време, образувано с *ще*, се използва съкратен инфинитив: *похвали щях; щях да ида = оти щях*.

Следва описанието на евентуалис. Според Г. Вайганд то е своеобразно, но доста разпространено в народния език модално образувание, което се среща и в книжовния език.

Образува се чрез прибавяне на *-вам* към сегашната основа, *-на* става на *-нувам*, при завършващите на *-вам* глаголи с вокална основа се получава двойно *-вв-*, което и при произношението отчетливо се различава от единичното *-в-*, напр. *отивам = ich gehe weg*, докато *отиввам = ich könnte weggehen*. След консонантна основа *-в-* е единично дори когато формата е несвършена и завършва на *-вам*: *казвам = ich bin redend*, но евентуалис: *казвам го = ich könnte es sagen*.

Срещат се имперфект и перфект със същото модално значение²²⁸. Във второто издание на граматиката авторът посочва следните имперфектни форми на *сядам*: *сядах, седнувах* – евентуалис, *седнех* – периодично и еднократно действие; на *седя* имперфектната форма е *седях* (Weigand 1917: 149).

Вайгандовият евентуалис всъщност е познатото ни синтетично условно наклонение. Три десетилетия по-късно Л. Андрейчин дефинира в дисертацията си тези форми така: те изразяват това, че подлогът е в състояние да извърши дадено действие, ето защо трябва да се наричат „потенциалис“²²⁹. Названието „евентуалис“, използвано за тях от някои учени, сред които е и Г. Вайганд, е подходящо за формите от типа *бих правил*, определящи извършването на действието от подлога само като евентуално възможно (Андрейчин 2010: 82, 84).

Няколко години по-късно Л. Андрейчин нарича в граматиката си формите за евентуалното и потенциалното условно наклонение съответно „нормалния“

²²⁸ Вж. по въпроса мнението на Л. Андрейчин: „Наред със сегашно-футурните форми (*ходвам, ядвам*) се употребяват също формите за имперфект (*ходвах, ядвах*) и перфект (*ходвал съм, 3 л. ходвал е*) в претеритно-футурно значение“ (Андрейчин 2010: 84) и „Успоредно на тия „сегашни“ форми (*ядвам, търпявам* – А. А.) се употребяват и съответни форми за минало време на условното наклонение, които се спрягат като минало несвършено време: *ядвах, ядваше*“ (Андрейчин 1978: 249).

²²⁹ В изследването си върху функционирането на синтетичното условно наклонение през Възраждането Хр. Пантелеева също приема схващането за потенциалното му значение с модални отсенки готовност, способност, постоянна възможност. Разнообразието в наименованията, давани на синтетичния кондиционал, се дължи на множеството модални отсенки, които се различават в значението на формите му (Пантелеева 1993 – 1994: 187).

(*бих правил*) и „другия тип форми за условно наклонение“ (*ядвам*), или „условно наклонение за възможност“ („обикновеното с *бих*“) и „условно наклонение за готовност“.

Българският учен обобщава, че смисловото разграничаване на евентуалис и потенциалис в известна степен е относително, тъй като сферата на евентуалис е по-широка и той може да изрази функцията и на потенциалис. Тази констатация авторът илюстрира с паралелната употреба на двете форми на условното наклонение в строфата от Вазовото стихотворение *Българският език*²³⁰ (Андрейчин 2010: 85; 1978: 251 – 252).

Л. Андрейчин отбелязва също така, че формите за условно наклонение от типа *ядвам*, *търпявам* (или *потенциално наклонение*) се употребяват рядко в книжовния говорим език и се избягват в писмения (Андрейчин 1978: 249 – 251; също 2010: 84).

Прегледът на българските наклонения продължава с т.нар. презумптив. Г. Вайганд коментира формата *аз съм бил наказал*: граматиките я определят като плусквамперфект, а тя има изцяло модално значение. Формата се употребява само когато се изказва не факт, а **предположение**²³¹. Напр. *учителят [е] бил наказал ученика* не означава, че действието се предава в плусквамперфект, а че **би трябвало** (както се говори, както гласи слухът) учителят да е наказал ученика. За превода на немски авторът използва конструкция, състояща се от модалния глагол *sollen* в т.нар. субективна употреба, с която се отбелязва предаване на чужди думи, и от инфинитив перфект, с който се отбелязва миналоост на действието (*der Lehrer soll den Schüler bestraft haben*).

Презумптивът също е онагледен с цялото спрежение на една форма. И в двете издания на граматиката спомагателният глагол в третоличните форми е поставен в скоби, т.е. той може да отпадне: *той [е] бил видял*, *тя [е] била видяла*, *те [са] били видели*.

²³⁰ *Да имах мощ, обрисвах ти калта
и в твоя чистий бляск те бих показал,
и с удара на твойта красота
аз хулниците твои бих наказал.*

²³¹ „Die Bedeutung ist aber durchaus modaler Natur, die Form wird nur dann angewandt, wenn der Inhalt nicht als Faktum, sondern als Vermutung ausgesprochen wird“ (Weigand 1907: 131; 1917: 150).

От представените случаи на употреба на перфекта става ясно, че към неговите характеристики Г. Вайганд причислява и изразяването на съмнение към изказваното твърдение²³². Както беше отбелязано в главата за времето в дисертацията, третоличният спомагателен глагол при перфекта е поставен в скоби само във второто издание на граматиката, в което е добавено и разяснение на употребата на перфекта не като време на миналостта, а като неутрален към времето модус на нереалността (*пясъкът значал размножаване на храна и добитък*) (Weigand 1917: 142). Във въпроса за презумптивна авторът напомня казаното за перфекта като неутрален към времето модус и определя тези форми като сегашен презумптив (Weigand 1917: 150).

Според Ив. Куцаров „трябва да се отбележи, че Г. Вайганд (Вайганд 1907) пръв предлага обособяването на предположителното наклонение (у него – презумптив – *аз съм бил видял*) с непълна парадигма. Същата идея намираме и в учебника на В. Н. Шчепкин (Шчепкин 1909) [...]. Доколкото обаче в тези трудове липсва ясно разграничаване между преизказност и конклузив, трудно можем да приемем, че именно от тях води началото си идеята за обособяването на конклузивните форми в отделно наклонение“ (Куцаров 1994: 22 – 23; 2007: 214).

Наклонението и по-специално презумптивна у Г. Вайганд коментира²³³ и Хр. Първев: „Струва си обаче да се спомене още за Г. Вайганд, който в своята „Bulgarische Grammatik“ (Leipzig, 1907) е отделил малко внимание и на форми от типа *аз съм бил видял*. Известно е, че в стремежа си да дири наклонения той се увлича твърде много – според него българският глагол има десет наклонения. Едно от тях той нарича *Präsumptiv* – наклонение, в което се намират форми от типа *аз съм бил видял*. Вайганд не успява да осветли правилно значението на това наклонение – то означавало „предположение“ (*Vermutung, Annahme*)“ (Първев 1958: 440).

Следва образуването на императива. Той има форми само за второ лице единствено и множествено число. Окончанията на глаголите от първо (*чети, четете*) и второ спрежение (*брани, бранете*) са съответно *-и* и *-ете*, а на

²³² „... In fragenden und zweifelnden Sätzen“ (Weigand 1907: 125; 1917: 142).

²³³ Вж. също Георгиев 1999: 341.

глаголите от трето спрежение (*бутай, бутайте*) – *-ай* и *-айте*. Авторът посочва някои свързани с ударението особености, както и „неправилните“ форми: *ям* → *яж, яжете*; *виждам* → *виж, вижете*; *дойди*, но: *ела, елате*; *влизам* → *влез, влезте*; *държа* → *държи, държете*, но: *дръж, държете* и др.

Г. Вайганд напомня за два въпроса, разгледани в частта за връзката между вида на глагола и наклоненията: строгото разграничаване в употребата на перфективните и на имперфективните глаголи (съответно *дай, дайте* и *давай, давайте*) и употребата на миналото деятелно причастие в перфективна форма на мястото на императива, когато се изтъква перфективното значение (*добре дошел! чума те взела!*). За сравнение с немски език Г. Вайганд посочва във второто издание на граматиката аналогични примери на минали причастия в императивна употреба: *weggetreten! aufgepaßt!*²³⁴ (Weigand 1907: 99 – 100; 1917: 111).

Тук авторът се връща към понятието юсив, който представя императива и замества неговите липсващи лица: *да отида, да отидеш, да отиде, да отидем, да отидете, да отидат*. Тези форми са преведени на немски с описателни изрази с глагола *sollen*, а вторите лица са предадени със синтетичните императивни форми. Така оформилото се спрежение отговаря на установената днес парадигма на аналитичния императив на българския глагол.

Г. Вайганд отбелязва и отрицателната форма, образувана от *недей/недейте* и съкратена форма на бившия инфинитив. Съкратената инфинитивна форма се получава след отпадането на *-л* от миналото деятелно причастие. Ударението е на последната гласна. Онези корени на глаголите от първо спрежение, чието минало причастие завършва на *-къл, -шел*, губят тази сричка: *ре[къл до[шел* (Weigand 1907: 122; 1917: 140). Напр. *недей учи, недейте ре* (от *рекъл*), *недей че* (от *чел*), *недей не* (от *некъл*) (Weigand 1907: 133; 1917: 152).

Образуването на императива е последвано от въпроса за остатъците от инфинитива в български език. В повечето случаи немският инфинитив се предава на български с *да*-изречения. Освен това авторът напомня за употребата

²³⁴ Срв. с: *убил го Господ!; aufgeschaut!* (Vymazal 1887: 58).

на съкратената инфинитивна форма във формите на бъдеще време с *ща* и в императивните форми с *недей*. Обичайна е и употребата на инфинитива след *мога*: *не могат го заглуши*.

П. Асенова коментира мнението на немския учен за загубата на българския инфинитив: „... без доказателства Г. Вайганд допуска, че изчезването на инфинитива в български се дължи на румънско влияние, особено силно според него през среднобългарския период (Weigand 1924: 62)“ (Асенова 2002а: 196).

И така, българската модална система в граматиката на Г. Вайганд има следния състав:

Таблица 40

Наклонения	Значение	Примери
Indikativ	само възприятие	
Imperativ	изразяване на воля	<i>чети! четете!</i>
Jussiv	изразяване на воля	<i>да плати</i>
Finalis	изразяване на воля	<i>искам да дойде</i>
Optativ	изразяване на воля	<i>да имам пари!</i>
Potentialis	възможно	<i>искам да дойде</i>
Dubitativ	възможно	<i>там няма селянин, който да има повече от три хектара земя</i>
Konjunktiv		<i>(да) викам</i>
Konditionalis	условно	<i>(сегашен) писал бих</i> <i>(минал) писал бил бих;</i> <i>(сегашен) щях да пиша</i> <i>(минал) щял съм да пиша</i>
Eventualis	евентуално възможно	<i>отиввам</i>
Präsumptiv	предположение	<i>той [е] бил видял</i>

А обобщенията имат следния вид:

1. Граматическата категория наклонение у Г. Вайганд се характеризира с прекалено голям брой грамемии в сравнение дори със съвременните му постановки по въпроса. Този завишен брой идва най-вече от представата на автора за категорията – наклонението според него може както да има, така и да

няма граматическо изразяване, т.е. той не се придържа към схващането за морфологичния характер на модалните форми.

2. Както при вида авторът невинаги очертава ясна граница между отделните членове на категорията – от една страна, той им поставя самостоятелни означения, но от друга, в разясненията им прозира преплитане на отделните грамми. Така според Г. Вайганд юсивът представя императива; за юсива, финалиса, оптатива, потенциалиса и дубитатива начинът на изразяване е един и същ; за конюнктива българският език няма специална глаголна форма и това наклонение (Weigand 1907: 128; 1917: 145) се изразява със съюза *да* и глагол, което обаче е начин за изразяване на още няколко от посочените наклонения.

3. Кондиционалът е представен с цели четири форми поради погрешното разбиране на автора за това, че българското аналитично условно наклонение има темпорални форми. В търсенето на значението миналоост той се позовава на несъществуващата форма *писал бил бих* и преизказната *щял съм да пиша*. За това объркване допринася представата му за преизказността като за значение с ограничено изразяване.

4. Кондиционалните форми от типа *щях да пиша* показват, че в граматическата литература продължава отнасянето им към условното наклонение.

5. Под наименованието *евентуалис* Г. Вайганд представя синтетичното ни условно наклонение, на което основателно различава сегашни и минали форми.

6. Както отбелязва Ив. Куцаров, би могло да се допусне, че заслуга на немския учен е обособяването на конклузивните форми под наименованието *презумптив*. Слабостта на тези схващания обаче е в това, че Г. Вайганд не успява съвсем да разграничи преизказното от конклузивното значение.

7. Подробно авторът описва българския императив: с неговите синтетични и аналитични форми, с отрицателните му форми с *недей/недейте* и с употребата на миналото деятелно причастие в значение на императив.

8. С право Г. Вайганд изключва инфинитива от системата на българските наклонения и констатира, че от него има само остатъци в езика, като посочва какви форми се образуват с тях.

*

Обект на коментар в рецензията от **Л. Милетич** е синтетичното условно наклонение във Вайгандовата граматика: „Глаголната форма, която е наречена от автора „евентуалис“ (§ 96), не е нищо друго освен обикновената итеративна форма, която може да има и условно значение, напр. *изнасям, обаждам, отивам, казвам* и т.н. В главното изречение, когато подчиненото изречение започва с „ако“, последните означават: аз бих изнесъл, бих се обадил, бих отишъл, казал и т.н. Итеративите на *-вам* са станали най-продуктивни, затова са и най-обичайните форми, но не е вярно, че във формално отношение има специална форма „евентуалис“. Формите с окончание *-вам*, като *отиввам, излекувам*, които са дадени като примери в § 96²³⁵, всъщност не съществуват и не са нищо друго освен изкуствени образувания на родните граматички, които смятат, че специалното условно значение се основава на разликата във формата, т.е. *отивам* е итератив, но *отиввам* е кондиционал, *лекувам* е итератив, *лекувам* е кондиционал и т.н. По този начин са образувани изкуствени глаголни форми, като напр. цитираната от автора форма *правяш*: *Какво правяш* – какво би могъл да прави човек? Правилната национална и с това книжовна форма в този случай е просто итеративната: *направлям, направляш*, т.е.: *Какво направляш ти?* = какво би могъл ти да (започнеш да) правиш?“ (Miletič 1910: 611 – 612). Във второто издание на граматиката Г. Вайганд не променя концепцията си по въпроса.

Следващата забележка на българския учен е свързана със съкращения инфинитив: кратката инфинитивна форма съдържа инфинитивна основа, например *ре* от старобългарския инфинитив *решти*. Но тази форма не винаги може да се получи след изпадането на *-л* от миналото деятелно причастие, както казва Г. Вайганд. Така например от старобългарския инфинитив *дойти* формата

²³⁵ Това се отнася за глаголите, при които наставката *-вам* попада след гласна: *отивам* (индикатив) – *отиввам* (евентуалис) (Weigand 1907: 130; 1917: 149).

е до. Л. Милетич дава за пример и съкратената инфинитивна форма *ре* от *реклъ* вместо несъществуващата форма *рек*, която би се получила след изпадането на -лъ.

Г. Вайганд не променя нищо в посочения въпрос, но трябва да се отбележи, че наред с обяснението за инфинитивната основа след изпадането на -л той дава точно такъв пример: инфинитивна форма *пе* – причастие *пекълъ* (Weigand 1907: 133; 1917: 152).

***Der Admirativ im Bulgarischen* (1925) от Г. Вайганд**

Der Admirativ im Bulgarischen е статията, която на своите три страници запечатва личния принос на Г. Вайганд в разрешаването на едни от най-спорните въпроси в описанието на българския език: свързаните с глаголната проблематика и по-точно – с адмиративните форми. Ето защо ще обърна специално внимание на тази особено важна страна на българистичната дейност на немския учен, като ще изясня как са възприети Вайгандовите постановки за адмиратива и някои от неговите тълкувания в научната литература.

В списание *The Slavonic Review* 2 (с. 567 – 568) Г. Вайганд публикува статията си *The Admirative in Bulgarian, 1923/24*. Скоро след това на страниците на първия том на *Balkan-Archiv* се появява неговата публикация *Der Admirativ im Bulgarischen, 1925* (с. 150 – 152), в самото начало на която авторът уточнява, че тъй като английският не е особено познат в България, се вижда принуден и в *Balkan-Archiv* да разгледа накратко въпроса за българския адмиратив.

Г. Вайганд започва описанието на българските адмиративни форми така: „Известна е употребата на адмиратива в албанския като модална форма за изразяване на изненада от неочаквано събитие, като вместо презенс се използва перфект със задпоставен спомагателен глагол²³⁶ [...]. В моята българска граматика, с. 166 (второто издание – А. А.), в разказа за цар Троян поставих възклицателен знак след неразбираемия за мене тогава перфект „имал“ вместо

²³⁶ „Bekannt ist der Gebrauch des Admirativs im Albanischen als Modusform, um das Überraschtsein über ein nicht gewußtes Geschehnis auszudrücken und zwar in der Weise, daß man statt des Präsens das Perfekt mit nachgestelltem Hilfsverb setzt“ (Weigand 1925: 150).

очаквания презенс; изразът гласи: разчуло се по цял свят, че цар Троян имал кози уши“. Преводът на немски е в презенс, защото в перфект не би имало никакъв смисъл. Това е адмиратив (Weigand 1925: 150).

След това Г. Вайганд разказва как всъщност е достигнал до идеята за адмиратива: в *Луди млади* на Церковски се натъкнал на много случаи, в които е употребен перфект вместо презенс. Тогава се сетил, че това е конструкция, сходна на адмиратива в албанския²³⁷. При по-нататъшните изследвания и при разговорите с български студенти Г. Вайганд установява, че употребата на адмиратива особено в оживения разговор е съвсем обичайно явление. Авторът предлага редица примери от Церковски (*ма чуйте! Бошко знаел да хортува!*), от разговорната реч (*Ах, то валяло!*) и от подготвеното от самия него издание на *Бай Ганьо* (*Добър ден! Тука ли сте били?*) (Weigand 1925: 150 – 152).

„Както албанският образува адмиратив в перфект, така и българският, в който тогава се използва двойно сложният перфект²³⁸ вместо обикновения²³⁹: ти си бил много напреднал! „du hast erstaunlich viel Fortschritte gemacht (gehabt)!“ Той бил се твърде много изменил! „Er hat sich zu meiner Verwunderung verändert (gehabt)!“ (Weigand 1925: 152).

Г. Вайганд отбелязва, че адмиративът се появява в *че-* и *да-*изречения и посочва примерите *Да не си шавнал, че няма да ме видиш вече!* и *Мислех го за Българин, но той се указа, че бил влах*. Към първия пример авторът уточнява, че се има предвид „да не си мръднал по неочакван начин“ и че перфективната форма на перфекта *си шавнал* е особено подходяща за създаване на силно впечатление. Немският учен не отчита в конкретния случай онова значение на императивните форми с минало свършено деятелно причастие, за които сам споменава във второто издание на своята българска граматика²⁴⁰. Изразът *да не си шавнал, че...* всъщност не носи значение на изненада, а съдържа форма на

²³⁷ „Bei der Lektüre von Cerkofskis „Ljudi Mladi“ stießen mir eine ganze Anzahl von Stellen auf, die das Perfekt statt des erforderlichen Präsens zeigen. Da erst kam mir der Gedanke, daß wir es mit einer Konstruktion zu tun haben, die durchaus parallel geht mit dem Gebrauch des alb. Admirativs“ (Weigand 1925: 150 – 151).

²³⁸ Ст. Романски превежда *das doppelt zusammengesetzte Perfekt* като *отдавна минало време* (Романски 1926: 143).

²³⁹ „Wie das Albanische einen Adm. im Perfekt bildet, so auch das Bulgarische, das dann das doppelt zusammengesetzte Perfekt statt des einfachen nimmt“ (Weigand 1925: 152).

²⁴⁰ „... Dem imperativisch gebrauchten Part. Perf., dessen Anwendung in der Volkssprache viel häufiger ist“ (Weigand 1917: 142).

повелително наклонение в минало време, която се отнася за бъдещо действие (Грамматика 1983: 369).

На въпроса как е възникнал адмиративът в българския език, според Г. Вайганд може лесно да се отговори: в Македония живее смесено население от стотици албанци и българи, а така също хиляди албанци идват ежегодно в България, търсейки прехрана, и учат български. Съвсем естествено е след това те несъзнателно да останат верни на езиковите си навици и да внесат в българския същата форма за изразяване на учудване. Те биват чувани, разбирани и следващият етап в развоя на явлението е да им се подражава. В подкрепа на тази хипотеза немският учен добавя, че не е открил примери за адмиратив в старобългарския и в среднобългарския език (Weigand 1925: 152).

Изследвания върху българския адмиратив имат много български учени: Ал. Т.-Балан, Ю. Трифонов, Л. Андрейчин, Св. Иванчев, Г. Герджиков и др. Някои от тях изказват мнение за Вайгандовото схващане за българския адмиратив. Особено и своевременно внимание на Вайгандовата статия обръщат двама български автори в свои публикации – рецензия публикува Ст. Романски и коментар – В. Бешевлиев.

Ст. Романски предлага подробен преглед и интерпретация на Вайгандовото изследване. Относно мнението на Г. Вайганд за произхода на българския адмиратив – „Чуване, разбиране и подражаване представят тогава естественото по-нататъшно развитие“ – българският автор възкликва: „Ясно казано, българите са усвоили тая форма в езика си от албанците, когато ги слушали да говорят български!“. Ст. Романски намира за трудно единични лица, които идват в България, да наложат на българския такава „общеразпространена особеност, каквато е т. н. от Вайганда „адмиратив“. Против тезата за албанско влияние говори и това, че при албанския адмиратив спомагателният глагол може да бъде единствено в постпозиция, докато при българския няма такова ограничение. „Няма съмнение, че в такъв случай обяснението на тая особеност трябва да се търси другаде, преди всичко в самия български език, за да не става нужда да се откъсва тя от другите синтактични форми, от които очевидно представя само едно видоизменение в смисъла“ (Романски 1926: 144).

Във втората част на рецензията Ст. Романски прави обобщения във връзка с обсъжданите глаголни форми: с перфекта в немски език се отбелязва минало действие, а в български – действие, за което говорещото лице не знае, а чува по-късно. Миналите действия, на които говорещото лице е свидетел, в българския се изразяват с аорист и имперфект. Значението „неизвестност“, изразявано чрез перфекта, се засилва с формите, наречени от Г. Вайганд *двойно сложен перфект*, а от Ст. Романски – *отдавна минало време (бил умрял)*. „Че констатацията на нещо станало, която се изразява в перфект, защото се отнася до нещо неизвестно до тогава, може да изрази изненада, очудване у говорителя, това е напълно естествено. От там тъкмо иде и тоя особен смисъл на изразите, с които чрез перфект, а особено чрез двойно сложен перфект, се прави една констатация на нещо незнаяно, нечуто, непредполагано до момента на говоренето. Приведените от Вайганда примери са достатъчни за илюстриране на тая мисъл. Няма нищо чудно в такъв случай, че един и същ израз може да крие в себе си и двата тия нюанса в значението: изразът *тя била хубавица* може да означава едновременно и „казват, чувам, че е хубавица“ и „неочаквах, очудвам се, като узнавам, че е хубавица“ (Романски 1926: 145).

В последния том на *Balkan-Archiv* (III, 1927, с. 296) Г. Вайганд споменава рецензията на Ст. Романски и казва, че не може да се съгласи с него и остава на своето мнение. Това е поводът В. Бешевлиев да публикува статията си *Към въпроса за т. н. „адмиратив“ в български език, 1928*, в която се присъединява към мнението на Ст. Романски за погрешно изтълкувания от Г. Вайганд произход на българския адмиратив. Според В. Бешевлиев българският адмиратив е резултат от вътрешноезиково развитие. Авторът прави паралел между българския адмиратив и употребата на имперфект вместо презенс със същото значение в старогръцки език. Той предоставя изобилие от примери и завършва с думите: „Във всеки случай еднаквостта в употребата на *imperfectum* в старогръцки и на *perfectum* в български, два езика, разделени не само по място, но и по време, показва, че една подобна „адмиративна“ употреба на *praeteritum* може да се зароди и развие съвършено самостоятелно без каквито и да е било чуждо влияние“ (Бешевлиев 1928: 177).

В докторската си дисертация *Kategorie znaczeniowe konjugacji bułgarskiej. Kraków, 1938* (Смислови категории в българското спрежение) Л. Андрейчин пише, че формите за косвено изказване се употребяват и при изразяване на неочаквани за говорещото лице факти. Под *косвено изказване* той има предвид *преизказано*, т.е. преизказна форма. Например: *Туй не било злато!* „Тази категория Вайганд нарече не съвсем сполучливо „*admirativus*“ (вж. Balk. Arch., I, с. 150-2). По-добре би подходило тук някакво наименование от вида „*inopinativus*“. Л. Андрейчин смята, че би било преувеличение да се тълкуват тези форми като отделно наклонение, тъй като те са форми за преизказване, които изразяват само някакво вътрешно отношение на говорещото лице към действието (Андрейчин 2010: 78 – 79).

В Академичната граматика, където наклонението е представено от Л. Андрейчин, адмиративните форми са разположени след формите за по-силно преизказване. Въпросът е със заглавие *Изразяване на неочаквани действия* и включва следната интерпретация: „Форми за сегашно време на преизказно наклонение се употребяват, особено в говоримата реч, за означаване на неочаквани факти и положения, напр.:

Туй не било злато! [...]

Преди половин век немският балканист Г. Вайганд изказа мнение, че в такива случаи се изразява учудване (в тях той виждаше особено наклонение „*admirativus*“). По-правилно би било обаче тук да виждаме смислова категория „неочакваност“, отколкото емоционална категория „учудване“. В същност изненадата може да бъде свързана и с неудоволствие, а не само с адмирация.

За подчертаване на специфичното значение и тук, както при засиленото преизказване, формата може да се разшири с причастието *бил*, напр.: *Боже мой, какви низости било имало (= има) по света!*“ (Граматика 1983: 361 – 362).

В книгата си *Преизказването на глаголното действие в българския език, 1984* (с второ, фототипно издание от 2003 г.) Г. Герджиков отбелязва, че въпросът за наличието на адмиратив в български език е поставен от Г. Вайганд (вж. също Валтер 1982в: 47; Куцаров 1994: 23; Демина 2008: 174), който свързва съответните български глаголни форми с факта, че в албански език има

формално обособено наклонение именно с адмиративна функция (Герджиков 2003: 102). И Г. Герджиков отхвърля тезата за албанско влияние в оформянето на българския адмиратив: „С право още Ст. Романски и В. Бешевлиев независимо от това, че приемат невярното допускане на Г. Вайганд, съгласно което и в български език адмиративът е употреба на **II** (перфект – А. А.) в плана на **C** (сегашно време – А. А.), възразяват срещу неговата хипотеза за албанско влияние“. Според Г. Герджиков, от една страна, липсват исторически и културни условия за подобно влияние, а от друга, в български език категорията *модус на изказване* е четиричленна, а не двучленна, тя има съвсем друга вътрешна форма, организация, групировка, обхват на употребите на членовете, структура на темпоралните парадигми на членовете (Герджиков 2003: 121).

В посветената си на конклузива монография (1994) Ив. Куцаров напомня за Вайгандовата статия, с която се поставя началото на проучването на адмиратива в българския език, студията на Ю. Трифонов (1905), в която се разглежда употребата на перфекта вместо сегашно време, без обаче да ѝ се причислява адмиративно значение, и оценката на Ст. Романски и на В. Бешевлиев на Вайгандовото схващане за българския адмиратив. В тази връзка Ив. Куцаров казва, че В. Бешевлиев разглежда проблема много по-широко: като употреба на минало време вместо сегашно. Според Ив. Куцаров представеното от него паралелно явление в старогръцки език не е адмиратив, а конклузив, защото въпросните изрази съдържат модификатори *значи*, *наистина* и др. и са подчинени на глаголи като *разбрах*, *изглежда* и т.н. „Следователно, можем да причислим В. Бешевлиев към учените, които в наше време разглеждат адмиратива като вариант на конклузивното значение. Разгледаните четири работи поставят началото на продължаващата вече много години дискусия за адмиратива и отношението му към значенията от перфектовия комплекс“ (Куцаров 1994: 23; 2007: 214).

В мнението си за адмиратива Ив. Куцаров се позовава и на Г. Вайганд: „... Отхвърляме становищата, според които при адмиратива се използват перфектни (в тесния смисъл на това понятие – т.нар. минало неопределено време) или умозаклучителни форми с изпуснат спомагателен глагол в трето лице (Г.

Вайганд, Н. Костов, В. Станков, Р. Ницолова, Св. Иванчев, М. Деянова, Г. Герджиков, Зл. Генчева-Декле и др. [...], тъй като в това разбиране се нарушава принципът за единство между форма и съдържание в морфологията“ (Куцаров 2007: 323). „От различните термини за назоваване на явлението (адмиратив – Г. Вайганд; инопинатив – Л. Андрейчин; екскламатив – Св. Иванчев) избираме най-употребявания – адмиратив“ (Куцаров 2007: 324; вж. също Куцаров 1994: 178 – 180).

В системния си труд, посветен специално на това езиково явление, Кр. Алексова отбелязва факта, че пръв Г. Вайганд изказва твърдението за съществуването на адмиратив в българския език, и представя схващането му по въпроса: адмиративът е употребата на перфект вместо сегашно време за изразяване на изненада от нещо непознато до този момент. Според Г. Вайганд българските адмиративни употреби са близки до албанското наклонение адмиратив. Той дава примери на лични и безлични конструкции във 2 или 3 л. Авторът представя с адмиративно значение сегашното време и формата, която от днешна гледна точка е външно тъждествена на преизказния перфект и плюсквамперфект. Тази форма немският учен нарича *das doppelt zusammengesetzte Perfekt* (двойно композиран перфект): *Той бил се твърде много изменил!* Така ученият представя ограничена темпорална сфера на адмиративните употреби (Алексова 2003: 13 – 14). В определенията „на Г. Вайганд, Ст. Романски, Л. Андрейчин, Ю. Маслов, Б. Дарден, Ив. Куцаров, Ж. Фьойе и др. се посочва един основен признак – учудване, изненада, удивление, като не се конкретизира темпоралната ориентация на факта, който се е оказал изненадващ за говорещия“ (Алексова 2003: 66 – 67).

Във връзка с Вайгандовите схващания за произхода на българския адмиратив авторката цитира мненията на Ст. Романски и В. Бешевлиев, според които адмиративът е разширяване на обичайната употреба на перфекта, а не резултат от чуждо влияние. „Става ясно обаче, че двамата учени приемат спорното от наша гледна точка становище на Г. Вайганд, че адмиративът е употреба на **II** (перфект – А. А.) вместо **C** (сегашно време – А. А.), като не разграничават удостоверителния **II** от умозаключителния **Ao** (аорист – А. А.)“.

Двамата автори подчертават разликите в образуването на българския и на албанския адмиратив. „Рецензията на В. Бешевлиев е своеобразен отговор на Г. Вайганд, неприемащ доводите на Ст. Романски и продължаващ да отстоява първоначалната си теза. Рецензията има своето значение за времето си, макар че примерите от гръцкия език имат предимно чисто конклузивна семантика, а адмиративен нюанс се открива (по-скоро предполага) рядко – напр. *Уви, значи аз нещастникът не съм имал приятели* (Бешевлиев 1928: 175)“ (Алексова 2003: 14).

Днес категорично можем да кажем, че един от дълго поставяните и все още нерешени проблеми в българското езикознание се свързва с името на Г. Вайганд. Такова е и обобщението на немския учен Х. Валтер: „Дискусията относно адмиративното значение на формите от типа **пишел съм ... пишел, писал съм ... писал**, респ. и **бил съм писал ... бил писал** започва с появяването на статията от Г. Вайганд „Адмиративът в български език“ в 1925 г. и продължава – с временно прекъсване – до наши дни. [...] Тази дискусия бе тясно свързана с изясняването на семантични и парадигматични проблеми, засягащи всички финитни форми с т. нар. причастия на -л в съвременния български език“ (Валтер 1982в: 47).

***Bulgarische Konversations-Grammatik* (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски**

Също като темпоралната модалната система в *Bulgarische Konversations-Grammatik* бележи връзка не с Вайгандовата, а по-скоро с тази от предходните граматики: Д. Гаврийски се присъединява към мнението на братя Цанкови, Фр. Вимазал и Фр. Хлеборад, че българският глагол има специални форми за изявително, повелително и условно наклонение.

Сред простите глаголни форми българският автор нарежда формите за императив (в 3. изд. Befehlsform) (*бери́, да бере*), кондиционалис I (в 3. изд. Bedingungsform I) (*бервам*) и кондиционалис II (в 3. изд. Bedingungsform II) (*бервах*) (Gawriysky 1910: 51; 1923: 58; 1940: 60 – 61).

В парадигмата на сложните глаголни форми са включени три форми за условно наклонение, чиито наименования не са преведени на български: unbestimmte Vergangenheit der Bindeform (във 2. изд. unbestimmte Vergangenheit der Bedingungsform; в 3. изд. Bedingungsform I) (*бих опал*), bestimmte Zukunft der Bindeform (във 2. изд. bestimmte Zukunft der Bedingungsform; в 3. изд. Bedingungsform II) (*ицях да живея*), wahrscheinliche Form der Bindeform (във 2. и 3. изд. wahrscheinliche Form der Bedingungsform) (*ицях съм да живея*) (Gawriysky 1910: 115 – 116; 1923: 115; 1940: 115 – 116).

В така определените форми има някои неточности: и синтетичните, и аналитичните повелителни форми авторът определя като прости; в третото издание на граматиката наименованията на синтетичните условни форми съвпадат с тези на първите две аналитични условни форми; може би в стремежа си да намери съответствие в български език на сегашния и на миналия конюнктив в немския Д. Гаврийски определя формата *бих опал* като минала; наименованието предположителна условна форма за формата *ицях съм да живея* показва, че авторът не познава преизказното значение на глагола.

След причастията авторът представя въпроса *Über den Infinitiv (За инфинитива)*: „Българските глаголи нямат инфинитив. Той се замества с формата за първо лице единствено число сегашно време индикатив, без обаче с нея да се придава на глагола значение на инфинитив. Немският инфинитив се предава на български с презенс индикатив, като пред презенса се поставя думичката *да*, която същевременно от индикатив образува презенс в желателна форма, напр.:

искам да пиша“ (Gawriysky 1910: 60).

В краткото изложение за инфинитива влиянието на граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович е съвсем ясно²⁴¹. На това, че българският автор е възприел

²⁴¹ Спв. „... Die bulgarischen Zeitwörter keinen Infinitiv besitzen. Der Bulgare kann den selbstständigen Infinitiv nicht bilden, sondern ersetzt ihn durch die erste Person Einzahl Praes. Indic., ohne jedoch hierdurch dem Zeitworte den Sinn des Infinitivs zu verleihen. [...] Z. B.: искам да пиша.

Wir sehen daher, dass der deutsche Infinitiv im Bulgarischen durch das Praes. Indic. ausgedrückt wird und zwar derart, dass vor das Praes. das Wörtchen *da* (dass) gesetzt wird, welches aus der anzeigenden Form zugleich das Praes. des Optativs (wünschende Form) bildet“ (Strausz – Dugovich 1895: 67) и:

„Die bulgarischen Zeitwörter haben keinen Infinitiv. Er wird ersetzt durch die erste Person sing. praes. indic., ohne daß jedoch hierdurch dem Zeitworte der Sinn des Infinitivs verliehen wird. Der deutsche Infinitiv wird im

чуждото представяне на въпроса дори във формално отношение, се дължи включването на термина *желателна форма* в дефиницията. В дефиницията на А. Щраус и Ем. Дугович е уточнено, че под *желателна форма* се има предвид *оптатив*: „... des Optativs (wünschende Form)“, или: „Wünschende Form – подчинително наклонение“. Но докато двамата унгарски автори обособяват оптатив (подчинително наклонение) в български език, то Д. Гаврийски не го включва в българската модална система и така споменаването на термина *желателна форма* (по-точно: наклонение) на това място буди недоумение.

Промяната във въпроса за инфинитива в следващите две издания на граматиката на Д. Гаврийски е главно в примерите за образуване на *желателна форма* с частица *да*: *да ора, да нося, да викам* (срв. Gawriysky 1910: 60; 1923: 67 и 1940: 69).

Под заглавие *Bildung und Gebrauch des Imperativs (Образуване и употреба на императива)* се намира най-обширното теоретично представяне на една от модалните грамеми – тази на императива. То е структурирано по следния начин.

Българският императив има форми само за второ лице единствено и множествено число. Глаголите от първо и второ спрежение завършват в единствено число на *-и́*, а в множествено – на *-ете* (*пиши́, пишете; пази́; пазете*). Глаголите от трето спрежение завършват в единствено число на *-ай* или *-яй*, а в множествено – на *-айте* или *-яйте* (*удряй, удрайте*).

Авторът добавя някои фонетични правила и примери за изключения в начина на образуване на императива: *ям* → *яж, яжте*; *виждам* → *виж, вижте*; *влизам* → *влез, влезте*.

Д. Гаврийски прави важното уточнение, че вместо *не учи, не играй* често се казва *недей учи, недей игра*, а в множествено число – *недейте*.

Освен за изразяване на заповед или подкана в много случаи императивът в българския се употребява различно от немския:

1. Както свършеният, така и несвършеният императив служи за изразяване на заповед; с несвършения се изразява продължителност или повторение, със

Bulgarischen durch das praes. indic. ausgedrückt, indem man vor das Präsens das Wörtchen *da* setzt, welches aus dem Indikativ zugleich das Präsens der wünschenden Form bildet, z. B.: *искам да пиша*“ (Gawriysky 1910: 60; с незначителни корекции също 1923: 67 и 1940: 69).

свършения – край на действието. Често обаче не се обръща внимание на тази разлика: *станете! не му давайте да избяга!*

2. Заповед към повече лица, към които се причислява и говорещият, се изразява чрез формата за първо лице множествено число презенс без употребата на *ние*: *да говорим!*

Също така пред формата за първо лице множествено число презенс може да се постави *нека*, *да*: *нека говорим по български; да говорим по български!*

3. *Нека* и *да* се употребяват особено често с формата за трето лице при изразяване на разрешение: *нека играе; да играе!*

4. С *да* и трето лице презенс се изразява желание: *да живее царицата!*

5. Императивът се смекчава, като пред него се постави *я*; обратно, императивът се подсилва с *де* след него или с употребата на местоимението: *я кажи; кажи де; кажи ми ти* (Gawriysky 1910: 231 – 232; 1923: 214 – 215; 1940: 209 – 210) .

В граматиката откриваме теоретично представяне и на условните форми.

Българският не разполага със специална форма за конюнктив. Когато става дума за действително действие или факт, дори когато в другите езици се използва конюнктив, в българския се употребява индикатив. Това се отнася до непряката реч, която в българския се предава в индикатив: *Er glaubte, daß sie ihn liebe* = *Той вярваше, че тя го обича*.

Само за условното наклонение, с което се уточнява, че нещо би се случило, ако се изпълнят определени условия, българският има специален начин за изразяване и това е обикновеното трето лице в претеритум с частиците *бих*, *би*, *би* пред него (*бих видял*). Това правило основателно е коригирано в третото издание на граматиката така: специалният начин за изразяване е с миналите условни форми на глагола *съм* и съответното минало причастие на спрегаемия глагол.

Това, че Д. Гаврийски счита формата *бих -л* за минала, се потвърждава от факта, че посочените ѝ немски съответствия са две – за сегашен и за минал конюнктив (*ich würde sein oder gewesen sein*), освен това корекцията в третото издание във въпросното правило включва и замяната на „нещо би се случило,

ако ...“ с „нещо би се случило или щеше да се случи, ако ...“ (срв. Gawriysky 1910: 67; 1923: 74; 1940: 76).

Сред последвалите разяснения около синтактичната роля на някои съюзи е и това: ако изпълнението на условието в условните изречения не е сигурно или възможно, се използва съюзът *ако би да* и глаголът е в презенс (*Ако би да имам пари, ще купя много книги.*).

Относно преизказността (и конклузивността) може да се каже, че авторът не познава това значение на българския глагол. Тези форми са представени от него в граматиката, но те са отнесени предимно към темпоралната система:

орал съм – минало неопределено свършено време

орял съм – минало неопределено несвършено време

орал съм бил – минало отдавна свършено време

орял съм бил – минало отдавна несвършено време

щял съм да живея – предположително условно наклонение

Първата от тези форми в трето лице се среща и без спомагателен глагол, но това читателят на граматиката може да разбере, ако обърне внимание на онова място, където е разгърнато спрежението на перфекта и глаголът *съм* е поставен в скоби: (*e*) *орал*, (*sa*) *орали* (Gawriysky 1910: 63; 1923: 70; 1940: 72). Липсват каквито и да е обяснения по въпроса.

Наклоненията у Д. Гаврийски могат да бъдат таблично онагледени по следния начин:

Таблица 41

Наклонения	Времена	Примери
Indikativ (изявително наклонение)		
Imperativ/ Befehlsform (повелително наклонение)	сегашно време	за второ лице: <i>ори, орете;</i> <i>недей учи,</i> <i>недейте учи</i>
		<i>да/нека орат</i>
Konditionalis/ Bedingungsform (условно)	сегашно време	<i>оравам</i>
	минало несвършено време	<i>оравах</i>
	unbestimmte Vergangenheit	<i>орал бих</i>

наклонение)	(≈ минало неопределено време)	
	bestimmte Zukunft (≈ бъдеще определено време)	<i>щях да живея</i>
	wahrscheinliche Form (≈ бъдеще ²⁴² предположително време)	<i>щял съм да живея</i>

Предвид тази таблица може да се каже, че и зад модалната система в граматиката на Д. Гаврийски²⁴³ стоят постановките на А. Щраус и Ем. Дугович. Българският автор се разграничава от двамата си унгарски предшественици по два пункта: по разбирането си за тричленната модална система, невключваща подчинително наклонение, и по формата за бъдеще предположително време, невключваща причастието *бил* (у А. Щраус и Ем. Дугович формата е *щял съм бил да ора*).

Обобщенията по модалната система в *Bulgarische Konversations-Grammatik* са следните:

1. Д. Гаврийски различава три наклонения в български език – изявително, повелително и условно.
2. Повелителното и условното наклонение са представени със синтетичните и аналитичните си варианти. Споменато е, че в езика съществуват и отрицателни повелителни форми с *недей/недейте*.
3. Формата *щях да -а* по традиция е отнесена към условното наклонение.
4. Вероятно под влияние на концепцията на А. Щраус и Ем. Дугович за формите, представящи темпорално-модален комплекс, на условните форми Д. Гаврийски определя различни темпорални значения, които отговарят на

²⁴² Макар терминът *бъдеще* да не присъства в немското означение, българската форма напомня за такова тълкуване и немското ѝ съответствие го потвърждава: *ich werde ackern können* (1. и 2. изд.); *ich würde ackern können* (3. изд.).

²⁴³ Модалната система в граматиката на Д. Гаврийски показва разлика в мнението от препоръчаната от самия него *Грамматика на българския език, 1939* на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев. Като Д. Гаврийски двамата автори определят изявителните, повелителните и простите условни форми, последните от които са: *хапвам* (сегашно време) и *хапвах* (минало несвършено време). По-различно Ст. Младенов и Ст. Попвасилев разбират сложните условни форми. В теоретичната част на въпроса формите и темпоралното им определяне са следните: *бих желал* (минало, сегашно и бъдеще време), *щях да бягам* (минало предварително време), *щял бих да се стрелна* (отдавна минало време) (Младенов – Попвасилев 1939: 293 – 297). В примерната парадигма в края на главата за глагола обаче и сложните условни форми съвпадат с тези, които обособява Д. Гаврийски, но с различно темпорално определяне: *бих чел* (сегашно време), *щях да чета* (минало време) и *щял съм да чета* (минало време) (Младенов – Попвасилев 1939: 307).

посочените от двамата унгарски автори времена на условното наклонение, но не и на днешната интерпретация по въпроса.

5. Отпадането на инфинитива е отбелязано в граматиката, но не са представени теоретично употребите на съкращения му вариант в съвременния български език.

6. Преизказността не намира място в граматиката. Така формата *щял съм да живея* е отнесена към условната парадигма. Съвсем бегло е отбелязана и не е коментирана възможността третоличният спомагателен глагол да отпадне от формата за перфект.

7. На миналото несвършено деятелно причастие е отделено място в граматиката, но според автора с него, както и с причастието *бил* се образуват темпорални форми.

Модалните системи в граматиките на Г. Вайганд и Д. Гаврийски значително се различават по характер и състав. Докато според българския граматик категорията се простира дотам, докдето има специални форми за отделните грамемии, то немският учен разширява обхвата ѝ, като включва в нея езикови явления от синтактичен характер и като обособява синтетичните и аналитичните повелителни и условни форми в отделни наклонения. В резултат от това модалната система у Д. Гаврийски има максимално стегнат вид и е много по-близка до установената днес, отколкото тази на Г. Вайганд.

И двамата автори допускат преплитане на категориите време и наклонение, представяйки различни по време условни форми.

Между постановките в граматиките на А. Щраус и Ем. Дугович и на Д. Гаврийски съществува близост, но българският автор бележи видим напредък в схващанията си за българските наклонения: той се придържа към принципа за единство на съдържание и форма на граматическата категория, в случая – морфологична.

Въпреки че Г. Вайганд прекомерно разширява състава на българската модална система, той поставя начала в българската наука за нея, като долавя преизказното, конклузивното и макар и доста по-късно – адмиративното

значение на българския глагол. Това нарежда немския професор сред учените с основополагащ за развитието на българското езикознание принос.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Същността на една практическа граматика е свързана с актуалното състояние на даден език. Създаването на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г., практически по своя характер, в период, когато на българистиката в чужбина се гледа като на част от цялото *славянска филология* и от този поглед към българския език е повлияна дори родната българистика, означава различно, прокарващо собствен път в науката граматическо описание. Интерес за науката по това време представлява българският език в неговия ранен етап – старобългарския, разнообразието от съвременните му форми на съществуване – диалектите, и изобщо онези негови страни, които имат отношение към изследването на историята му. Ето защо, колкото по-практически ориентирана е всяка от българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г., толкова по-полезна би била при проследяването на историята на българския книжовен език и на граматическите му описания през периода на неговото най-ускорено развитие. По едни или други причини, споделени в настоящата дисертация, реализацията на целите на отделните граматики е постигната в различна степен, но разгледани в целостта си, българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. ни дават една добра представа за езиковото състояние в този период.

Впечатляващо начало на поредицата български граматики на немски език в историята на българската граматическа мисъл е *Grammatik der bulgarischen Sprache, 1852* от А. и Д. Цанкови, макар тя да остава изолирана от процесите на родното езикоописание и да има своята роля само в чуждата българистика. Като най-млада не само сред българските граматики на немски език, но и като сравнително ранен етап изобщо в историята на българското езикознание в нея липсва научното представяне на граматическата категория и постановките за глагола се свеждат до въпроса с формообразуването, въпреки което авторите постигат забележителни резултати – те разкриват нови за родната наука глаголни форми.

Високо научно постижение представлява *Bulgarische Grammatik*, 1907 от Г. Вайганд. Независимо че е създадена като учебник с практическа насоченост и че българският език е чужд за нейния автор, тя носи характеристиките на произведение на учен езиковед, получил международно признание в научните среди. Граматиката изпълнява предназначението си – тя служи в обучението по български език в първия център по българистика в Германия. Десетилетия наред речниците от същия автор са единствените, които се използват от немскоговорещите в обучението по български език. Г. Вайганд поставя основите и на изследвания, свързани с определени българистични въпроси – из областта на глаголната проблематика, диалектологията, ономастиката.

В заключение на дисертацията ще представя крайните си обобщения върху въпросите, които разгледах в нея: четирите основни глаголни категории в българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.

Залог на глагола

Макар в тълкуването на залога да се наблюдава разнообразие от концепции за същността на категорията и за състава на нейните членове още от предосвобожденския период до днес, по този въпрос авторите на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. достигат до най-голямо единомислие в описанието на категориите на българския глагол.

Още след първата българска граматика, написана на немски език – граматиката на братя Цанкови – се оформя мнението, че залогът е морфологична глаголна категория.

Единствено в граматиката на Фр. Хлеборад е налице трети залог – средният, който е част от традицията в езикознанието ни. Всички останали автори на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. приемат наложилото се основно двуделение на категорията на деятелен и страдателен залог.

Макар да не е типично за граматиките ни да представят залоговото спрежение, такова откриваме в граматиките на Фр. Хлеборад, на А. Щраус и Ем. Дугович, на Г. Вайганд.

Всички автори на **българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.** изясняват в една или друга степен образуването на миналото страдателно причастие и двата начина на образуване на страдателния залог.

Трябва да се отбележи приемствеността в избора на описателните немски названия на двата залога: *die thätige Form* (*дейтелна форма*) и *die leidende Form* (*страдателна форма*) у братя Цанкови, у Фр. Хлеборад и у А. Щраус и Ем. Дугович.

Братя Цанкови и Г. Вайганд отбелязват по-широката употреба съответно на деятелния спрямо страдателния залог и на възвратнострадателната спрямо причастнострадателната форма.

В **българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.** безличните глаголи не са разгледани в някаква връзка със страдателния залог.

Без да обособяват залога като отделна глаголна категория, **братя Цанкови** посочват и двата начина за образуване на страдателния залог в български език, във връзка с което различават *възвратни* и *страдателни глаголи*. Те обаче говорят и за *страдателна форма*, така че залогът в тази граматика не се явява еднозначно определена категория на българския глагол – лексикална или морфологична.

Фр. Вимазал използва латинския термин *пасивум* за означаване на страдателния залог и в съвсем синтезиран вид предава информацията за съответствията на немския пасив в българския език, които са важни на съвсем практическо ниво.

Може да се каже, че и **Фр. Хлеборад** разбира българския залог като морфологична категория, след като го определя като глаголна форма, но за разграничаването на залоговите форми се опира на синтактичните отношения в изречението. Тази категория е тричленна в Хлеборадовата граматика и според

залога, който образуват глаголите, авторът назовава и самите тях – *действителни, страдателни и неутрални глаголи*.

Категорията залог в граматиката на **А. Щраус и Ем. Дугович** е морфологична и двучленна, с което представянето на залога се доближава до съвременното състояние на въпроса: авторите споменават *деятелни глаголи* и разглеждат образуването на *страдателната форма* от тях по двата установени днес начина.

В граматиката на **Г. Вайганд** е представена парадигма на причастнострадателните форми, която е натоварена с форми от друг категориален характер, като основното преплитане на категории, което авторът допуска, е на залога и вида. При търсенето на паралели между двата езика влияние на немския учен оказва залоговата категория в родния му език, която притежава много повече грамемии от тази в българския.

Категорията залог не е представена в граматиката на **Д. Гаврийски**, а само са споменати наличието на пасив и образуването му с възвратнострадателни форми в български език. Отделно от това е разгледано образуването на миналото страдателно причастие.

Вид на глагола

Във втората половина на XIX и началото на XX в. свършеният и несвършеният вид са се възприемали в славянското езикознание като основни грамемии на категорията, а начините на действието – като подвидове. Тази концепция разкрива и анализът на граматиките на братя Цанкови, А. Щраус и Ем. Дугович, Г. Вайганд, Д. Гаврийски. Постепенно в науката са се установили две мнения за състава на категорията: че видовете са перфективен и имперфективен или че са перфективен, имперфективен и итеративен. Първото мнение застъпва в граматиката си Фр. Вимазал, а второто – Д. Гаврийски.

Категорията вид на глагола достига до научни тълкувания в българското езикознание едва през 30-те години на XX в., като днес все още се поставя въпросът дали членовете ѝ са форми, или представляват отделни глаголи.

Свършеният и несвършеният вид са форми на глагола според Фр. Вимазал, А. Щраус и Ем. Дугович, Г. Вайганд.

В предосвобожденския период категорията вид е била смесвана не само с начините на действието, но и с времето. Така братя Цанкови считат свършения и несвършения вид на глагола за различни темпорални форми. След двамата братя останалите автори на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. обособяват категорията вид като отделен въпрос в трудовете си, назовавайки я с различни термини – немски или български.

Процесите на видообразуването са разгледани с различна дълбочина в българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г., с изключение на граматиките на А. Щраус и Ем. Дугович и на Д. Гаврийски, които игнорират въпроса за перфективацията и имперфективацията.

В българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. са отбелязани и специфични особености, свързани с категорията вид. Фр. Вимазал обръща внимание на невъзможността от свършени глаголи да се образува сегашно време. Според Фр. Хлеборад моментните и свършващите глаголи не могат да образуват сегашно и минало несвършено време, същото смятат и А. Щраус и Ем. Дугович за еднократните глаголи. Г. Вайганд на свой ред отбелязва, че свършените глаголи рядко могат да бъдат в сегашно време. Това, че отрицателни повелителни форми с *недей/недейте* се образуват само от несвършени глаголи, отбелязват братя Цанкови и Фр. Вимазал. Фр. Вимазал отчита и ограничението в образуването на отглаголните съществителни имена – само от несвършени глаголи. Само от несвършени глаголи се образуват и сегашните причастия, отчита Г. Вайганд.

Трудът на **А. и Д. Цанкови** е първата българска граматика, която представя глаголния вид, както и значенията продължителност, наситеност, еднократност и многократност на действието. Авторите различават свършващи, продължаващи, еднократни и повтарящи глаголи. В контекста на своето време братя Цанкови показват верен усет и модерно виждане за видовото значение на българския глагол.

Фр. Вимазал представя опозицията перфективни и имперфективни глаголи и свързаните с нея въпроси – образуване, дефективност.

Запознат с тълкуванията на категорията вид в някои български граматики, както и в граматиката на братя Цанкови, **Фр. Хлеборад** представя свое схващане по въпроса, дистанцирайки се от основното деление на глаголите на свършени и несвършени, макар да използва някои от установените за двата вида названия. Той изтъква богатството от видове на българския глагол – за начало, за продължителност, за свършване, еднократни, за повторение.

А. Щраус и Ем. Дугович различават само установените днес свършен и несвършен вид. След тях като група глаголи въвеждат еднократните глаголи.

Макар да обединява категориите вид и начини на действието с наложилите се в немското езикознание термин *Aktionsarten*, на свършения и несвършения вид **Г. Вайганд** придава значение на хиперкатегория спрямо начините на действието итератив, дуратив, ингресив, инхоатив, егресив, ефектив, фактитив, инклузив, т.е. той осъзнава неедноранговостта на вида и начините. Считайки вида за една от трудните страни на българската граматика, Г. Вайганд му отделя специално място в граматиката и полага усилия както да го представи на научно ниво, така и да го предаде като достъпна за немскоговорещите читатели езикова особеност.

Схващанията на **Д. Гаврийски** за категорията вид бележат развитие в рамките на трите издания на граматиката: опозицията свършен – несвършен вид се запазва като основна, а от подвидовете еднократен и многократен вид отпада обособяването на еднократния. Освен това, веднъж използвал за категорията немския термин *Aspekt*, авторът решава да се върне към наложилите се от десетилетия *Aktionsarten*.

Време на глагола

Характерното за възрожденския период натоварване на българската темпорална система със значения от друг категориален характер продължава

десетилетия след това. В началото на XX в. все още се наблюдава преплитане на глаголните категории начин на действието, вид на глагола, време и наклонение.

Тази категориална хетерогенност е присъща на темпоралните системи във всяка една от **българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.**

Също така във всяка една от **българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.** глаголните форми са разделени на прости и сложни.

В процес на установяване по това време, съвременната класификация на спреженията е представена и в българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. с едно изключение: граматиката на Фр. Вимазал.

Времената, фиксирани от **българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.** без изключение, са: сегашно, минало несвършено, минало свършено, минало неопределено (със свършено причастие), минало предварително, бъдеще (определено), бъдеще неопределено, бъдеще предварително.

Нито една от темпоралните системи на **българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.** не включва формата *цях да -а*.

В някои от българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. се среща несъществуващата форма *бил бях*: *бил бях*, *крит бях бил* у Фр. Хлеборад, *бил бях* у А. Щраус и Ем. Дугович; *избран бях бил* у Г. Вайганд.

В граматиката на **А. и Д. Цанкови** откриваме за първи път форми, които са включени в съвременната глаголна парадигма: обособени са трите минали причастия – свършеното и несвършеното деятелно и страдателното причастие, отбелязана е формата за бъдеще предварително време, но с несвършено деятелно причастие, с което изследването излиза от границите на индикатива. Към друга модална плоскост насочват и двете перфектоподобни форми, открити от авторите – с изпуснат третоличен спомагателен глагол и с добавено причастие *бил*.

Фр. Вимазал представя българската темпорална система (с определени отклонения) такава, каквато се установява в българското езикознание на прелома на века. Специфичното в тази граматика е преплитането на категориите време и

вид на глагола, определящо начина, по който авторът разграничава аориста от имперфекта в българския език.

Темпоралната система в граматиката на **Фр. Хлеборад** се различава от Вимазаловата по допълнително включеното отдавна преминало време – вече познато от възрожденските ни граматики, където преизказните форми получават темпорално тълкуване.

Темпоралната система в граматиката на **А. Щраус** и **Ем. Дугович** обхваща познатите ни досега времена и вариантите на минало неопределено и отдавнашно минало време с минало несвършено деятелно причастие. Преизказността не е осъзната от авторите и преизказните форми са получили индикативно темпорално (формата на отдавнашно минало време с *бил*) или неиндикативно тълкуване. Отличителен белег на темпоралните форми в тази граматика е делението им на свършени и несвършени според участието съответно на свършеното и несвършеното деятелно причастие в тях. По отношение на тази своя концепция двамата автори се явяват последователи на братя Цанкови и предходници на Д. Гаврийски.

Хетерогенният характер на темпоралната система у **Г. Вайганд** се дължи на пресичането на времето с вида (всъщност: начините на глаголното действие) и с наклонението. Г. Вайганд се задълбочава в проблематиката на перфектоподобните форми и след братя Цанкови, първи фиксирал преизказните и конклузивните форми в българския език, той е първият от авторите на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г., който тълкува значенията резултативност, преизказност, конклузивност на българския глагол.

Темпоралната система в граматиката на **Д. Гаврийски** го представя като пряк наследник на схващанията на А. Щраус и Ем. Дугович. Българският автор обособява като отделни времена формите с минало свършено деятелно причастие, с минало несвършено деятелно причастие и с причастието *бил* и темпоралното е единственото значение на перфектоподобните форми, което е установено в граматиката.

Наклонение на глагола

В пред- и следосвобожденската ни граматическа литература са установени четири наклонения – изявително, повелително, условно и подчинително. По-късно подчинителното наклонение отпада от модалната система. От средата до края на XIX в. преизказните форми се считат за темпорални.

Модалните системи в **българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.** се отличават с общи черти, характерни за пред- и следосвобожденския период.

Братя Цанкови, Фр. Вимазал, Фр. Хлеборад, А. Щраус и Ем. Дугович и Д. Гаврийски обособяват изявително, повелително и условно наклонение, а А. Щраус и Ем. Дугович – и подчинително, каквото представляват изявителните форми в подчинени изречения. Наклоненията у Г. Вайганд изграждат своеобразна система от над десет члена.

Всички автори на **българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.** фиксират синтетичните и аналитичните повелителни форми.

Братя Цанкови и Фр. Вимазал уточняват невъзможността от свършените глаголи да се образуват отрицателни повелителни форми.

Фр. Вимазал, А. Щраус и Ем. Дугович и Г. Вайганд отчитат, че императивно значение може да носи и еловото причастие.

Синтетичните условни форми са налице във всяка една от **българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.**

С изключение на Цанковата граматика във всички останали формите *бих -л* и *щях да -а* са отнесени към условното наклонение.

Наред с *бях -л* формата *бих -л* е определена за плусквамперфектна в граматиките на братя Цанкови и Фр. Вимазал, като Фр. Вимазал отбелязва конюнктивната ѝ употреба.

В **българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.** са представени остатъците от неопределителното наклонение/инфинитива в съвременния български език.

Фр. Вимазал счита формата с *бил* за заместник на синтетичното минало време на глагола *съм*, Г. Вайганд долавя нейното неиндикативно значение и ѝ придава статут на отделно наклонение – предположително, а според всички останали автори *бил* носи темпоралното значение преминалост.

Преизказното значение на глагола е разкрито единствено в граматиката на Г. Вайганд, макар и като едно от значенията на перфекта.

Седем години по-късно Г. Вайганд открива ново модално значение на българския перфект – адмиративното. Според немския автор наклонението адмиратив може да се образува и с формата *бил*.

Братя Цанкови, А. Щраус и Ем. Дугович и Д. Гаврийски обособяват форми с минало несвършено деятелно причастие и им придават темпорално значение.

Описанието на повелителното наклонение в граматиката на **братя Цанкови** носи характеристиките на днешното представяне на наклонението, а описанието на условното е твърде далеч от днешното разбиране на явлението. Цанкови определят само един тип форми за условни – синтетичните, като не успяват да ги отделят от темпоралното и преизказното значение. И въпреки че граматиката на двамата братя показва един твърде ранен етап в осмислянето на семантиката на перфектоподобните форми, именно Цанковата граматика открива част от тях за българското езикознание: формите с минало несвършено деятелно причастие, формите с *бил*, формите с изпуснат третоличен глагол. Цанкови откриват и умозаключителната форма за бъдеще време в миналото.

Може да се каже, че от днешна гледна точка в граматиката на **Фр. Вимазал** са обхванати всички български повелителни и условни форми. Значението на перфектовите форми е изравнено с това на аориста и имперфекта, вариантите без третоличен спомагателен глагол са отбелязани, но не са свързани с различно значение от темпоралното за предходност.

Системата от наклонения у **Фр. Хлеборад** се отличава с нестройния си за морфологична категория характер, но показва и пряка връзка с българската граматическа традиция. Условното наклонение е разделено на подусловно,

желателно, подчинително и признавателно. Към парадигмата на наклоненията авторът отнася и причастията, обособявайки ги в две отделни групи – в предикативна и в атрибутивна употреба.

В определянето на граматическото значение на формите за условно и за подчинително наклонение в граматиката на **А. Щраус и Ем. Дугович** се наблюдава преплитане на модално, темпорално и преизказно значение. Тя представлява интересен мост между граматиките на братя Цанкови и на Д. Гаврийски, що се отнася до богатството от темпорални форми, които осигурява „признаването“ на бипартиципиалността на българския глагол. Въпреки че в граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович са допуснати от правописни до фактически грешки, тя е един от източниците на информация при изготвянето на граматиката на Д. Гаврийски.

Системата на българските наклонения във **Вайгандовата** граматика включва установените днес изявително, повелително и условно наклонение. Повелителното е представено със своите два вида форми – синтетични и аналитични, като първите Г. Вайганд определя за императив, а вторите – за юсив. Условното наклонение също е налице със синтетичните и аналитичните си форми. Синтетичните според автора са евентуалис, а аналитичните – кондиционал. Преизказните форми Г. Вайганд не обособява като наклонение, тъй като за него те имат темпорално значение, но затова пък грамема в модалната му система е наклонението презумптив, с което ученият се явява предходник на лингвистите, застъпващи тезата за наличието на конклузивно наклонение в съвременния български език. Г. Вайганд обособява още няколко наклонения (финалис, оптатив, потенциалис, дубитатив, конюнктив), за които днес бихме казали, че няма основание да се считат за отделни модални грамеми, тъй като не се изразяват с вътрешноструктурни езикови средства, определящи морфологичния характер на категорията. На един по-късен етап – в статията си от 1925 г. – немският учен разкрива още едно наклонение в българския език – адмиратив.

Д. Гаврийски различава трите основни наклонения в българския език – изявително, повелително и условно. С това българският граматик преодолява

синтактично обусловеното обособяване на модални грамемии, характеризиращо модалните системи у Фр. Хлеборад, у А. Щраус и Ем. Дугович и у Г. Вайганд. Не преодолява обаче раздробяването на условната парадигма въз основа на темпорални значения, които приписва на нейните членове.

Пристъпвайки към изследването на глаголната система в първите български граматики на немски език, разположени във време от почти цял век, аз си поставих определени задачи. Изпълнението на някои от тях мога да определя като свои приноси към науката за езика:

- * представих българската глаголна система в първите шест български граматики, написани на немски език: от втората половина на XIX и първата половина на XX век;

- * проследих приемствеността на тези описания на езика както спрямо възрожденските граматики, така и между самите тях;

- * отбелязах приносните за науката моменти в описанието на българския глагол в изследваните от мене шест български граматики, написани на немски език;

- * чрез обобщенията от анализа потърсих мястото на шестте описания на българския език в историята на граматическата ни мисъл, разглеждайки ги като два етапа на един общ процес, и така допълних с нова информация общата картина на изследователските тенденции в областта на глаголната проблематика;

- * чрез своето изследване доближих до интересуващите се от тази проблематика граматически трудове, които поради отдалечеността си във времето или по други причини днес са труднодостъпни;

- * чрез личните си преводи предоставих възможност и на неговорещите немски език да се запознаят с глаголното изложение в граматиките.

ИЗТОЧНИЦИ

Cankof, A. u. D. Kyriak. Grammatik der bulgarischen Sprache. Wien, 1852.

Chleborad, Fr. Bulgarische Grammatik. Wien, 1888.

Gawriysky. D. Bulgarische Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht. Heidelberg, 1910.

Gawriysky. D. Bulgarische Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht. 2. Aufl. Heidelberg, 1923.

Gawriysky. D. Bulgarische Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht. 3. Aufl. Heidelberg, 1940.

Gawriysky. D. Schlüssel zur Bulgarischen Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht. Heidelberg, 1910.

Gawriysky. D. Schlüssel zur Bulgarischen Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht. 3. Aufl. Heidelberg, 1940.

Strausz, A., Em. Dugovich. Bulgarische Grammatik. Ein Handbuch zur Erlernung der modernen bulgarischen Schrift- und Verkehrssprache. Wien und Leipzig, 1895.

Vymazal, Fr. Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen. Wien. Pest. Leipzig, 1887.

Weigand, G. Bulgarische Grammatik. Leipzig, 1907.

Weigand, G. Bulgarische Grammatik. 2. Aufl. Leipzig, 1917.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Александрова, М. Густав Вайганд и балканското езикознание. Дисертация. София, 1997. 230 л. (В НБКМ, сигн. Д 795/1998 г.).

Александрова М. Густав Вайганд и българският език. – В: Български език, 1997/1998, № 3, с. 1 – 9.

Алексова, Кр. Адмиративът в съвременния български език. София, 2003.

Андрейчин, Л. Основна българска граматика. София, 1978.

Андрейчин, Л. Глаголната система в съвременния български език. София, 2010.

Асенова, П. Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз. В. Търново, 2002а.

Асенова, П. Някои проблеми на изследването на глаголната система на балканския езиков съюз. – В: Съпоставително езикознание, 2002б, № 3, с. 5 – 15.

Атанасов, Ж. Възникване, място и роля на Априловската гимназия в развитието на образованието в България в края на XIX и началото на XX век. – В: Огнище на духовната мощ на българина. София, 1973, с. 30 – 61.

Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966.

Белчева, В. За някои аспекти на чуждоезиковия образователен дискурс в България през XIX и началото на XX век. – В: Педагогика, 2010, № 1, с. 133 – 139.

Бешевлиев, В. Към въпроса за т. н. „адмиратив“ в български език. – В: Македонски преглед. Год. IV, 1928, № 1, с. 174 – 177.

Божилова, Р. Любомир Милетич до Ватрослав Ягич. Писма 1896 – 1914 г. София, 1996.

Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Москва, 2000.

Бояджиев, Ж. Вилхелм Вунт. – В: Съпоставително езикознание, 1982, № 4, с. 86 – 90.

Бояджиев, Ж. Фердинанд дьо Сосюр. – В: Съпоставително езикознание, 1983, № 6, с. 84 – 90.

Бояджиев, Ж. Якоб Грим. – В: Съпоставително езикознание, 1985, № 1, с. 110 – 114.

Бояджиев, Ж. Франц Боп. – В: Съпоставително езикознание, 1991, № 5, с. 110 – 116.

Бояджиев, Ж. Представителите на френската социологическа лингвистична школа и проблемът за фонетичните закони. – В: Съпоставително езикознание, 1992, № 1, с. 52 – 55.

Бояджиев, Ж. Увод в общото езикознание. София, 2007.

Бояджиев, Т. Любомир Милетич. – В: Съпоставително езикознание, 1983а, № 3, с. 117 – 119.

Бояджиев, Т. Беньо Цонев. – В: Съпоставително езикознание, 1983б, № 3, с. 119 – 121.

Бояджиев, Т., Ив. Куцаров, Й. Пенчев. Съвременен български език. София, 1999.

Бъркалова, П. Българската синтактична традиция – низ от сблъсъци на философски и езиковедски представи. – В: Съпоставително езикознание, 1994, № 2, с. 41 – 51.

Вайганд, Г. Българските собствени имена. Произход и значения. София, 1926.

Валтер, Х. Към проблема за темпоралната и модалната семантика на така наречените „преизказни форми“ в българския книжовен език. – В: Езиковедската българистика в ГДР. София, 1982а, с. 7 – 11.

Валтер, Х. За някои проблеми на интерференцията на немската и българската глаголна система. – В: Езиковедската българистика в ГДР. София, 1982б, с. 32 – 46.

Валтер, Х. За отношението между адмиративно и ренаративно значение при т. нар. „преизказни форми“ в съвременния български език. – В: Езиковедската българистика в ГДР. София, 1982в, с. 47 – 53.

Валтер, Х. За функцията на конструкциите от типа „сях да пиша“ в съвременния български книжовен език. – В: Езиковедската българистика в ГДР. София, 1982г, с. 53 – 59.

- Валтер, Х. Личните глаголни форми в българския език. София, 1988.
- Валтер, Х. Август Лескин, младограматизмът и българското езикознание. – В: Сборник в чест на проф. д-р Ангел Давидов. В. Търново, 2004а, с. 233 – 244.
- Валтер, Х. Исторически аспекти на научните връзки между Софийския и Лайпцигския университет с оглед на българистиката. – В: Българистични студии. София, 2004б, с. 291 – 298.
- Валтер, Х. Лайпцигската лингвистика през втората половина на 19-ия – началото на 20-ия век и нейното значение за българското езикознание. – В: Българска реч. Год. XIV, 2008, № 2 – 3, с. 5 – 12.
- Вачкова, К. За разпространението на познанията за българския език в Чехия през втората половина на XIX и началото на XX век. – В: Български език, 1989, № 1, с. 49 – 54.
- Влахова, Р. Професор Хелмут Вилхелм Шалер – доктор хонориз кауза на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. – В: Българска реч. Год. XIII, 2007, № 1, с. 125 – 126.
- Вълчанов, Х. (сборник). Севлиево 1842 – 1942. Т. II. София, 1942.
- Вълчев, Б. Август Лескин (1840 – 1916) – В: Съпоставително езикознание, 1986, №1, с. 108 – 110.
- Вълчев, Б. Grammatik der bulgarischen Sprache от Антон и Драган Кириак Цанкови. – В: Българистични студии. София, 2004, с. 94 – 103.
- Вълчев, Б. Възрожденските граматики на българския език. София, 2008.
- Вълчев, Б. От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици. София, 2009.
- Гаврийски, Д. Мнения и възгледи за педагогиката като наука. – В: Годишник на Държавната мъжка Априловска гимназия в Габрово през учебната 1907/908 година. В.-Търново, 1908, с. 3 – 18.
- Гаврийски, Д. В града на розите. – В: Юбилеен сборник 1883 – 1933. За 50 годишния живот и дейност на Казанлъшкото държавно педагогическо и образцово училище „Св. Кирил и Методий“. Казанлък, 1935, с. 107 – 111.
- Георгиев, Е. Славистиката на прелома XIX–XX век. – В: История на славистиката от края на XIX и началото на XX век. София, 1981, с. 5 – 33.

- Георгиев, Ст. Българска морфология. В. Търново, 1991.
- Георгиев, Ст. Морфология на българския книжовен език. В. Търново, 1999.
- Герджиков, Г. Преизказването на глаголното действие в българския език. София, 1984/2003.
- Годишник на Държавната мъжка Априловска гимназия в Габрово през учебната 1907/908 година. В.-Търново, 1908.
- Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. София: БАН, 1983.
- Данчева, М. Наклонението като граматична категория в древните и в някои съвременни индоевропейски езици. – В: Съпоставително езикознание, 2002, № 1, с. 5 – 30.
- Дачева, Г. Професор Хилмар Валтер – почетен доктор на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. – В: Българска реч. Год. XIV, 2008, № 2 – 3, с. 99 – 101.
- Демина, Евг. К дискусии о месте адмидатива в системе болгарского глагола. – Във: В търсене на смисъла и инварианта. Сборник в чест на проф. Дина С. Станишева. София, 2008, с. 173 – 180.
- Димчев, К., А. Петров, М. Падешка. Български език. Учебник за 7. клас. София: Булвест 2000, 2008.
- Дръндаров, Г., Н. Атанасов, Хр. Ц. Борина, Г. Караиванов. История на Съюза на българските писатели. Ч. I. 1913 – 1944. София, 2013.
- Жерев, Ст. За една актуална и днес дискусия. – В: Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст.н.с. I ст. д.ф.н. Йордан Пенчев Пенчев. София, 2006, с. 99 – 105.
- Златарски, В. Дейността на д-р Конст. Иречек в България. – В: Списание на Българското книжовно дружество в София. LXVI, № 1, 1905, с. 1 – 30.
- Иванова, Д. Недописани страници към историята на българския книжовен език. Пловдив, 2008.
- Иванова, К. Начини на глаголното действие в съвременния български език. София, 1974.

Иванова, Р. Мястото на съчетанието „-л съм“ в българската глаголна система според възрожденските граматични. – В: Български език, 1995, № 1 – 2, с. 132 – 142.

Илиев, Ат. Синтаксис на българския език. Пловдив, 1888.

Йорданов, В. Лайпциг и българите. София, 1938.

Карагюлев, К. Ръководство по правописа на български език. Ч. I. Звукословни и етимологични бележки. Казанлък. 1896.

Колева, П. (автор съставител). Априловски свод. София, 2009.

Комати, З. Образът на България в Германия от края на XVIII век до днешно време. – В: Българистични студии. София, 2004, с. 186 – 200.

Комати, З. История на българските граматични на немски език. – В: Български език. Приложение. LIX, 2012, с. 47 – 52.

Костов, К. Три писма на А. Лескин до К. Бругман, засягащи въпроси на българската граматика. – В: Съпоставително езикознание, 1983, № 5, с. 56 – 64.

Костов, К. Якоб Грим и *Grammatik der bulgarischen Sprache* von A. und D. Kugliak Sankof (1852). – В: Българска реч. Год. XII, 2006, № 2 – 3, с. 121 – 125.

Куцаров, Ив. За мястото на т. нар. перфектоподобни форми в морфологичната система на съвременния български език. – В: Годишник на Софийския университет „Климент Охридски“. Т. 74, 3, 1980. София, 1980, с. 226 – 229.

Куцаров, Ив. Петдесет години от отпечатването на първата системна граматика на българския език. – В: Съпоставително езикознание, 1986, № 6, с. 47 – 54.

Куцаров, Ив. Сто години от отпечатването на *Синтаксиса* на Атанас Т. Илиев. – В: Съпоставително езикознание, 1988, № 3, с. 51 – 56.

Куцаров, Ив. Едно екзотично наклонение на българския глагол. София, 1994.

Куцаров, Ив. Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив, 2007.

Льоч, Р. Към въпроса за произхода на синтетичните форми на българското условно наклонение. – В: Езиковедската българистика в ГДР. София, 1982, с. 180 – 184.

Маринов, Ч. В защита на родната реч: стандартизирането на македонския език и българско-македонските лингвистични полемики. – В: Преплетените истории на Балканите. Т. 1. Национални идеологии и езикови политики. София, 2013, с. 418 – 483.

Милетич, Л. Седемдесет-годишнината на проф. Густав Вайганд. – В: Македонски преглед, год. V, 1929, № 4, с. 160.

Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. София, 1978.

Мирчев, К. Старобългарски език. София, 1985.

Мирчев, К. Старобългарски език. В. Търново, 2000.

Михайлова, А. По въпроса за залоговите отношения в прагермански и праславянски езици. – В: Езиков свят, 2008, № 5, с. 7 – 14 (<http://books.swu.bg/pdf/Ezikov%20sviat5.pdf>).

Младенов, М. Густав Вайганд (1. II. 1860 – 8. VII. 1930). – В: Съпоставително езикознание, 1980, № 5, с. 114 – 115.

Младенов, Ст., Ст. Попвасилев. Граматика на българския език. София, 2012.

Младенов, Ст. История на българския език. София, 1979.

Мурдаров, Вл. Беньо Цонев и виенската славистика. – В: Съпоставително езикознание, 1985, № 4, с. 66 – 71.

Мурдаров, Вл. Виена и началото на българската езикословна наука. София, 1988.

Мурдаров, Вл. Мюнхен и развитието на българското езикознание. София, 1991.

Мурдаров, Вл. Виенската славистика и българското езикознание 1822 – 1849 – 1918. Пловдив, 1999.

Мурдаров, Вл. Из историята на новобългарския книжовен език и на науката за него. София, 2002.

Мурдаров, Вл. Из историята на българистиката и на модерния български език. Пловдив, 2003.

Мурдаров, Вл. Драган и Антон Кириак Цанкови в историята на българския език. – В: Българска орда. Известия. Год. XIV, 2008, № 2, с. 51 – 52.

Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София, 2008.

Огнянов, Л. Държавно-политическата система на България 1944-1948. София, 1993.

Официален правописен речник на българския език. София: БАН, 2012.

П. М. 70-годишния рожден ден на проф. Густав Вайганд. – В: Училищен преглед. Год. XXIX, 1930, № 1, с. 249 – 251.

Пантелеева, Хр. Наблюдения над функционирането на простото (синтетичното) условно наклонение през Възраждането. – В: Български език, 1993 – 1994, № 3, с. 183 – 190.

Пантелеева, Хр. За една особена темпорална употреба на имперфекта в съвременния български книжовен език. – Във: В търсене на смисъла и инварианта. Сборник в чест на проф. Дина С. Станишева. София, 2008.

Пашов, П. Българска граматика. Пловдив, 2013.

Пейковска, П. Българистиката в Унгария. – В: Българистика/Bulgarica, 2003, № 6, с. 63 – 76.

Пейковска. П. Миграции от Австро-Унгария към България в края на XIX и началото на XX в. По данни от преброяванията на населението в България. – In: Bulgarian-Hungarian Scholarly Forum II. Sofia, May 16 – 18, 2007. Papers. Sofia-Budapest, 2008, p. 85 – 111. *Същото в:* Интердисциплинарни диалози на историята. Сб. в чест на ст.н.с. д-р А. Запрянова. ИИ при БАН. София, 2009, с. 233 – 276; *на руски ез. в:* Imagines Mundi. Альманах исследований всеобщей истории XVI – XX вв. Балканика. Вып. 2. Екатеринбург, 2010, с. 40 – 83.

Пейковска, П. Българи – студенти в унгарски университети и висши учебни заведения през втората половина на XIX в. и първата половина на XX в. - In: Political, Social, Economic and Cultural Elites in Central- and East-European States in Modernity and Post-Modernity. Hungarian-Bulgarian History Conference, Budapest, May 14 – 15, 2009. Papers. Sofia-Budapest, 2010, pp. 141 – 167.

Пенчев, Й. Модалност и време. – В: Съпоставително езикознание, 1994, № 6, с. 28 – 37.

Петков, П. Към въпроса за състава на темпоралната парадигма в българския език. – В: Съпоставително езикознание, 1987, № 2, с. 37 – 49.

Петков, П. Основни сходства и различия между немската и българската темпорални системи. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Т. 4. Сравнително и съпоставително езикознание. София, 1989, с. 119 – 130.

Петков, П. Съпоставително изследване на глаголните времена в немския и българския език. София, 1994.

Пиронков, А. Д. Граматики и речници за български език в чуждите литератури. – В: Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София, 1906, с. 150 – 163.

Поменик на Българската академия на науките. Густав Вайганд. – В: Летопис на Българската академия на науките. XIV. 1930/31. София, 1934, с. 24 – 28.

Попов, К. Българското езикознание в края на XIX и началото на XX век. – В: История на славистиката от края на XIX и началото на XX век. София, 1981, с. 117 – 146.

Първев, Хр. Из „предисторията“ на проблемата за преизказното наклонение. – В: Български език, 1958, № 4 – 5, с. 434 – 441.

Първев, Хр. Очерк по история на българската граматика. София, 1975.

Първев, Хр. Страници от историята на българския книжовен език. София, 1986а.

Първев, Хр. Първата наша българско-немска граматика. – В: Съпоставително езикознание, 1986б, № 2, с. 51 – 56.

Романски, Ст. Власите и цинцарите в България. Rumänen und Aromunen in Bulgarien. Mit 16 Bildern und einer Karte von Prof. Dr. G. Weigand. Leipzig. 1907. – В: Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София, 1908, № 1 – 2, с. 135 – 147.

Романски, Ст. Gustav Weigand, Der Admirativ im Bulgarischen. – В: Македонски преглед. Год. II, 1926, № 3, с. 143 – 145.

Станчева, Р. Кодификаторската практика на първите български научни граматики (върху материал от описанието на имената). – В: Българите, книжовността, езикът XIX – XX век. БАН, 2008, с. 341 – 387.

Стоянов, М. Първи български граматики на западни езици. – В: Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“. Т. XIV (XX). София, 1976, с. 247 – 263.

Стоянов, Ст. Граматика на българския книжовен език. Фонетика и Морфология. София, 1980.

Трифонов, Ю. Синтактични бележки за съединението на минало действително причастие с глагола *съм* в новобългарския език. – В: Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София, 1905, № 3 – 4, с. 155 – 192.

Трифонов, Ю. Значение на сложните (описателните) бъдещи времена в новобългарския език. – В: Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София, 1908, № 1 – 2, с. 1 – 40.

Трифонов, Ю. Съединение на бих с причастие на -л в новобългарския език. – В: Сборник в чест на професор Л. Милетич по случай на 25-годишната му книжовна дейност (1886 – 1911). София, 1912, с. 356 – 379.

Тъпкова-Заимова, В. Българската историческа наука в рамките на славянознанието (от втората половина XIX на до 20-те години на XX век). – В: История на славистиката от края на XIX и началото на XX век. София, 1981, с. 189 – 207.

Харалампиев, Ив. Историческа граматика на българския език. В. Търново, 2001.

Цайл, В. Приносът на немските учени в българистиката през втората половина на XIX и началото на XX век. – В: Съпоставително езикознание, 1981, № 2, с. 86 – 91.

Цойнска, Р. Из изследванията върху българския език в чужбина през XIX век. – В: Годишник на Софийския университет. Т. 74, 3, 1980. София, 1985, с. 162 – 174.

Цонев, Б. Две български граматики за чужденци. – В: Списание на Българската академия на науките, 1911, № 1, с. 113 – 136.

Цонев, Б. История на българския език. Т. III. София, 1937/1985.

Шалер, Х. Централноевропейска гледна точка за българското езикознание в миналото и настоящето. – В: Българска реч. Год. XIII, 2007, № 1, с. 11 – 16.

Шаур, Вл. Йерархия на признаците на българските глаголни времена. – В: Съпоставително езикознание, 1989, № 1, с. 45 – 55.

Шишманов, Ив. Драган Цанков. – В: Българска мисъл. Год. III, 1928, № 1, с. 14 – 29.

Щайнке, К. Наблюдения върху употребата на причастието в немския и българския език. – В: Съпоставително езикознание, 1984, № 1, с. 5 – 10.

Щайнке, К. Време и вид в българската граматика на братя Цанкови. – В: Български език, 2004а, № 2 – 3, с. 205 – 210.

Щайнке, К. За наченките на чуждестранната българистика. – Българистични студии. София, 2004б, с. 81 – 85.

Berneker, E. Weigand, Gustav, Bulgarische Grammatik, Leipzig, 1907. – In: Literarisches Zentralblatt für Deutschland. 59 Jahrgang. Leipzig, 1908, S. 376 – 378.

Bláha, Ondřej. Slovanské jazyky v díle moravského polyglota a spisovatele Františka Vymazala. – In: Studia Moravica II. Olomouci, 2004, 89 – 99 (http://www.upol.cz/fileadmin/user_upload/Veda/AUPO/moravica/Moravica_2_str1-232.pdf).

Bußmann, H. Lexikon der Sprachwissenschaft. Stuttgart, 1983.

Dančeva, M. Der Konjunktiv als grammatische Modalbedeutung in den altindoeuropäischen Sprachen. – В: Балканско езикознание, 2006, № 3, с. 361 – 372.

Dreyer, H., R. Schmitt. Lehr- und Übungsbuch der deutschen Grammatik. Die Gelbe aktuell. Ismaning, 2009.

Feuillet, J. Methodologische Probleme des Aspekts. – In: Ziele und Wege der Balkanlinguistik. Berlin, 1983, S. 66 – 80.

Galton, H. Aorist und Aspekt im Slavischen. Wiesbaden, 1962.

- Glück, H. (Hg.). Metzler Lexikon Sprache. Stuttgart – Weimar, 1993.
- Helbig, G., J. Buscha. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. 15. Aufl. Leipzig. Berlin. München, 1993.
- Hinrichs, U. Aufgaben und Ziele der Südosteuropa-Linguistik. – In: Handbuch der Südosteuropa-Linguistik. Wiesbaden, 1999, S. 1 – 17.
- Ischirkoff. Bulgarien, Land und Leute. I. Teil. Leipzig, 1916.
- Klimonow, Wl. D. Zur Geschichte der Tempusentwicklung in den unterschiedlichen slavischen Sprachen. – In: Temporalität und Tempus. Wiesbaden, 1995, S. 273 – 296.
- Klimonow, Wl. D. Zur Stellung der Aktionsarten innerhalb des russischen und des deutschen Verbsystems. – In: Katny, Andrzej (ed.). Aspektualität in germanischen und slawischen Sprachen. Poznan, 2000, S. 183 – 194.
- Koschmieder, E. Gesammelte Abhandlungen zur Phonetik, Phonologie und Morphologie der slavischen Sprachen. Neuried, 1979.
- Lewy, H. Zur bulgarischen Volkskunde. – In: Zeitschrift für Slavische Philologie. Bd. IX. Leipzig, 1932, S. 383 – 391.
- Mensing, O. Deutsche Sprachlehre für höhere Schulen. Dresden, 1932.
- Miletič, L. Prof. Dr. G. Weigand, *Bulgarische Grammatik*, Leipzig 1907. – In: Archiv für Slavische Philologie. B. 31. Berlin, 1910, S. 604 – 612.
- Murdarov, V. Zur Geschichte der „Grammatik der bulgarischen Sprache“ von A. und D. Kiriak Cankov. – In: Zeitschrift für Slawistik. Bd. 33. Berlin, 1988, H. 3, S. 409 – 413.
- Nickel, G. Einführung in die Linguistik. Berlin, 1979.
- Nübler, Norbert. Slavistische Konzeptionen von Aktionsart. – In: Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity. Brno, 1996, 47 – 57 (http://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/oktavo/101394/A_Linguistica_44-1996-1_11.pdf).
- Oblak, V. Einige Capitel aus der bulgarischen Grammatik. – In: Archiv für Slavische Philologie. B. 17. Berlin, 1895, S. 129 – 477.

Patrovics, P. Aspektualität – Kasus – Referentialität – Temporalität. Ihre Relation im Deutschen und in den slawischen Sprachen. – In: Katny, Andrzej (ed.). Aspektualität in germanischen und slawischen Sprachen. Poznan, 2000, S. 69 – 86.

Paul, H. Deutsche Grammatik. Geschichtliche Einleitung. Lautlehre. B. I. Halle, 1916.

Paul, H. Deutsche Grammatik. Flexionslehre. B. II. Halle, 1917.

Paul, H. Deutsche Grammatik. Syntax (Zweite Hälfte). B. IV. Halle, 1920.

Peykovska, P. Hungarian-Bulgarian Relations in Education from 1880s until 1940s. – In: Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. Bd. 10. Budapest, 2000, S. 233 – 239.

Peykovska, P. Hungarian-Bulgarian Scholarly Relations in Humanities at the End of the 19th Century. – In: Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. Bd. 11. Budapest, 2001, S. 301 – 309.

Radeva, V. Die bulgarischen Dialekte in den Arbeiten von G. Weigand. – B: Балканско езикознание, 1996, № 2, с. 169 – 174.

Richter, I. (Übers.), Eisenreich, H. (Übers.). Bulgarische Grammatik. Eine Einführung für Deutsche. Sofia, 1960.

Schaller, H. Deutsche Slavisten in der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften: A. Leskien, E. Berneker, M. Vasmer, K. H. Meyer. – B: Балканско езикознание, 1979, № 3, с. 61 – 73.

Schaller, H. Gustav Weigand als Balkanphilologe. Aus der Geschichte der deutschen Südosteuropaforschung. – In: Südosteuropa-Mitteilungen. Jahrgang 20. München, 1980, H. 2, S. 58 – 71.

Schaller, H. Das Bulgarische und seine Bedeutung für die Balkanphilologie. – B: Балканско езикознание, 1983, № 2, с. 9 – 17.

Schaller, H. Gustav Weigands balkanphilologische Veröffentlichungen und ihre wissenschaftliche Bewertung. – B: Балканско езикознание, 1986, № 2, с. 41 – 52.

Schaller, H. Bulgaristik in Deutschland. Neuried, 1988a.

Schaller, H. Der Begriff „Altbulgarisch“ in Vergangenheit und Gegenwart. – B: Балканско езикознание, 1988b, № 3 – 4, с. 117 – 134.

Schaller, H. Max Vasmer zum 100. Geburtstag. – В: Балканско езикознание, 1989, № 2, с. 150 – 154.

Schaller, H. Der Beitrag der mittel- und westeuropäischen Sprachwissenschaft zur Erforschung der bulgarischen Sprache Ende des XIX./Anfang des XX. Jahrhunderts. – В: Балканско езикознание, 1991, № 1 – 2, с. 59 – 68.

Schaller, H. Alexander Doritsch und sein Beitrag zur Bulgaristik in Deutschland. – В: Балканско езикознание, 1993, № 1, с. 65 – 70.

Schaller, H. Gustav Weigand und die nationalen Bestrebungen der Balkanvölker – sprachliche und ethnische Überlegungen zum Ende des XIX. Jahrhunderts. – В: Балканско езикознание, 1996, № 1, с. 11 – 29.

Schaller, H. Geschichte der Südosteuropa-Linguistik. – In: Handbuch der Südosteuropa-Linguistik. Wiesbaden, 1999, S. 91 – 115.

Schaller, H. Gustav Weigand (1860 – 1930) und Bulgarien. Sprachwissenschaftliche Aspekte seiner Tätigkeit in Leipzig. – В: Балканско езикознание, 2005, № 3, с. 299 – 312.

Steinke, K. Der Indogermanist Hans Krahe und Stefan Mladenov. – В: Балканско езикознание, 1999 – 2000, № 2, с. 177 – 183.

Steinke, K. Zur Geschichte der bulgarischen Lautlehre (Anmerkungen zur „Grammatik der bulgarischen Sprache“ von A. und D. Cankof sowie der “Brevis Grammatica bulgarica“ von A. Pastory). – В: Балканско езикознание, 2006, № 2, с. 269 – 274.

Vasilev, Chr. Der balkanische Konditional im Slavischen. – In: Zeitschrift für Slavische Philologie. Bd. XLI. Heidelberg, 1980, H. 1, S. 5 – 23.

Vasmer, M. *Balkan-Archiv*. Fortsetzung des Jahresberichtes des Instituts f. rumän. Sprache. Hgb. G. Weigand. Bd. 1–3. – In: Zeitschrift für Slavische Philologie. Bd. V. Leipzig, 1928, S. 282 – 290.

Vasmer, M. Erich Berneker. – In: Zeitschrift für Slavische Philologie. Bd. XIV. Leipzig, 1937, S. 251 – 255.

Walter, H. Probleme des Modalsystems des Verbs im modernen Bulgarischen aus konfrontativer Sicht. – In: Zeitschrift für Slawistik. Bd. 33. Berlin, 1988, H. 3, S. 336 – 344.

Weber, H. Partizip Präsens und Partizip Perfekt im Deutschen eine Aspektopposition? – In: Katny, Andrzej (ed.). Aspektualität in germanischen und slawischen Sprachen. Poznan, 2000, S. 109 – 123.

Weigand, G. Praktische Grammatik der rumänischen Sprache. Leipzig, 1903.

Weigand, G. Albanesische Grammatik im Südgegischen Dialekt (Durazzo, Elbassan, Tirana). Leipzig. 1913.

Weigand, G. Der Admirativ im Bulgarischen. – In: Balkan-Archiv. Fortsetzung des Jahresberichtes des Instituts für rumänische Sprache. I Band. Leipzig, 1925, S. 150 – 152.

Zeil, L. Stefan Mladenovs Wahl zum Korrespondierenden Mitglied der Berliner Akademie der Wissenschaften im Jahre 1942. – In: Zeitschrift für Slawistik. Bd. 25. Berlin, 1980, H. 6, S. 907 – 915.

Zeil, W. Gustav Weigand und sein Beitrag zur Entwicklung der Slawistik in Deutschland. – In: Zeitschrift für Slawistik. Bd. 25. Berlin, 1980, H. 5, S. 712 – 725.

Zeil, W. Slawistische Forschung und Lehre in Leipzig 1870 – 1917 und ihr Platz in der internationalen Slawistik. – В: История на славистиката от края на XIX и началото на XX век. София, 1981, с. 225 – 250.

Zeil, W. Der Beitrag deutscher Wissenschaftler zur bulgaristischen Sprachwissenschaft. 1917/18 – 1945. – In: Zeitschrift für Slawistik. Bd. 33. Berlin, 1988, H. 3, S. 390 – 399.

Zeil, W. Slawistik in Deutschland. Forschungen und Informationen über die Sprachen, Literaturen und Volkskulturen slawischer Völker bis 1945. Köln, 1994.

Биобиблиография на Здравка Евлогиева Ракова (8.10.1940 – 8.09.2003). – В: <http://litenet.bg/publish9/zrakova/biobibl.htm>

Гаврийски – интелектуалецът трето поколение. – В: <http://nobilitybg.blog.com/2007/01/12/>

Данова, Надя. Ах, прокляти пари!!! Или жизнеописанието на „Мирозрение“ в цифри. – В: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:uqF3OBZbF8gJ:www.bulgc18.com/pari/danova.htm>

Добри Немиров – забравеният председател на Съюза на българските писатели. – В: <http://liternet.bg/publish9/zrakova/dnemirov.htm>

За българските писатели „фашисти“. – В:
http://liternet.bg/publish9/r_pencheva/fashisti.htm

Зараждане и ранни образци на българската поезия за морето. – В:
http://liternet.bg/publish23/g_n_nikolov/moreto/zarazhdane.htm

Институт за литература. – В: http://www.ilit.bas.bg/bg/tzveta_trifonova.php

Погромът над писателите след 9 септември 1944. – В:
<http://www.sedembg.com/80/page16.htm>

Радка Пенчева. – В: http://liternet.bg/publish9/r_pencheva/index.html

Съюзът на българските писатели: страници от историята му (септември – декември 1944 г.). – В: <http://liternet.bg/publish9/zrakova/sbp.htm>

Теоретик и педагог. – В: <http://balgari.bg/ikonomika/zastrahovane/631-teoretik-i-pedagog>

Фамилията Гаврийски – силата на духа и традицията. – В:
<http://pnikolov.blog.bg/technology/2009/04/01/familiata-gavriiski-silata-na-duha-i-tradiciaata.316410>

Chleborad, Frantisek Ladislav. – In:
<http://www.eumed.net/cursecon/dic/dent/c/ch.htm>

František Ladislav Chleborad. – In:
http://de.wikipedia.org/wiki/Franti%C5%A1ek_Ladislav_Chleborad